

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ DÜŞÜNSEL DİNAMİKLERİ

Mohamed Abdelrhman Mohamed ALI

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ağustos 2022

**BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ DÜŞÜNSEL
DİNAMİKLERİ**

Mohamed Abdelrhman Mohamed ALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

Ağustos 2022

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

(Mohamed Abdelrhman Mohamed ALI)

(26 \ 08 \ 2022)

INTELLECTUAL DYNAMICS OF ARAB NATIONALISM FROM THE BEGINNING TO THE PRESENT

(M.Sc. Thesis)

Mohamed Abdelrhman Mohamed ALİ
ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

August 2022

ABSTRACT

The emergence of nationalities as a phenomenon accompanied the modernization process in Europe and then moved to the East. After that, this phenomenon has become an important discipline of politics and international relations due to its developments that have changed the shape of the world. In this context, Arab nationalism, which emerged as a cultural renaissance movement during the Ottoman disintegration period, is one of the most important studies of the Middle East. Here, this study tries to trace the changes that have occurred in the thought of Arab nationalism from its birth to the present. In the introduction part of the study, a glance at the literature of Arab nationalism in Arabic, English and Turkish languages was taken and a small evaluation was made about these literatures. After that, concepts such as nation and nationality related to nationalism, some dimensions of nationalism and the concepts of Pan-Arabism and Arabism are emphasized. In its first parts, the study takes a look at the developments that led to the emergence of Arab nationalism, such as the Arab cultural renaissance, Napoleon's expedition to Egypt and the Mehmet Ali project, and the intellectual conditions of the Ottoman Empire, the Levant, and Egypt. At the same time, the work sheds light on the role of European missionaries, the writings of early Christian Arab nationalists such as Butrus al-Bustani and Ibrahim al-Yazıcı, and the Islamic Revival Movement, which contributed to the Arab national movement.

In the following sections, the study also examines the transformation of the Arab movement from a cultural movement to a political movement at the beginning of the 20th century, the intellectual framework of the Great Arab Revolt and the Arab societies that emerged at that time. In addition, in the study, the transformation of the idea of Arab nationalism from romanticism to realism after the First World War is discussed. In the fourth chapter, the study examines the interaction between Arab nationalism and ideas such as socialism, communism and Islamism in the 1930s and 1940s, and the transformation of the Arab movement into a radical left movement. In the fifth chapter, the study deals with the golden age of Arab nationalism and the rise to power of Arab nationalists, as well as the most important ideologies of Arab nationalism at that time, Arab socialism, Baathism and Nasserism. In the sixth and last part of the study, the most important developments that caused the decline of Arab nationalism from the 1970s to the present are analyzed. The study attempts to reveal how Arab nationalism has developed through the ages, by relating intellectual developments to historical events and by looking at the most important writings of Arab nationalists in each period. Thus, we will present a summary thesis to researchers interested in Arab nationalism.

Science Code : 104107
Key Words : Arabism, Pan-Arabism, Arab Socialism, Baathism, Nasserism
Page Number : 176
Supervisor : Prof. Dr.Türel YILMAZ ŞAHİN

BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ DÜŞÜNSEL DİNAMİKLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Mohamed Abdelrhman Mohamed ALI

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Ağustos 2022

ÖZET

Milliyet bir fenomen olarak ortaya çıkışı, Avrupa'da modernleşme sürecine eşlik etmiş ve ardından Doğu'ya taşınmıştır. Bundan sonra, bu olgunun, dünyanın şeklini değiştiren yol açtığı gelişmelerinin nedeniyle önemli bir siyaset ve uluslararası ilişkiler disiplini haline geldi. Bu çerçevede, Osmanlı dağılma süresinde, kültürel bir rönesans hareketi olarak ortaya çıkan Arap milliyetçiliği, Ortadoğu'nun en önemli çalışmalarından biridir. İşte, bu çalışma, Arap milliyetçiliği düşüncesinde doğuşundan günümüze kadar meydana gelen değişimlerin izini sürmeye çalışmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde, Arap milliyetçiliği literatürüne Arapça, İngilizce ve Türkçe dillerinde bir bakış atılmış ve bu literatürler hakkında küçük bir değerlendirme yapılmıştır. Onun sonra, milliyetçilikle ilgili millet ve milliyet gibi kavramlar, milliyetçiliğin bazı boyutları ve Pan – Arabizm ve Arabizm kavramlarının üzerinde durulmuştur. Çalışma ilk bölümlerinde, Arap kültürel rönesansına, Napolyon'un Mısır seferine ve Mehmet Ali projesine gibi Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkmasına neden olan gelişmelere ve Osmanlı İmparatorluğu, Levant ve Mısır düşünsel koşullarına bir göz atıyor. Aynı zamanda çalışma, Avrupalı misyonerlerin rolüne, Butrus al-Bustani ve İbrahim al-Yazıcı gibi erken Hristiyan Arap milliyetçilerinin yazılarına ve Arap ulusal hareketine katkıda bulunan İslami Uyanış Hareketi'ne ışık tutuyor.

Çalışma, sonraki bölümlerde Arap hareketinin 20. Yüzyılın başında kültürel bir hareketten siyasi bir harekete dönüşümünü, Büyük Arap İsyanı'nın, o dönemde ortaya çıkan Arap toplumlarının düşünsel çerçevesini de incelemektedir. Ayrıca çalışmada, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Arap milliyetçiliği düşüncesinin romantizmden realizme dönüşümü ele alınmaktadır. Dördüncü bölümde, çalışma, 1930'lar ve 1940'larda Arap milliyetçiliği ile sosyalizm, komünizm ve İslamcılık gibi fikirleri arasındaki etkileşimi ve Arap hareketinin radikal sol bir harekete dönüşmesini incelemektedir. Beşinci bölümde, çalışma, Arap milliyetçiliğinin altın çağı ve Arap milliyetçilerinin iktidara gelişi ele almaktadır, ayrıca o dönemde Arap milliyetçiliğinin en önemli ideolojileri olan Arap sosyalizmi, Baasçılık ve Nasırcılık ele almaktadır. Çalışmanın altıncı ve son bölümünde, 1970'lerden günümüze kadar Arap milliyetçiliğinin gerilemesine neden olan en önemli gelişmeler analiz edilmektedir. Çalışma, entelektüel gelişmeleri tarihsel olaylarla ilişkilendirerek ve her dönemde Arap milliyetçilerinin en önemli yazılarına bakarak, Arap milliyetçiliğinin çağlar boyunca nasıl geliştiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Böylece Arap milliyetçiliğiyle ilgi duyan araştırmacılara, özetli bir derleme tezi sunmuş olacağız.

Bilim Kodu : 104107

Anahtar Kelimeler : Arabizm, Pan-Arabizm, Arap Sosyalizmi, Baasçılık, Nasırcılık

Savfa Adedi : 176

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN

TEŞEKKÜR

Türkiye’de yaşama, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi’nde eğitim alma fırsatı verdikleri için Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı’na, kariyer hedefim için yol gösterici olan, her zaman desteğini hissettiğim değerli tez danışmanım Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN’ ye çok teşekkür ederim.

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi’ndeki Türkçe Dil Merkezi’nde eğitim veren tüm değerli hocalarımıza, özellikle eğitimin her aşamasında beni destekleyen, Türkçeyi öğrenmemiz için çok çaba gösteren değerli hocamız Tayfun Haykır’a tüm emeklerinden dolayı teşekkür ederim.

Bu tezin yapılmasına ilham eden ve çocukluğumdan beri Arap milliyetçiliğini bana öğreten merhum babamın ruhuna bu tezi ithaf ediyorum.

Bana verdiği özgüven ve eğitim sevgisi sayesinde Türkiye’de eğitim görmemde çok önemli katkısı olan değerli vatanım Mısır’a sonsuzca teşekkür ederim. Hayatımın her aşamasında benim yanımda duran, beni destekleyen ve eğitime devam etmemde hep yardımcı olan ailem ve tüm arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Mohamed Abdelrhman Mohamed ALI

26/08/2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
TEŞEKKÜR.....	VI
İÇİNDEKİLER	VII
1. GİRİŞ:.....	1
2. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN ARİFESİ.....	11
2.1. Arap Milliyetçiliğinin Oluşumuna Zemin Hazırlayıcı Fikri Gelişmeler.....	12
2.1.1. Napolyon'un Mısır Seferi	12
2.1.2. Mehmet Ali Dönemi	14
2.1.3. Osmanlı İmparatorluğu'nun Durumu	17
2.1.4. Levant Gelişmeleri.....	19
2.1.5. Batı Misyonerliğinin Faaliyetleri.....	20
2.1.6. Arap Rönesansı (El-Nahda Al-Arabiyya).....	23
2.1.7. İslam Uyanış Hareketi	24
3. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ OLUŞUMU	31
3.1. Arap Milliyetçiliğinin Oluştugu Koşullar	32
3.1.1. Osmanlı İmparatorluğundaki Gelişmeler.....	32
3.1.2. Mısır'daki Gelişmeler	34
3.1.3. Levant Gelişmeleri.....	36
3.2. İlk Arap Milliyetçiliği Düşünsel Doğrultuları.....	36
3.2.1. Seküler Eğilim	36
3.2.2. İslamcı Arap Milliyetçi Hareketi	44
3.2.3. Arap Milliyetçi Reformcu Hareketi	48
4. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ'NİN DÖNÜŞÜMÜ	51
4.1. Arapizm ve Türkçülük Bağları	52
4.2. Arap Milliyetçiler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırılma Noktası	56

4.3.	Arap Milliyetçi Cemiyetlerin Kurulması	57
4.3.1.	Cemiyet El-Şura Osmaniyye (Osmanlı İstişare Cemiyeti) 1897	57
4.3.2.	Arap Vatan Ligi (Ligue De Patrie Arabe) 1904 ve Necip Azoury Düşüncesi 58	
4.3.3.	Arap Kalkınma Cemiyeti ve Muhibettin El-Hatib 1906.....	59
4.3.4.	Osmanlı - Arap Kardeşliği Cemiyeti 1908	59
4.3.5.	Arap Edebiyat Forumu 1909.....	60
4.3.6.	El- Kahtaniyye Cemiyeti 1909	61
4.3.7.	Genç Araplar Cemiyeti 1911	62
4.3.8.	Osmanlı İdari Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti 1912	63
4.3.9.	El- Ahd Cemiyeti (Yemin Cemiyeti) 1913.....	64
4.4.	Birinci Arap Kongresi 1913	65
4.5.	Arap Büyük İsyanı 1916	68
4.6.	1908 – 1918 Döneminin Arap Milliyetçiliğinin En Önemli Yazıları	70
4.7.	I. Dünya Savaşı Başında Kahire'de Arap Milliyetçilerinin Manifestosu	72
5.	İKİ SAVAŞ ARASI ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ	75
5.1.	1919 – 1945 Arap Dünyası'nın Durumu.....	75
5.1.1.	Suriye ve Lübnan	76
5.1.2.	Irak ve Ürüdün	77
5.1.3.	Filistin	78
5.1.4.	Arap Yarımadası	79
5.1.5.	Mısır ve Arap Mağrip Ülkeleri	79
5.2.	İki Savaşı Arası Döneminin Arap Milliyetçiliğinin Ana Özellikleri	82
5.2.1.	Bölgesel Milliyetçiliklerin Arap Milliyetçiliğine Meydan Okuması.....	84
5.2.2.	1930'larda ve 1940'larda Arap Düşüncesinin Nazizm'e Hayranlığı ve Arap Milliyetçiliğinin Üzerindeki Etkisi.....	88
5.2.3.	Araplar Arasında Radikal Solcu Düşüncelerin Sızması ve Arap Milliyetçiliğinin Üzerindeki Etkisi.....	91
5.2.4.	Arap Milliyetçiliği ile İslam'ı Birbirine Bağlamaya Çalışan Akım	93

5.2.5. Arap Milliyetçiliğinin Kurumsallaşması	99
6. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ ALTIN ÇAĞI	103
6.1. Arap Milliyetçiliğinin Devrimciliğini ve “Pan-Arabizm” İdeolojisini Doğuran Gelişmeler	103
6.1.1. Filistin Meselesi	104
6.1.2. Mısır’daki 1952’in Rejimi	108
6.1.3. 1957 ve 1958 Olayları.....	110
6.2. Arap Soğuk Savaşı	115
6.2.1. Arap Sol Bloğunun İçerisinde Uyuşmazlık	117
6.3. 1945 – 1970 Pan-Arabizm İdeolojisinin Özellikleri	119
6.3.1. Sat'i El-Husri'nin Düşüncesi	119
6.3.2. Pan-Arabizm İdeolojisinin Devrimciliği	121
6.3.3. Arap Sosyalizmi.....	122
6.3.4. Pan-Arabizm’in Bir Örneği: Nasırcılık.....	125
6.3.5. Pan-Arabizm’in Bir Örneği: Baasçılık	128
6.4. 1967 Yenilgisi: Bir Dönemin Kapanışı.....	132
6.4.1. Nasırcı İdeolojinin Popülerliğinin Sona Ermesi:	132
6.4.2. Baas Partisi İçinde Dönüşüm	134
7. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN SÖNMESİ	137
7.1. 1967 Yenilgisinin Etkileri	137
7.2. 1970’li Yıllarda Arap Dünyasına Neo-Liberalizm Sızması (Karşıdevrim)...	138
7.3. Arap Sosyalizmin Yok Olması ve Yerini Ekonomik Liberalizmin Alması..	140
7.4. Petro – Dolar Dönemi ve Amerikan Destekli Siyasal İslam’ın Bölgede Yayılması	142
7.5. 1970’lerden İtibaren Pan-Arabizm İdeolojisinin Sorunları	146
7.5.1. Liderliğin Yokluğu: Abdülnasır’ın Varislerinin Krizi	147
7.5.2. Arap – Arap Çatışması.....	150

7.5.3.	1967 Sonrasında Arap Dünyasında Bölgeselciliğin Yeniden Yükselişi	152
7.5.4.	Düşmanın Yokluğu: İsrail ile Barış Dönemi	153
SONUÇ		157
KAYNAKLAR		161
ÖZGEÇMİŞ		175

1. GİRİŞ:

Ortadoğu, hiçbir araştırmacının ve uzmanın inkar edemeyeceği kadar büyük bir öneme sahiptir. Bu nedenle 20. yüzyıl ve 21. yüzyılda uluslararası ilişkilerin en önemli disiplini olan Ortadoğu ile ilgili birçok çalışma bulunmaktadır. Böylece, Ortadoğu'da hakim olan siyasi fikir ve ideolojilerin incelenmesi, Ortadoğu araştırmalarına önemli bir giriş ve yaklaşımdır. Bu bağlamda Arap coğrafyasının, Ortadoğu en önemli kısmını temsil etmesiyle beraber, Arap dünyasındaki düşünsel dinamikleri incelemek, Ortadoğu araştırmalarının önemli bir disiplinini temsil eder. Binaenaleyh, son iki yüzyılda Arap dünyasının düşünsel haritasına baktığımız zaman, o coğrafyada Arap milliyetçiliği kadar hakim ve yaygın bir ideoloji olmamıştır. Dolayısıyla Arap milliyetçiliğini incelemek Ortadoğu çalışan uzmanlara yardımcı olacaktır.

Konuya geçmeden önce, Arapların tarihinden kısa bir şekilde bahsetmekte fayda var zira çalışacağımız konu eski ve tarihsel esaslara dayanır. Araplar, Hz. İsmail'in neslinden gelen, Ortadoğu'daki en eski Sami halklarının bir koludur. Arapların, bazı tarihçilere ve soy bilimcilere göre, "Ya'rub" nesebinden geldiklerini söylenir. Bölgenin eski dillerinde, yani Asur ve diğer Sami dilleri gibi, "Arap" kelimesi, Çöle, "El-Badia Sahrası"na veya Bedeviliğe işaret etmekteydi ve günümüzde bile bu tarif devam etmektedir. Mesela, Bernard Lewis'e göre "Arap" terimi hala Mısır ve Irak'ın günlük Arapçasında, çöllerde yaşayan Bedevileri şehir sakinlerinden ayırmak için kullanılmaktadır (Lewis , Arabs in History, 2002, s. 8). Arap tarihçileri, Arapların tarihini iki kısma ayırmışlardır; İslam öncesi "cahiliye" denilen dönem ve Arapların geniş ve müreffeh bir imparatorluğu yönetmeyi başardıkları İslam sonrası dönem. Bu nedenle Araplar, İslamiyet'ten önce itibar kazanan medeniyetleri kuramadıkları için, Arap medeniyetini İslam medeniyetiyle eşanlamlı olarak kullanırlar ve bu noktada Arap Milliyetçiliği üzerinde önemli etki bırakmıştır. Modern çağa gelince, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Araplar, öbür milletler gibi, milliyetçiliğin sürecine başlamıştır ve bu milliyetçilik akımı çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır.

Çalışmanın problemini özetleyecek olursak; araştırma, Arap milliyetçiliği düşüncesinde olan fikri dinamikleri ya da düşünsel değişiklikleri takip etmeye çalışmaktadır. Başka deyişle çalışmanın sorununun ana sorusu; Arap milliyetçiliği

modern milliyetçilik kavramıyla nasıl, neden ve ne zaman ortaya çıktı, ayrıca ortaya çıkışından itibaren hangi aşamalarından geçmiştir? Arap milliyetçiliğinin geçtiği aşamalar ise, çalışmanın temelini temsil etmektedir, mesela Arap milliyetçiliği başladığında, kültürel edebi bir Rönesans hareketi olarak ortaya çıktı ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğundan ayrılıkçı bir hareket haline geldi, sonraki aşamalarda ise emperyalizme karşı bir hareket olarak gelişti. Başka deyişle, Arap milliyetçiliği bir düşünsel hareket olarak birçok şekil alarak gelişmiştir yani kimi zaman kültürel romantik bir hareket, kimi zaman İslamı uyanış hareket niteliği taşımış olsa da, bazen radikal solcu bir hareket olarak ve bazen emperyalizme karşı bir hareket şeklini almıştır. Araştırma problemini daha basit bir şekilde açıklamak için aşağıdaki soruları sunabiliriz:

- Arap milliyetçiliği, nasıl, neden, nerede ve ne zaman ve hangi koşullarda oluşmuştur ?.
- Arap milliyetçiliğinin ve Batı ile ilişkisi ve etkileşimi nedir ? (Oksidentalizm ve Arapizm)
- Arap milliyetçiliği ve din ile ilişkisi nedir ? (Arap Milliyetçilik ve İslamiyet).
- Arap milliyetçiliğinin demokrasi, Ulus-devlet, Etatizm ve Sosyalizm kavramlarına yaklaşımı nedir ?
- Arap milliyetçiliğinin önemli figürleri kimlerdir? ve Arabizm düşüncesine hangi etkilerde bulunmuşlardır?.

Bu sorulara cevap verildikten sonra, Arap milliyetçiliği hakkında düşünsel ve ideolojik genel ve kapsamlı bir çerçeve oluşturulmuş olacak. Araştırma sorunuyla ilgili başka bir husus; bu çalışmada Arap milliyetçiliğinin tarihi değil, Arap milliyetçiliği düşüncesinde olan dinamikleri takip edilecektir. Diğer deyişle tarih olaylarının okumasından ziyade düşünsel dinamikler incelenecenktir. Bu süreç yürütürülken gerekçe şu şekildedir; Düşünsel gelişmeler, tarihsel olayların aynasıdır. Buradan hareketle söz konusu çalışmada “fikir” “tarihsel olay” ile bağdaştırılmaya çalışılacaktır. Çalışmamızın önemi; Arap milliyetçiliği ideolojisinde yaklaşık 150 yıl boyunca cereyan eden gelişmeler hakkında geniş ve kapsamlı bir literatür taramasından kaynaklanmaktadır. Nitekim araştırmamızda konuyla ilgili takriben 300 Arapça, İngilizce ve Türkçe kaynak kullanılmıştır. Bu nedenle bu çalışmanın “Arap milliyetçiliği” konusunda Türkçe literatüründe önemli bir kaynak olacağı

kanaatindeyiz. Başka bir açıdan da, araştırma literatürün önemli eleştirisini sunduğundan dolayı konuyu kaleme alacak araştırmacılara “yanlılık” sorunun da yardımcı olabilecektir.

Çalışmanın zaman çerçevesi belirtilecek olursa; Arap milliyetçiliğinin oluşumunun başlangıcı araştırmacılar arasında tartışmalı bir konudur. Bazıları, Arap milliyetçiliğinin başlangıcını, Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’da başlattığı modernleşme süreciyle belirtiyorlar, bazıları ise Mehmet Ali’nin oğlu İbrahim Paşa’nın Levant seferiyle başladığını söylemektedir. Bazı araştırmacılar Arap milliyetçiliğinin doğuşunu, Levant’taki Batılı misyonerlik faaliyetleriyle belirlemişlerdi hatta Napolyon’un Mısır seferiyle başladığını söyleyenler vardır. Bu söylemlerin detaylarına daha ileride girilmekle birlikte, çalışmamızın zaman dilimi 19. Yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar olan süreci kapsamaktadır. Yer kapsamı ise, Arap milliyetçiliği ideolojisinin bütün Arap coğrafyasında popülerlik kazandığı söylenmez. Levant ve Mısır bölgesinde popülerlik göstermiş, öbür yerlerde belli figürlerde sınırlı kalmıştır.

Millet, Milliyet ve Milliyetçilik

Milliyet esası üzerinde milletlerin kurulması ve ayrılmasının 1648 Westphalia Konferansı ile başladığı söylenir fakat bu devirde “Modern Milliyetçilik” anlayışının mevcut olduğunu söylemek pek doğru olmayabilir, ona rağmen Westphalia modern milliyetçilik olgusunun ortaya çıkışına zemin hazırlayan bir gelişmedir. Sonraki dönemlerde, Avrupa’da olan sanayileşme ve kentleşme süreci, kilisenin nüfuzunun azalması, laikleşme ve Burjuva tabakası teşekkül etmesi, milliyetçiliğin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır (Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914, 2019, s. 127-129). Dolayısıyla tanıdığımız modern milliyetçilik kavramının 19. yüzyıl’dan itibaren oluşmaya başladığını söyleyebiliriz. Nitekim 19. Yüzyıl birçok araştırmacı tarafından “Milliyetler Çağı” olarak tanınmıştır (Hut, 2016, s. 105). Zira 19.yüzyıl’ın tanık olduğu siyasal, iktisadi ve sosyal gelişmeler, Fransız İhtilali 1789, Napolyon Savaşları, Atlantik Devrimleri, Avrupa 1830 İhtilalleri, Avrupa 1848 İhtilalleri, İtalya ve Almanya Milli Birliği gibi hususlar, modern “Milliyetçilik” düşüncesinin oluşumunda

etkili olmuştur¹. Şimdi “Milliyet”in geliştiği koşulların açıklamasından sonra “Millet”in ne olduğunu açıklamak gerekmektedir. “Millet” kavramının pekçok tanımı mevcuttur. Örneğin Hugh Seton Watson bu hususta şunu söylemektedir “*Bir ulusun hiçbir "bilimsel tanımının" tasarlanamayacağı sonucuna varıyorum; yine de bu fenomen vardır ve devam ediyor*” (Watson, 1977, s. 5).

Benedict Anderson'un “Hayali Cemaatler” kitabında geçen tanımıyla da başlayabiliriz: “*Hayali bir siyasal topluluktur, hem doğal olarak sınırlı hem de egemen olarak tasavvur edilir*”. Hayal edilmiştir çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyelerin çoğunu asla tanımayacak, onlarla tanışmayacak ve hatta onları duymayacaktır (Anderson, 2006, s. 6). Ulus sınırlı olarak tasavvur edilir, çünkü hiçbir ulus kendisini bütün insanlıkla aynı olduğunu tasavvur etmez, Egemen olarak tasavvur edilir, çünkü kavram Aydınlanma ve Devrim'in egemen olduğu bir çağda doğmuştur (Anderson, 2006, s. 7).

Anderson, milliyetçilik olgusunda üç paradoks belirlemiştir;

- Tarihçilerin gözünde ulusların modernliği ve milliyetçilerin gözünde milliyetçiliğin eskiliği.
- Sosyo-kültürel bir kavram olarak milliyetin evrenselliği ve tezahürlerinin tikelliği paradoksu.
- Milliyetçilerin 'siyasi' gücü ve felsefi yoksullukları (Anderson, 2006, s. 5).

Ernest Gellner’e göre “*Milliyetçilik, öncelikle siyasi ve ulusal birimin uyumlu olması gerektiğini savunan siyasi bir ilkedir*” ve “*Milliyetçilik, etnik sınırların siyasi sınırlarını kesmemesini gerektiren bir siyasi meşruiyet teorisidir*”. (Gellner, 1983, s. 1)

1) Gellner görüyor ki milliyetçilik devletsiz toplumlardan doğmaz. Gellner’in bu görüşü “Milliyetçilik” konusunun önemli bir katkı sunmakla birlikte Arap milliyetçiliğinin devlet ile olan ilişkisi, çalışmanın ilgili kısımlarında da anlatılacağı üzere çık tartışmalı bir husustur (Gellner, 1983, s. 4). Bu bağlamda, Gellner’in aksine Hugh Seton-Watson'a göre devlet, ulussuz veya birkaç ulusla var olabilir, milletler var olmadan çok önce devletler vardı (Watson, 1977, s. 1). Bu görüşler, “Milliyetçilk ve Devlet” ilişkisi açısından önemlidir.

¹ Bu konuda Eric Hobsbawm’un sunduğu “Uzun 19. Yüzyıl” kavramı unutmamak gerekir, nitekim Uzun on dokuzuncu yüzyıl, 1780'den 1919'a kadar olan 139 yıllık dönemi kapsayan bir terimdir. Bu uzun 19. Yüzyıl, bahsettiğimiz bu gelişmeleri şahit olmuştur.

Breuilly diyor ki; “*milliyetçilik terimi, devlet iktidarını arayan veya kullanan ve bu tür eylemleri ulusal argümanlarla haklı gösteren siyasi hareketleri ifade etmek için kullanılır*”. Breuilly’ye göre milliyetçilik kavramı üç unsura dayanır:

- Açık ve kendine özgü bir karaktere sahip bir ulus var.
- Bu milletin çıkarları ve değeri, tüm çıkar ve değerlerden önceliklidir.
- Ulus mümkün olduğunca bağımsız olmalıdır (Breuilly, 1993, s. 2).

Breuilly, evrensel temelde bağımsızlık talep eden siyasi hareketleri tanımından çıkarmıştır (Breuilly, 1993, s. 5).

Milliyetçiliğin Tarihi

“Milliyetçilik” kavramının birkaç tanımı sunulduktan sonra milliyetçiliğin tarihini bilmek gerekmektedir. Milliyetçiliğin ne zaman ortaya çıktığı sorusu düşünürler arasında tartışmalı bir noktadır; mesela milliyetçiliğin konusunun öncülerinden biri Ernest Renan diyor ki; “*Roma İmparatorluğu'nun sona ermesinden veya Şarlman İmparatorluğu'nun dağılmasından bu yana, Batı Avrupa uluslara bölünmüş gibi görünüyor*” (Renan, 1992, s. 1). Hans Kohn’a göre milliyetçilik, modern anlamıyla, 18.Yüzyılın sonunda ortaya çıkmamıştır (Kohn, 1982, s. 9). Nitekim Kohns görüyor ki milliyetçilik, Rönesans ve Reformasyonun iki ruhsal devriminin bir ürünüdür. Kohn’a göre Modern milliyetçilik çerçevesinde 17. yüzyılda meydana gelen ilk Modern Ulus İngiltere’dir (Kohn, 1982, s. 16). Fransız milletin doğuşu ise 1789’da olmuştur (Kohn, 1982, s. 23). Hugh Seton-Watson ise, milliyetçiliğin oluşumunu daha açıklayıcı bir şekilde sunmuştur; nitekim Watson’un kanaatinde Milliyetçilik doktrini, Fransız Devrimi döneminden kalmadır, ancak doktrin formüle edilmeden önce milletler vardı (Watson, 1977, s. 6). Watson, kentsel kapitalizmin rolü, egemen devletin ve ulusal bilincin büyümesi, Reform ve kilise üzerindeki papalık otoritesinin reddi, laik dilde dinin öğrenmesi ve Kral VIII. Henry'nin Papa'ya direnişi, milliyetçiliğin artmasının nedenleri olarak sunmuştur (Watson, 1977, s. 16,17). Elie Kedourie de milliyetçiliğin doktrininin 19. yüzyılda ortaya çıktığını kanaatindedir (Elie, 1993, s. 1). Milliyetçiliğin kavramını ve tarihini açıkladıktan sonra, milliyetçiliğin önemli yanlarını izah etmekte gerekmektedir, zira bu hususlar Arap milliyetçiliği incelenirken yol gösterici olacaktır.

Milliyetçiliğin Modernliği

Milliyetçiliğin modernliği, birçok düşünür tarafından kabul görmüş bir görüştür, nitekim Breuily'ye göre milliyetçi ideolojisi, modernliğin önemli bir tepkisidir (Breuily, 1993, s. 72). Watson da bu görüşe katılıyor, ona göre milliyetçilik bir doktrin olarak 18. yüzyıl halk egemenliği kavramından türetilmiştir (Watson, 1977, s. 6). Bişara da aynı kanaattedir (Bişara, 2009, s. 19). Bu görüşün önemli bir neticesi milliyetçiliğin başlangıcı 19. yüzyıldır ve Arap milliyetçiliği için de geçerlidir ve bilimsel açıdan mantıklıdır. Fakat unutulmamalıdır ki, Milliyetçilik duygusu ve siyasi olgusu 19. yüzyılında başladıysa da Milletlerin doğuşu, çok daha uzun zamana dayanmaktadır.

Milliyetçilik, Siyasal, Felsefi, Sosyo-Kültürel bir Kavramdır

Millet, Milliyet ve Milliyetçilik tanımlarının hepsi şu etkenleri kapsamaktadır; cemaat, dil, kültür, egemenlik, toplum, ortak miras. Buna binaen, milliyetçilik kavramı sadece siyasi bir konsept değildir, bu nedenle milliyetçilik olgusu incelenirken, milletin kültürü, tarihi, dili ve sosyolojisine bakmak gerekmektedir. Böylelikle milliyetçilik ideolojisi incelerken, etnografya veya kültür analizi en iyi yöntem gibi görünür.

Milliyetçilik olgusunun Batılılığı

Milliyetçilik ideolojisi, ister istemez, Batı menşeli bir olgudur. Nitekim “Nation-State” bile Batı menşeli bir siyasi ve felsefi nesnedir. Bu yüzden milliyetçiliğin olgusuna eskiden alışmayan Şark toplumlarında kafa karışıklığına neden olmuştur. Olgunun Batıcılığının, Arap milliyetçiliğinin üzerinde bıraktığı etkileri ileride açıklanacaktır.

Milliyetçilik, Din ile İlişkisi

Kuşkusuz ki milliyetçilik olgusu, Rönesans ve Reformasyon çağının bir ürünüdür. Öyleyse, milliyetçilik, dine, Papa'ya ve Kilise'ye karşı gelişmiş bir devrimci ideolojidir yani milliyetçilik seküler bir düşüncedir. Ona rağmen din, milliyetçiliğin önemli bir unsuru olarak devam etmiştir. Mesela, İngiliz, Amerikan ve Yahudi devletleri, “Tanrı'nın seçtiği halk” düşüncesi üzerinde inşa edilmiştir (Longley, 2002). Milliyetçilik ve Din ikilemi, Arap milliyetçileri arasında geniş bir şekilde yaşanmış kritik bir düşünsel sorundur.

Arap Milliyetçiliği, Arabizm, Pan-Arabizm

Arabizm, Pan-Arabizm ya da Arap milliyetçiliği tanımları, kavram olarak bir bakış açısından öteki bakış açısına farklı olmaktadır. Arap milliyetçiliğinin literatüründe bu üç kavram karmaşık bir şekilde kullanılmıştır. Meşhur Arap milliyetçi Abülaziz El-Duri'ye göre, Arap milliyetçiliği veya çağdaş kavramıyla Arabizm, Arap halkının okyanustan Körfeze kadar dil, kültür, tarih, coğrafya ve çıkarlarla birleşmiş tek bir halk olduğu inancıdır. Arapların bir millet olduklarına dair inançları eskidir ve bu inancın başlangıcını bilmek zordur. Arapların ırkıyla ilgili gururları Arap şiirinde gösterilmiştir ve İslam döneminde Arapların İslam içinde mümtaz bir millet olduğunun duygusu Emeviler döneminde artmıştır (El-Duri, Arap Milliyetçiliğinin Kökenleri, 2008, s. 24). Burada El-Duri Arabizm ve Arap milliyetçiliğini eşanlamlı olarak kullanmıştır. Öbür yanda, Muhammed Azza Darwaza, Arapları, tarihin başlangıcından ve en eski zamanlarından beri siyasi ve tarihi birlik için çabalayan tek bir ırk olarak görmektedir. Dolayısıyla, Darwaza'nın bakış açısından ulusal birlik isteği, gerçek tarihi aşan ve hakim olan bir taleptir. Arapların siyasi birliğinin tamamlanması, tarihsel bir zaruret ve bu Arap gerçeğinin dayattığı tarihsel bir zorunluluktur (Darwaza , Arap Hareketi Hakkında 1, 1950, s. 4). Görüleceği üzere Darwaza da Arabizmi ve Pan-Arabizm eşanlam olarak tanımlamıştır.

Genellikle 1960'lı yıllardan 1980'li yıllara kadar, Arap milliyetçilerin benimsediği erken Arabizm tanımı, Pan-Arabizm ideolojisi yani Arap birliğini hedefliyordu. Fakat "bütünleştirici birlik" sloganını yükselten partiler ve liderlerin başarısızlığı nedeniyle Arap milliyetçiler yeni bir Arap birliği konsepti önermişlerdir. Bu konsept, Arap Birleşmesinin yerine, ekonomik entegrasyona dayalı büyük bir ekonomik ağırlığa sahip, birleşik bir dış politikaya sahip bir blok halinde birleşmeye davettir. Bu çerçevede Arap milliyetçi Azmi Bişara'nın tanımı sunabiliriz; "Arap milliyetçiliği bir kana ya da ırka bağlı bir birlik değil, egemen bir ulus olmayı amaçlayan, dil araçlarıyla ve modern iletişim araçlarıyla birliğe çalışan bir millettir". Bişara, Arap milliyetçiliğinin modernliği açısından diğer milletlerden farklı olmadığını, ayrıca modern Pan-Arabizmin iki bin yıldır var olan Arapçılıktan farklı olduğunu söylemektedir nitekim Bişara, Arabizm ve Pan-Arabizm arasındaki farkı açıklamıştır (Bişara, 2009, s. 18).

Bazı yazarlara göre Arap milliyetçiliği, üç semi-ideoloji ihtiva eder: “nation-state” Arap milliyetçiliği yani ulus-devlet esasına dayanan bir Arap milliyetçiliği, “Pan-Arabism”; bütün Arapları tek devlette birleştiren bir üst kimlik ve sonunda “Arap-nasyonalist Sosyalizm” (Kurun, 2017, s. 12). Dawisha ise, Konumuz için önemli olan bir dizi terimin özgün Arapça karşılıklarını ayırt etmiştir: Al-Qawmiya Al-'Arabiya (Arap milliyetçiliği), Al-'Uruba (Arapçılık), al-Wahda al-'Arabiya (Arap birliği), al-Ittihad al-'Arabi (Arap birliği), Al-Iqlimiya (bölgeselcilik) ve Al-Wataniyya (Vatan yurtseverliği) (Dawisha, 2016, s. 11). Çağtay Okutan ise, Arabizm ve Pan-Arabizm'i tanımlak için "asabiye", "kavim" ve "ümme" sorgulanması gerektiğini söyler. Nitekim ona göre Arapça sözlükteki kavim, aynı soydan gelen akraba toplulukları olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla "Kavim" terimi Arapların kafasında "Millet" kavramıyla denktir. Asabiye ise (tribal feeling, spirit of kinship), ya da "Akrabalık Ruh" ise Arapça'daki Arabizm'in tanımının temelidir. Fakat bu tanımlı kabul etmemiz mümkün değil zira Arap milliyetçiliği ırka veya kana dayanan bir ideoloji değil, daha doğrusu kültür ve kültür değerlerine dayanan bir siyasi ideolojidir (Okutan, 2001, s. 160).

Arap milliyetçiliğinin manevi babası Sa'ti El-Husri “Al-Kawmiya” ve “Al-Wataniya” terimlerini ayırt etmemiştir, zira El-Husri Arapların tek devlette birleşmesine inanan bir Pan-Arabisttir (El-Husri, Sa'ti El-Husri Bütün Milli Çalışmaları I, 1985, s. 9). Arap milliyetçiler, El-Husri, Eflak, El-Arzusi, El-Yazıcı ve Azoury gibi, Arap milleti için “El-Umma Al-Arabiya” terimini kullanmaktadır. Genellikle, Araplar eski zamanlardan günümüze kadar “Umma” terimi kendileri için kullanmışlardı, yani öbür milletler için “millet” veya “kavim” kelimeleri kullanmışlardır. Bunun en önemli nedeni ki “Umma” terimi “Um” (Anne) kökünden gelmektedir, yani Araplar, sanki tek bir anneden gelen bir millet olarak kendilerine işaret etmek için kullanmışlardı ve “ümme terimi mecazen kullanılıyordu, bunun sebebi ise İslamiyet felsefesi etkisidir. Şuan milliyetçiliğin olgusunun, Arap milliyetçiliği dahil, tanımları ve tarihine kısa bir bakış attıktan sonra, Arap milliyetçiliğinin oluşumunun ve farklı ideolojilerinin detaylarına girmek mümkündür.

Arap Milliyetçiliğinin Literatürüne kısa bir Bakış

Arap milliyetçiliği konusu, farklı perspektiflerden birçok araştırmacı tarafından alınmıştır, nitekim bazı araştırmacılar Arap milliyetçiliği doğuşunda Batı

misyonerliğinin etkisine odaklanmışlardır. Örneğin: Ali Özbey çalışması: “Arap Milliyetçiliğinin Doğuşunda Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri: Suriye ve Suriye Protestan Koleji Örneği”, Gülbadi Alan çalışması: “Amerikan Board Okullarında yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, Adam Ajlouni çalışması: “Arab Christian Nationalist Thinkers and Arab Christian Nationalism in the Levant”. Bazı araştırmacılar ise Arap milliyetçiliğinde Arap edebi Rönesansı’na odaklanmışlardır. Örneğini “Ekşi ve Karabela çalışması: “Arap Edebiyatında Tarihi Romanın Ortaya Çıkışında Milliyetçilik Düşüncesinin Etkisi”.

Bazı çalışmalar ise Arap milliyetçiliğini tarihi perspektiften inclemiş, mesela Bayram Soy çalışması: “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e kadar”; İsmail Kurun çalışması: “Arab Nationalism from a Historical Perspective: A Gradual Demise?”; Ekici ve Örtlek çalışması: “Arap milliyetçiliği ve Ortadoğu”, Okutan çalışması: “Arap Milliyetçiliği” ve sonunda Özlem Toker Gökçe’nin çalışması: “Arap Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı ve ilk Dönemleri”. Birçok çalışma, Arap milliyetçiliğini, Türkler ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkisi bağlamında incelemiştir. Mesela; İlhan Arsel çalışması: “Arap Milliyetçiliği ve Türkler”, Keskin çalışması: “Ortadoğu’da Arap Milliyetçiliğinin Seyri: Osmanlı Döneminden Milli Mücadele’nin İlk Yıllarına Arap Milliyetçiliği ve Türk-Arap İlişkileri”; Bilgenoğlu önemli çalışması: “II. Meşrutiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri”; Erkoç çalışması: “Osmanlı Devletinden Ayrılma Sürecinde Mısır’da Arap Milliyetçiliği” ve nihayetinde Davut Hut önemli çalışması: “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği”.

Bazı kaynaklar ise, Arap milliyetçiliği konusunda anahtar kaynakları teşkil etmektedir, başka deyişle Arap milliyetçiliği konusunun büyük eserleri sayılmaktadır, örneğin; Bassam Tipi’nin önemli eseri: “Arab Nationalism: A Critical Enquiry”, Sylvia Haim’in eseri: “Arab Nationalism: An Anthology”, Philip Khoury eseri: “Urban Notables & Arab Nationalism”, George Antonious’un eseri: “The Arab Awakening”, Cemal Abdülnasır’ın yazdığı kitap: “Devrim Felsefesi”, Ernest Dawn makaleleri: “The Formation of Pan-Arab Ideology in the Interwar Years” ve “From Ottomanism to Arabism: The Origin of an Ideology”. Rashid Khalidi’nin makalesi: “Arab Nationalism: Historical Problems in the Literature”, Ajami’nin meşhur makalesi: “The End of Pan-Arabism”, Albert Hourani eseri: “A History of the Arab Peoples”. Tabi ki

biz buarda bu önemli kaynakları tek tek inceleyecek değiliz ancak çalışma içerisinde bu kaynaklara atıfta sık sık atıfta bulunacağız, hem de bunu söyleyebiliriz bazı kaynaklar o kadar önemlidir ki Arap milliyetçiliği hakkında yazılmış bir çalışma bu kaynakları kullanmadan eksik kalacaktır. Son olarak kaynakların önemli bir kısmı, erken dönem Arap milliyetçilerinin yazıları; Reşid Rıza, Muhammed Abduh, Abdurrahman Al-Kevakibi, Sat'i Al-Husri, Zeki Al-Arzousi, Necip Azoury, Edmond Rabath, Zeine N. Zeine, Abdurrahman Al-Bazaz, Şekip Arslan, Kustantin Zurayik, Muhammed Kürd Ali, Mohamed Azza Darwaza, Mişel Eflak, Refik Al-Azm, İsmet Sayf El-Dawla, Abülaziz Al-Duri gibi ve hatta günümüzdeki Arap milliyetçi yazıları, Azmi Bişara gibi. Birincil kaynaklara gelince; Cemal Paşa Hatıraları, Cemal Abdülnasır 1948 Savaşı Günlükleri. Bunların yanında bazı yardımcı kaynaklardan da faydalanılmıştır. Örneğin: Fahir Armaoğlu kitapları: “19. Yüzyıl Siyasi Tarihi” ve “20. yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995”, William Cleveland önemli kitabı: “A History of the Middle East”.

Araştırmanın kaynakçasından bahsettikten sonra literatür hakkında genel bir yorumlama sunmak isteriz. Arap milliyetçiliği konusunda yazılan Türk çalışmaları gerçekten tarih açısından çok önemli zira Arap milliyetçiliği ideolojisi Osmanlı İmparatorluğu’nun çatısı altında gelişmiş bir milli hareket olduğu için bu konuda Türk kütüphanesine dönmek bir gerekliliktir. Fakat Türk çalışmalarının çoğu, Arap milliyetçiliğini, sadece Osmanlı Devleti’nden bir ayrılıkçı hareket olarak açısında incelemiştir, dolayısıyla ideolojinin öbür yanları gözden kaçmıştır. İngiliz kaynaklarında Arap milliyetçiliği konusunda bir uzmanlık göze çarpmaktadır. Bunun nedenleri ise Arap milliyetçiliğinin geliştiği dönemde Arap coğrafyasının önemli bir kısmının İngiliz hakimiyetinde olması ve Araplara yönelik politikalarında tecrübeli olmalarıdır. Fakat aynı anda, Batı kaynaklarında bazen, Emperyalist literatür mentalitesinin problemleri analize yansiyabilir. Arap kaynaklarına gelince, Arap kaynakları özellikle Arap milliyetçiliği erken dönemlerinde yazılmış eserler, o günlerin Arap milliyetçiliğinin romantizm mentalitesi etkisi nedeniyle ülkücülük ve mübalağa ile nitelenir. Hakikaten Arap milliyetçiliği literatüründe realizm, 1948 ve 1967 savaşlarından itibaren başlamıştır.

2. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN ARİFESİ

Arap Milliyetçiliğini Doğuran Gelişmeler (1798-1860)

Genellikle milliyetçilik konusunu incelerken, milletin mirasının ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir, çünkü milliyetçiliklerin arasında birçok ortak özellik mevcut olmasına rağmen her milliyetçiliğin geliştiği koşulları farklıdır. Bu nedenle, milliyetçilik bir siyasi olgu olarak ayrı bir bilimin disiplini olmuştur. Arap milliyetçiliğinin konusuna gelince, Arap milliyetçiliğinin doğuşuna zemin hazırlayıcı gelişmeleri özetli bir şekilde açıklamayı tercih ettik zira düşünsel ve ideolojik akımlar, siyasi, ekonomik ve sosyo – kültürel gelişmelerin bir aynasıdır. Buna binanen Arap milliyetçiliğinin oluşumunun geliştiği koşulları doğru anlamakla beraber, sonraki dönemlerde ve bugün bile bütün yaşadığı değişiklikleri ve sorunları anlamak kolay olacaktır. Arap milliyetçiliğinin başlangıcının konusuna gelince, Sylvia Haim'e göre Arap milliyetçiliğinin ilk belireçleri, Vehabbilik hareketi, Mehmet Ali'nin imparatorluğu veya Beyut'taki gizli cemiyetler ile görünmeye başladı. Ancak Haim, Arap milliyetçiliğinin Ortadoğu'da bir faktör ve ideoloji olarak 20. Yüzyılın başlangıcından itibaren aktif olmaya başladığını görmektedir (Haim, 1962, s. 3). Başka bir bakış açısından, Arap milliyetçiliğinin uzmanı Ernest Dawn'a göre 1918'den itibaren, Arapların ayrı ve birleşik bir ulus olduğuna ilişkin doktrin, Arap siyasi liderlerinin ve aydınlarının çoğu tarafından kabul edilmişti (Dawn, From Ottomanism to Arabism: The Origin of an Ideology, 1961, s. 379). Beyrut Amerikan Üniversitesinde Yakın Doğu uzmanı Zeine Nour El-Din Zeine ise, Arap milliyetçiliğinin Jön Türklerin iktidarda kaldığı dönemde başladığının kanaatindedir, yani 1908-1918 yılları arası dönemi kastetmektedir (Zeine, 1986, s. 81).

Yukarıda söylediğimiz gibi Arap milliyetçiliğinin oluşumunu doğru bir şekilde anlamak için, o dönemin durumlarının ve yaygın fikirleri, yani Osmanlı imparatorluğunda olan düşünsel durumu incelemek gerekir, zira Arap milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğunun çatısı altında gelişen bir ideolojidir. Böylece Arap milliyetçiliğinin konusunu incelemek için Osmanlı İmparatorluğunun kültürel ve düşünsel gelişmelerini okumak birçok düşünür tarafından benimsenmiş bir yaklaşımdır. Arap milliyetçiliğinin başlangıcının doğası, farklı perspektiflerden belirlenebilir. Mesela Arap milliyetçiliği, değişik etnik, dinsel ve kültürel yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının bir aşaması olarak analiz edilebilir,

öbür yandan, Batı güçlerin bölgede artan nüfuzunun bir neticesi yani Osmanlı İmparatorluğunu parçlamak için Batı güçlerin kullandığı bir yöntem olarak da yorumlanabilir. Başka bir yandan, Arap milliyetçiliği, Arap coğrafyasındaki özellikle Levant'ta, kapitalizmin bölgeye gelmesi ve hristiyan tüccar faaliyetleri dahil olmak üzere, derin sosyal ve ekonomik geçişlerin bir sürecinin sonucu olarak da nitlendirilebilir (Özbey, Arap Milliyetçiliğinin Doğuşunda Batılıların ve Batılı Misyonlerin Eğitim Faaliyetleri: Suriye ve Suriye Protestan Koleji Örneği, 2020, s. 18).

2.1.Arap Milliyetçiliğinin Oluşumuna Zemin Hazırlayıcı Fikri Gelişmeler

Milliyetçilik ideolojisi, diğer siyasal düşünceler gibi coğrafi açıdan, bulaşma gibi Batı'dan yavaş yavaş Doğu'ya intikal etmiştir nitekim milliyetçilik ideolojisi İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde başladığı ardından Fransa'ya bulaşmıştır, ondan sonra Avrupa ortasına yani Belçika, Hollanda ve Almanya'ya gelmiştir. 19.yüzyılın son çeyreğinde ise, Milliyetçiliğin humması Doğu Avrupa'ya Avusturya'ya ve Balkanlar'a bulaşmış, sonrasında Osmanlı imparatorluğu'ndaki farklı milletler milli hissi duymaya başlamıştır. Bu nedenle, Avrupa'da milliyetçiliklerin gelişimini incelenme, farklı koşullara rağmen, Doğu'daki milliyetçilikleri incelemek için önemli bir yöntemi temsil edebilir. Böylece, Ortadoğu'daki milliyetçilik akımları, Arap milliyetçiliği da dahil, incelerken Avrupa'daki milliyetçiliğin geliştiği koşullara göz atmakta fayda var, çünkü milliyetçilik Batılı bir üründür. Örneğin, Batılı milletlerin gelişimini anlamak için Rönesans, Reform, Sanayi Devrimi, Kiliseye karşı isyan, İncil'in laik dillere çevrilmesi, matbaa ve basın yaygınlaşması, feodalizmin ortadan kaldırılması ve burjuva sınıfının oluşumu gibi gelişmeleri incelemek gerekir. Aynı şekilde Arap milliyetçiliği anlamak için de 19.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmeleri okumak gereklidir.

2.1.1. Napolyon'un Mısır Seferi

Birçok tarihçi, Arap milliyetçiliği hareketinin başlangıcını Napolyon'un Mısır'a seferiyle tarihlendirir (Ay, 2018, s. 33). Ancak kanaatimizce, Arap milliyetçiliğinin başlangıcı değil, Doğu'daki modernleşme ve reform hareketinin başlangıcı olarak kabul edebilir zira bu devirde milliyetçilik kavramı Doğu'da tanışık olmadığı için Arap milliyetçiliğinden bahsetmek zordur. Napolyon'un Mısır seferi, tıpkı Haçlı seferlerinin Batı için bir kültürel şok olması gibi, Doğu için bir kültürel şok idi çünkü her ikisi de aynı zamanda ileri bir medeniyet ve gerici bir medeniyet arasında bir temas

ve çatışma noktasını temsil ediyordu, Hans Henle'nin deyişiyle "*Napolyon doğu prensesini bin yıllık uykusundan uyandırdı*" (Tipi , Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State, 1997, s. 80). Fransa'nın Mısır'a yönelik seferinin entelektüel öneminin yönlerine değinmeden sonraki noktaya geçmek pek doğru olmayabilir, hatta bazen Orta Doğu'daki modern tarihin, Fransa'nın Mısır ve Levant'a yönelik seferi ile başladığı söylenir. Napolyon'un Mısır seferinin önemini anlamak için Mısır'ın ve genellikle yakın Doğu'nun durumuna kısa bir göz atmak gerekir; Napolyon Mısır'a geldiğinde Mısır toplumu feodal, eski Memlûklar otoritesi tarafından yönetilen, geri kalmış bir toplumdur, Levant da benzer haldeydi (Lutskiy, 2011, s. 35). Napolyon Mısır seferi, bir yandan bütün Napolyon'un Savaşları gibi, milli bir şuuru² uyandırmıştır nitekim Fransız hamlesi gerçekten milli ve dini bir direnç ile karşılanmıştır (Aziz, 2009). Öbür yandan, Fransız ihtilalinin doğurduğu Nasyonalizm, Liberalizm, Sosyalizm akımlarının düşünceleri Napolyon gemileriyle gelmiştir. Başka bir yandan Napolyon Doğu'ya halkların hiç bilmedikleri şeyleri getirmiştir, nitekim ünlü Mısırlı tarihçi Abdurrahman El-Jabarti "Fransızlar, küçük akılların anlamayacakları tuhaf eşya getirmiştir" ifadesini kullanmıştır (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 80).

Sosyal açıdan, Napolyon'un Mısır seferinin önemi; Mısırlılar Batı medeniyetinin avantajları ve dezavantajlarını öğrendiler. Ayrıca Mısırlılar, Fransız mahkeme sisteminin yanı sıra doğum ve ölüm kayıtları da dahil olmak üzere, Fransızlar'dan bazı idari sistemleri öğrenmişlerdi. Öbür yandan Mısır ve genel olarak Arap dünyası, Batı ile arasındaki boşluğu, Batı'nın bilimsel ve teknik ilerlemesini farketmiştir. Bilimsel olarak ifade edilerek olursa, Rosetta Taşı'nın keşfi, Egyptoloji temellerinin atılmasına yol açtı. Ayrıca, modern çağda Mısır'ın en önemli ansiklopedisi "Wasf-Mısır" (Mısır'ın Açıklaması) kitabı yazılmıştır, nitekim Napolyon Bonapart'a en iyi sanatçılar, ressamalar ve teknisyenlerden 2.000'den fazla uzman eşlik etmiştir. Ayrıca bugüne kadar Kahire'de kalan Bilim Akademisi kurulmuştur. Siyasi açıdan ise, Napolyon'un seferinin Mısırlılar üzerinde en önemli bıraktığı etkisi "özyönetim" düşüncesi, nitekim Albert Hourani'ye göre, Napolyon görüyordu ki "Türk Osmanlılar ve Memlûkları ülkeye yabancıydı ve onun kaynaklarını yemişlerdi". Bu yüzden Napolyon, otoriteyi Mısır'ın popüler lider alimlerine nakletmeye çalıştı

² Bassam Tipi'ye göre "Alman, İspanyol, Rus milliyetçilikleri temelde Fransız devriminin ve Napolyon savaşlarının ruhunun meyveleriydi (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 35).

(Hourani, Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939, 1968, s. 71). Bu çerçevede Napolyon'un Kahire'de kurduğu, ülkenin ilk temsili meclisi olarak nitelenen, Kahire Genel Divanı unutulmamalıdır. Gerçekten Napolyon'un Mısır seferi, Mısır'ı ve Levant'ı Fransız medeniyeti etkisi altında ve Fransız kültür hayranlığına bırakmıştır.

2.1.2. Mehmet Ali Dönemi

Mehmet Ali dönemi ve Mısır'daki modernleşme çabalarının, Arap milliyetçiliği üzerinde bıraktığı etkisi inkar edilmezdir. Ancak Mehmet Ali'nin imparatorluğu inşa etme çabasını, Arap milliyetçiliğinin bir aşaması olarak nitelendirme pek doğru olmayabilir. Arap milliyetçiliğinin önemli tarihçisi George Antonius bu görüşe katılmaktadır, nitekim Antonious Arap milliyetçiliğinin başlangıcını 1847 yılında Amerikan desteğiyle, Arap edebi küçük cemiyetleri kurulmasıyla tarihlendirmektedir. Bunun üzerine Antonious, Arap coğrafyasında birkaç yerde Osmanlı'ya karşı çıkan, Mehmet Ali isyanı, Levant'taki Fahrettin ayaklanması ve Vehhabi hareketi gibi isyanları, Arap milliyetçi hareketinden dışlamıştır (Antonius, 1987, s. 71). Nitekim Antonious, yukarıda da belirtildiği gibi, bu devirde herhangi bir Arap milliyetçiliğinden bahsetmenin zor olduğunu, ancak bu devirde “Arap” kelimesinin Arap Yarımadası'ndan gelen Bedevileri ifade etmek için kullanıldığını görmektedir. Ondan ziyade Antonius, Mehmet Ali projesinin başarısızlığını, Arap milliyetçi bilincinin eksikliğine dayandırmaktadır (Antonius, 1987, s. 92)³.

Şimdi bu tartışma ardından, Mehmet Ali döneminin Arap milliyetçiliği açısından neden önemli bir aşama olduğu sorusuna cevap vermek gerekmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi, Ortadoğu'da modernleşme Napolyon'un Mısır'seferi ve Mehmet Ali dönemi ile başladı, çünkü Napolyon seferi ardında, Doğu halkların alışık olmadığı şekilde halk desteğiyle Mehmet Ali'nin Mısır'ın valiliğine atanmıştır. Yani Fransızlara karşı direnç Mısır'da milli bilincini uyandırmıştır. Mehmet Ali iktidara ilk geldiği günden itibaren Mısır'ın modernleşmesine ve büyük imparatorluk kurulmasına büyük çabalar sarf etmiştir. Nitekim Mehmet Ali bu projeyi gerçekleştirmek için birkaç okul açmıştır, örneğin: 1816 yılında kurulan Mühendislik okulu “El-Mühandishane”, 1827 kurulan Tıp okulu ve 1835 yılında Rifa'a Raf'i El-

³ Antonius, birçok araştırmacının yanlışlıkla Arap hareketinin tarihini Mehmet Ali döneminde başlattığının bir işareti olarak, Mehmet Ali dönemini ele aldığı kitabının ilk bölümünü (Aldatıcı Başlangıç) adlandırdı .

Tahtavi tavsiyesiyle Dil okulu “Medrasat El-Alsun” açılmıştır. Ayrıca Mehmet Ali Mısır’da ilk defa Bulaq’ta bir matbaa kurmuştur ve 1828 yılında Mısır’da ilk resmi Arapça ve Türkçe gazetesi “El-Vaka’ü l-Mısıryye” kurmuştur (Ekşi & Karabela, Arap Edebiyatında Tarihi Romanın Ortaya Çıkışında Milliyetçilik Düşüncesinin Etkisi, 2015, s. 187).

Mehmet Ali Paşa’nın yaptığı en önemli yeniliklerden bir tanesi, Mısırlı öğrencilerin Batı’ya gönderilmesidir. Zira bu faaliyeti, yeni bir kültürel Batı düşüncesinde elit bir tabaka yaratmıştır. Bu öğrenciler, daha sonra Mısır milliyetçiliğinin gelişiminde büyük rol oynayacaklardır (Bozbaş, 2016, s. 10). Toplumsal açıdan ise, Bassam Tipi’ye göre Mehmet Ali sayesinde Mısır’ın toplumu feodalist toplumdan kapitalist toplum haline dönüşmüştür, onun yanında Mısır’ın entellektüelleri Fransız Burjuva düşünceleri hazmetmiştir (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 83,86). Mehmet Ali’nin Mısırlı öğrencileri, bilimsel amaçlı olarak, Avrupa’ya göndermesinin meyvesi Rifa’a Raf’i El-Tahtavi’de somutlaşmıştır. El-Tahtavi, Paris’e gönderilen öğrenci misyonuyla bir imam olarak gitmiştir. Tahtavi’nin fikirleri, vatanperverliği edebiyatını ve “Wataniyya” kavramını oluşturmuştur (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 87), (Cleveland & Bunton, 2009, s. 93), (Soy, 2004). Tahtavi’nin 1834 yılında yayınlanmış ve 1840 yılında Türkçe’ye çevirilmiş meşhur kitabı (A Paris Profile) Mısır’da ve genellikle Osmanlı imparatorluğunda büyük ses getirmiştir (Dawn, From Ottomanism to Arabism: The Origin of an Ideology, 1961). El-Tahtavi, Şeyh Hassan El-Attar tavsiyesiyle⁴, Paris’te bütün gördüklerini kaydetmiştir (El-Tahtawi, 2011, s. 10). Kitabın önemli düşünceleri: “Frank” ülkesi, matematik bilimlerinde ve doğada en yüksek yeterlilik seviyelerine ulaştı (El-Tahtawi, 2011, s. 13), Fransız halkı sözde hristiyan gerçekte seküler bir halktır ve Fransa din özgürlüğüne sahip bir ülkedir (El-Tahtawi, 2011, s. 32), Fransız dilindeki sanatlar öyle bir doruğa ulaştı ki, her bilimin bir sözlüğü var (El-Tahtawi, 2011, s. 100). Tahtavi’nin en önemli katkılarından birisi, Arapça’ya çevirdiği ilk roman, François Fenelon’un “Telemaktin Maceraları” romanıdır (Soy, 2004, s. 202). Arap milliyetçiliği açısından ise, Tahtavi, Arapların

⁴ Şeyh El-Attar 1766’da Kahire’de doğdu, zamanının büyük alimlerinin talebesiydi. El-Ezher’in liderliğini üstlendi ve 1835’te vefatına kadar bu görevde kaldı. Modernleşme sürecinin önemli isimlerinden ve Arapça övmesinde büyük rol oynayan biridir (Arsel, 2015, s. 353). *En önemli sözlerinden biri (Şüphesiz ülkemiz şartlarını değiştirmeli ve onda olmayan ilmi yenilemelidir..)* (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 81).

İslam'ı yayma ve savunmadaki rolünü övmüştü, ancak vatanseverlik "Wataniyya" fikirleri Mısır ülkesiyle sınırlı kaldı (Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*, 1968, s. 104). Kısaca, El-Tahtavi, Mısır ve Osmanlı imparatorluğu'nda, Levant da dahil, Fransız kültürüne ve medeniyetine hayranlığı arttırmıştır. Zaten Fransız değerlerine hayranlık, dönemin en önemli niteliklerindendir ve daha sonra görüleceği gibi Arap milliyetçiliği Francophilia'ya yönelmiştir.

Mehmet Ali döneminin bir başka önemli yanı, yukarıda bahsedildiği gibi Mısır toplumunun sosyal yapısının yeniden düzenlenmesidir. Nitekim Mehmet Ali, Memlukların otoritesini kaldırmış, İltizam sistemini ilga etmiş ve böylece Mısır sosyal yapısını tamamen değiştirmiştir. Öbür yandan Mısırlı fellahlar artık orduya girebildiler (eskiden ordu Arnavut, Çerkez ve Türk unsurlara özgündü) (Lutskiy, 2011, s. 80)⁵. Bunun neticesi ise, Mehmet Ali yaptığı başarılı askeri hamleleri, Mısır gençliğinde bir özgüven ve bir Mısır milli gurur yaratmıştır nitekim Mehmet Ali ordusu Osmanlı imparatorluğu ile muharebesinde Bursa'ya kadar ulaşabilmiştir (Lutskiy, 2011, s. 152) ve bu çerçevede Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'nın rolü oldukça önemlidir.

Bazı tarihçiler, İbrahim Paşa'yı Arap milliyetçiliğinin figürlerinden saymaktadır , bunun nedenleri: İbrahim Paşa babasının aksine Arapça iyi konuşabiliyordu, 1839'da Nizip Savaşında Mısırlılar ve Türkler arasındaki savaş yeniden başladığında, Baron Dubois Lecomte, İbrahim Paşa'ya "Sen onlardan biriyken Türklere nasıl meydan okuyorsun?! İbrahim Paşa şu cevabı verdi "Ben Türk değilim, Mısır'a çocukken geldim ve o zamandan beri, Mısır'ın güneşi rengimi ve kanımı değiştirdi, kanım Arap oldu" (Antonius, 1987, s. 88), İbrahim Paşa Levant hamlesinde, seferini İslam açısından değil, Arapçılık açısından propagandayla Türklere karşı teşvik etmiştir (Tipi, *Arab Nationalism: A Critical Enquiry*, 1990, s. 98)⁶. Sonunda, Levant'taki hristiyan tüccarlar ve Prens Beşir, Mehmet Ali ordusunu hoş karşılamış (Antonius, 1987, s. 87). İbrahim Paşa da hristiyanları yüksek rütbelere terfi ettirmiştir

⁵ Mehmet Ali'nin Mısırlı fellahları orduya ilhak etmesi politikasının neticelerinden; yeni bir eğitimli Mısırlı subay tabakası teşekkül etmiştir. Bu subaylar da sonra Mısır kaderini değiştireceklerdi örneği: Mısır eğitim sistemini eden Ali Paşa Mubarak ve İngilizlere ve monarşiye karşı mücadele eden lider Ahmed Orabi Paşa.

⁶ Gerçekte İbrahim Paşa Osmanlı'lara karşı savaşında İslami sloganları da kullanmıştır, mesela Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalandıktan sonra, İbrahim Paşa, Sultanı II.Mahmut'u Ruslarla işbirliği yaptığı için gavur olarak ilan etmiştir (Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914, 2019).

ve misyoner okulları faaliyetlerine destek vermiştir. İbrahim Paşa Levant'ta, Mısır'da babasının yaptığı gibi, iltizam sistemini tasviye etmiştir (Ayyad, 1999, s. 9).

2.1.3. Osmanlı İmparatorluğu'nun Durumu

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde cereyan eden düşünsel gelişmeler ele almadan Arap milliyetçiliği oluşumunu anlamak mümkün değildir. Osmanlı İmparatorluğu, 18. yüzyılın ilk yarısında III. Ahmet'ten itibaren, Avrupa ile kendi arasında mevcut olan mesafeyi kapatmak için birtakım reform hareketlerine girişmiştir, bu doğrultuda III. Selim askeri gücünü yenilemek için Nizam-ı Cedit orudusunu kurmuştur, III. Selim başarısızlığı ardından II. Mahmut 1826 yılında Yeniçeri Ocağını kaldırmayı başarmıştır (Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914, 2019, s. 230,231). Bunun üzerine Osmanlı subaylar, kaliteli askeri bir eğitim görmek için Avrupa'ya gönderilmeye başlanmıştır. Bu subaylar, özellikle de Fransa'ya gönderilenler, ülkelerine geri döndüklerinde sadece askeri bir eğitimle değil, aynı zamanda farklı bir Batılı fikirlerle donanmışlardır⁷. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren de hukuk, tıp, mühendislik gibi alanlarda yurtdışına öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Gönderilen öğrenciler, o dönemde Avrupa'da hakim olan akımlar hürriyetçilik, sosyalizm ve nasyonalizm fikirlerine hayran kalmıştır. 1908 olayları ve II. Meşrutiyet ilanı, bu sürecin en net ve somut sonucudur.

Reformun en önemli aşamalarından birisi; 3 Kasım 1839'da ilan edilen "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" (Tanzimat Fermanı)'dır. Gerçekten Tanzimat sonrasındaki Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat öncesindeki Osmanlı ile aynı değildir. Tanzimat'ın detayları çoktur ancak konumuz açısından önemli olan, Tanzimat'ın getirdiği Müslüman ve Hristiyan eşitliğidir. Bundan sonra, Tanzimat Fermanı doğrultusunda 28 Şubat 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı Hristiyan azınlıklarına daha geniş ayrıcalıkları tanımıştır (Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914, 2019, s. 235,266). Osmanlı Devleti üzerindeki bu gelişmenin sonucu, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması zamanından beri Hristiyan azınlıkları koruma bahanesiyle dış güçlerin müdahalesi artmış, binaenaleyh Hristiyan azınlıklarının, Levant'taki Hristiyanlar dahil olmak üzere, ayrılıkçı faaliyetlerini cesaretlendirmiştir.

⁷ İttihat ve Terraki ve Jön Türklere mensup subaylar bunun en açık örneği.

Tanzimat ve Islahat döneminin en önemli ürünü olan “Osmancılık”, birçok tarihçiye göre Birinci Meşrutiyet (1876 – 1878) döneminde başlanmıştır (Kazi, 2011). Ancak şu bir gerçektir ki, Osmanlıcılık, Tanzimat ve Islahat’ın bir yansımasıdır. Dolayısıyla Tanzimat döneminde Osmanlıcılar, imparatorluk içindeki gayrimüslimlerin yerel topluluklardan ve Osmanlı hanedanından bağılıklarını Osmanlıcılık fikrine aktarmaya çalışmışlardır (Abu Manneh, 1980, s. 287). Osmanlıcılar, imparatorluğu bir kurtarma politikası olarak, milletler eşitliği ilkesi yoluyla İmparatorluğu tamamını tek bir devlet varlığı altında birleştirmeye çalışmışlardır. Osmancılık fikri benimseyen en önemli figürler olan Namık Kemal ve Ali Suavi 1856 yılında, "Yeni Osmanlılar" cemiyeti kurmuşlardır (Okutan, 2001, s. 159). Osmancılık ideolojisinin, Arap milliyetçiliği açısından önemine gelince; siyasal Arap milliyetçiliği yani 19.yüzyılın sonundan Birinci Dünya Savaşı’na kadar olan milliyetçilik, Osmancılık fikrinden doğmuş bir harekettir. Zira Sat’i El-Husri, Abdülhamid El-Zöhravi ve Şekip Arslan gibi Arap milliyetçi düşünürler, Osmanlıcılık olarak başlayıp, sonra Arapçılığa yönelmişlerdir (Cleveland & Bunton, 2009, s. 143).

Arap milliyetçiliğini ele alırken Osmanlı İmparatorluğu’nda öbür milliyetçilikleri incelemek neden önemlidir? Rashid Khalidi bu soruya cevap vermektedir “Ortadoğu Milliyetçilikleri, birbirine bağlıdır ve geliştiği koşulları takriben aynıdır. Öbür yanda Arap Milliyetçiliği, diğer Ortadoğu milliyetçiliklerinin çoğu gibi, 19.yüzyılın entelektüel atmosferinin bir sonucudur (Khalidi, 1991, s. 1364). Aynı çerçevede, yukarıda bahsedildiği gibi, Zeine N. Zeine’ye göre Arap milliyetçiliği, Türkçülük ve Jön Türklerin politikalarına bir tepkidir (Zeine, 1986, s. 81). Bernard Lewis ise, benzer bir görüşe sahiptir, nitekim Lewis’e göre Osmanlı topraklarında başlayan Arap milliyetçiliği Pan-Türkizm düşüncesinin çıkmasıyla paralel bir süreçtir. Pan-Türkizm ise, Rus İmparatorluğu’nda Pan-Slavizm’e karşına Türkçe konuşan halklar arasında gelişip, Osmanlı İmparatorluğu’na gelmiştir (Özbey, Arap Milliyetçiliğinin Doğuşunda Batılıların ve Batılı Misyonlerin Eğitim Faaliyetleri: Suriye ve Suriye Protestan Koleji Örneği, 2020, s. 22). Breuily’in söylediği gibi milliyetçilik ideolojisi, reform ve modernleşme sürecinin bir yanıtıdır (Breuily, 1993, s. 72), zaten Osmanlı İmparatorluğu’nda ya da genellikle İslam dünyasında,

günümüzde bile, modernleşme süreci Batılaşma manasını taşımıştır, keza Batılaşma ile beraber nasyonalizm fikri de geldi⁸.

İlber Ortaylı, 19. Yüzyılı Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzun yüzyılı olarak betimlemiştir (Ortaylı, 2017), gerçekten bu tasvir çok başarılıdır nitekim 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme süreciyle beraber sahada yer alan siyasi, toplumsal ve kültürel değişiklikler sayısızdır. Bu değişikliklerin en önemlisi, milli hareketler oluşumu; Yunanistan bağımsızlığı 1828, Kara Yorgi Ayaklanması 1806 ve daha sonra Sırbistan bağımsızlığı 1878, Bulgaristan bağımsızlığı 1908, Arnavutluk bağımsızlığı 1912 (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 91). Arap milliyetçi düşüncesi bu hareketlerden etkilenmediğini söylemek yanlıştır. Ancak Arap milliyetçiliğinin üzerinde en etkili milliyetçilik ideolojisi, Türkçülük hareketidir fakat bu nokta daha ileride incelenecektir zira Türkçülük etkisi II. Abdülhamit döneminden sonra artmıştır.

2.1.4. Levant Gelişmeleri

Arap milliyetçiliği'nin beşiği Levant'tır, bu yüzden 19.yüzyılda cereyen eden siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmelerin incelemesi bir gerekliliktir, dolayısıyla Levant'taki gelişmeleri olabildiği kadar bu çalışmada özetlenmiştir. Zira bu değişikliklerin, genel olarak Arap milliyetçiliğinin ideolojisinin temellerini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Yukarıda zikredilen gibi, Arap Levant, İbrahim Paşa sayesinde kapitalist dünyaya girmiştir, İbrahim Paşa'nın gitmesinden sonra, Batı kapitalist güçler kapitalizm faaliyetlerini devam ettirmiştir⁹. Özellikle ipek endüstrisi bir refah dönemi yaşamıştır, hatta Beyrut'ta ilk banka kurulmuştur. Bu faaliyetlerin en önemli sonucu Hristiyan tüccarların zenginleşmesidir. Bunun da sonucu Avrupa'da olduğu gibi, bir burjuva sınıfının teşekkül etmesidir (Ayyad, 1999, s. 15). Levant toplumsal yapısını ise, şu şekilde özetlemek mümkündür: Muhammet Bek Abu Nabbut ve Abo Goş aileleri Osmanlı Filistin yerli otoritesini kontrol ederlerdi, onun dışında, Mavera-i ürdün adlı çöl bölgesi bedeviler ve Osmanlı hükümünü reddeden Nabulsi ailesi tarafından kontrol edilirdi (Ayyad, 1999, s. 8,9). "Cebel-i Lübnan" Emirliği ise, Al-Shehab ailesi ve 19. Yüzyılda Arap edebiyatının rönesansına katkıda bulunan El-

⁸ Daha sonraki modernleşme çabaları, örneği: Atatürk, Gazi Amanullah Han ve İran Şahı Rıza Behlevi modernleşme çabaları, milli, laik ve Batılı özellikleri taşımıştır.

⁹ İbrahim Paşa'nın Levant'tan ayrılmasından en çok etkilenen Maruniler, bu yüzden Marunileri, Osmanlı'ya ve İngiliz'e kin beslemeye başladılar (Ayyad, 1999, s. 14).

Yazıcı ailesi, El-Şıdyak ailesi ve El-Bustani ailesi gibi aileler tarafından yönetiliyordu (Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*, 1968, s. 78). 19. yüzyılın ilk yarısında Levant'ın yaşadığı en önemli gelişme, yabancı güçlerin müdahalesinden kaynaklanan Maruniler ile Dürziler mücadeledir. Nitekim Fransızların Marunilerin üzerindeki etkisini çıkarlarına yönelik bir tehdit olarak algılan İngiltere, Dürzileri desteklemiş ve bu da iki taraf arasındaki rekabeti ateşlemiştir (Çınar Z. , 2015, s. 55). Hristiyanlar ve Müslümanlar mücadelelerinin en önemli aşaması ise, 1858 yılında Kesrevan'da çiftçiklerin, Şahin Tanyus liderliği, ortaya çıkardığı ayaklanması . Bu ayaklanma daha kötü bir faciaya neden olmuştur 1860 Dürzi – Maruni katliamı. 1860 Faciası, bölgenin siyasi sistemini değiştirmiştir nitekim 1861 yılından itibaren, 1861 Lübnan Nizamnamesi yayımlanmasıyla, Lübnan, mutasarrıflık sistemine geçmiştir. Mutasarrıflığın sistemine göre, altı büyük Avrupa gücünün (İngiltere, Fransa, Prusya, Rusya, Avusturya ve İtalya) onayıyla Osmanlı İmparatorluğu tarafından yabancı, Türk olmayan ve Lübnanlı olmayan bir Osmanlı Hristiyan "Lübnan Dağı"nın mutasarrıflığına atanmaya başldı (Gümüşsoy, 2008, s. 81). Arap milliyetçiliğın açısından olayın önemi ise, Lübnan'ın yeni özerkliğın durumu bölgede Osmanlı'dan ve Müslüman çoğunluğundan farklı ve ayrı bir karakter inşa etmeye başlamıştır ve hatta günümüze kadar, Lübnan'ın milli şahsiyetinde bu olaylar etkili olduğunu söyleyebiliriz.

2.1.5. Batı Misyonerliğının Faaliyetleri

Batı Misyonerliğının Arap milliyetçiliğı üzerindeki etkisi çok derin bir konudur. Hatta bazı yazarlara göre Arap milliyetçiliğı, Batılı ülkeler tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak için ustaca kullanılmış bir komplo idi (Ekici & Örtlek, 2015, s. 111). Bu görüşlerin, sunduğı kanıtı Batı'nın kurduğı misyoner okulları ve kültürel cemiyetleri, nitekim 19.yüzyılın başından itibaren Batılı güçler Levant'ta büyük ilgi ve varlık göstermiştir. Gerçekten tarihe bakınca sundukları delil doğrudur, mesela; Yunan ayaklanması da 1814 yılında kurulan kültürel Etniki Eterya cemiyeti faaliyetlerinden başlamıştır (Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914, 2019, s. 183). Aynı minavlda Rusya Balkanlar'da Slavism'i kışkırtmak için benzer yöntemlere sığınmıştır. Fakat bu görüş doğru bir hipotez olsa, bir teori olarak eksik olduğunu düşünmekteyiz çünkü bir yandan, milliyetçi bir siyasi hareketin dış kışkırtmalar üzerinde kurulması mümkün değil, kurulmasını farzetsek bile o kadar uzun ömür

yaşayamaz. Öbür yanda, bu görüşler Şerif Hüseyin'in, İngiltere ile Osmanlı'ya karşı işbirliği olayından etkilenmektedir ancak yine de Arap milliyetçiliği üzerinde Batı'nın derin etkisi tartışılmaz bir gerçektir. Bu nedenle Levant'taki Batı ve Batı misyonierlerin faaliyetlerinin etkisini biraz detaylı bir şekilde incelemekte fayda vardır. Yukarıda Tanzimat'ın öneminden bahsedildiğ üzere şu söylenebilir; Suriye ya da genellikle Levant, Tanzimat'ın doğurduğu neticelerden en fazla etkilenen ve faydalanan toplumdur. Çünkü Suriye toplumu değişik bir dinsel yapıya sahiptir¹⁰. Halihazırda İbrahim Paşa'nın Levant'tan çıkmasından sonra bölge, başta Batı'nın penetrasyonu olmak üzere geniş ve kapsamlı sosyal ve ekonomik değışiklere şahit olmuştur (Abu Manneh, 1980, s. 288).

Osmanlı İmparatorluğunda misyonier faaliyetleri ilk başlatan ülke Fransa'dır nitekim 16.yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın verdiği imtiyazlardan faydalanarak, Katolik mezhebini yaymaya çalışmıştır (Alan, 2007, s. 464). Fransa'nın ilk açtığı okulları, Cizvitlerin 1728 yılında Ayntura'da ve 1735 yılında Zigharta'da açtığı Maruni kolejleri (Çelik, 2015, s. 439). Sonraki yıllarda yavaş yavaş öbür Avrupa ülkeleri, Fransa'nın yaptığı gibi misyonier kurumları açmaya başlamıştır, özellikle İbrahim Paşa kuvvetlerinin bölgeden çıkması ardından, bu misyonierlerin faaliyetleri artmıştır, nitekim bu dönemde Presbitryanlar aşağı yukarı 33 misyonier okulu açmışlardı (Cleveland & Bunton, 2009, s. 129). Bu cemiyetlerin açıklanan hedefleri; eğitim, sağlık ve yardım çalışmaları, ancak daha sonra gerçek hedefleri ortaya çıkmıştır (Alan, 2007, s. 464). Fransız misyonierlerin en önemli yaptıklarından 1875 yılında Beyrut'taki Saint Joseph Cizvit Koleji'nin kurulmasıydı. Gerçekten bu kurum ve öbür Fransız misyonier kurumları Levant'ın Hırsiyıyan Marunilerin üzerinde ciddi bir etki bırakmıştır.

Fransa'dan sonra bölgede misyonier faaliyetleri yürüten ikinci ülke ABD idi. Bölgeye ilişkin ilk Amerikan misyonier faaliyetleri, Amerikan Board'a bağlı Pliny Fisk ve Levi Parsons adında iki Amerikalı misyonierin Kutsal Topraklara ulaşmasıyla 1820 yılında başlamıştı. Misyonierlerin amacı, Osmanlı dünyasını "paganizmden, Müslümanlık ve ölü Hıristiyanlık" tan kurtarmaktı (J. Sharkey, 2010, s. 1). Amerikan Board misyonierleri Osmanlı ülkesindeki çalışmalarına 1820 yılında İzmir'de başlamalarına rağmen, ilk eğitim kurumlarını William Goodwell tarafından 1824'te

¹⁰ Müslüman Sunni hakim bir üst tabaka, imtiyazlı hıristiyanlar grubu ve dışlanmış bir Alevi grup

Beyrut'ta açılmıştır (Mutlu, 2007, s. 107). Amerika'dan Osmanlı topraklarına ulaşan misyonerleri şu gruplarda toplamak mümkündür: Cemaatçiler, Presbiteryenler, Quakerler, Metodistler, Baptistler, Lutherçiler, Mormonlar ve Pentikostallar idi (J. Sharkey, 2010, s. 2). “American Board of Commissioners for Foreign Missions” kurduğu en etkili müessesesi, 1866 yılında kurulan Suriye Protestan Koleji (1920'de Beyrut Amerikan Üniversitesi olarak yeniden adlandırıldı) (Şahin, 2011, s. 2). Bazı araştırmalara göre Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilen misyoner sayısı 1836'ya kadar 41'e ulaşmış, 1836-1844 yılları arasında Levant'taki görevlere 54 yeni misyoner atanmıştır. Son olarak 1875'te 137'ye, 1890'da 177'ye ve 1913'te 209'a ulaşmıştı (Erhan, 2000, s. 194). 19.yüzyılda Batı misyonerleri tarafından yürütülen faaliyetler oldukça geniş bir konudur. Burada çalışmamız açısından önemli olan söz konusu faaliyetlerin Arap milliyetçiliği üzerindeki etkisi. Arap milliyetçiliği üzerindeki Batı ve Batı misyonerliğinin etkisi, Arap milliyetçi literatüründe George Antonious haric, ihmal edilmiş bir noktadır. Bunun nedenleri ise, şu şekilde açıklayabiliriz;

- İslam'ın Arap milletin kendine özgü dini olduğunu ve Müslüman olmanın Arap millete katılmak olduğunu gören İslami Arap milliyetçi hareketinin güçlü akımı (Dawn, From Ottomanism to Arabism: The Origin of an Ideology, 1961, s. 378). Nitekim bu düşünsel grup, Araplığı ve İslam'ı bir madalyonun iki yüzü olarak gördüler ve kabul etmeliyiz ki bu akım, tüm Arap milliyetçi akımları arasında en güçlüsüydü, üstelik aralarında en popüler olanıydı. Aksine bu hristiyan nitelikli Arap milliyetçiliği ciddi tepkiler uyandırmıştır nitekim Suriye'nin Müslüman Arapları "Arapça Hristiyanlaştırılmayacaktır" sloganını yükseltmişlerdi. Ayrıca Muhammed Abduh, Müslüman çocukların misyoner okuluna gönderilmesine karşı çıkmıştı. (Dawn, From Ottomanism to Arabism: The Origin of an Ideology, 1961, s. 388,389).
- Arap milliyetçi hareketi ve genel olarak Arap literatürü, Birinci Dünya Savaşı'nda Arapların Batı'dan aldığı darbe nedeniyle, Batı'ya ve özellikle de İtilaf Devletleri'ne karşı saldırgan bir tutum almaya başladı. Bu nedenle Arap milliyetçiler, Batı'nın Arap harekete yönelik tek bir katkısını dahi tanıma yoluna gitmek istememişlerdir.

2.1.6. Arap Rönesansı (El-Nahda Al-Arabiyya)

Arap Uyanışı, Arap Aydınlanma Hareketi veya "Arap Rönesansı", 19. Yüzyılda esasen Mısır ve Lübnan'da hüküm süren ve diasporada olduğu gibi Şam, Bağdat, Fas ve Marakeş gibi diğer Arap başkentlerinde büyük bir şekilde genişleyen entelektüel ve sosyal durumdur. Albert Hourani gibi bazı tarihçiler Napolyon'un Mısır seferi ile Arap Rönesansı'nın başlangıç tarihini 1798'de verirler (Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*, 1968). Nahda'nın en belirgin özellikleri arasında matbaanın yayılması, basın ve yayınevlerinin ortaya çıkması, okulların ve üniversitelerin kurulmasının yaygınlaşması, Arap mirasının canlanması, dilin çağın durgunluğundan yükselişi sayılabilir. O dönemde, Arap edebiyatının Batı edebiyatıyla derin bir şekilde etkileşimi, daha önce Arapça'da var olmayan hikayeler, romanlar ve oyunlar gibi yeni edebi sanatların ortaya çıkmasına neden oldu (Ekşi & Karabela, *Arap Edebiyatında Tarihi Romanın Ortaya Çıkışında Milliyetçilik Düşüncesinin Etkisi*, 2015, s. 190). Arap Rönesansı, Arap dilinin geri çekilmesinden kurtarılmasına yol açmayı başarmıştır ve yüzyıllardır ilk kez çağdaş Arap edebiyatını sunmaya başladı. Edebi ve kültürel dernekler aracılığıyla Arap Rönesansı, Arap kimliğinin duygularını yeniden canlandırıp, Araplar için kimlik ve "Osmanlı işgali"nden kurtuluş konularını da tartışmaya açtı.

Yukarıda da bahsedildiği üzere Batı misyonerliği Arap rönesansına büyük etki yapmak. Osmanlı İmparatorluğuna misyoner akışı, din ve eğitim faaliyetlerinin büyümesiyle paralel olmuştur (Erhan, 2000, s. 194) ve böylece Batı misyonerliğinin faaliyetlerinin 19. Yüzyılda ortaya çıkan "Arap rönesansı"nın temelini oluşturduğu aşikar bir tarihsel gerçektir. Onun yanında, bu misyoner faaliyetler, Arap siyasi hareketinin başladığı çerçeveyi sağlamıştı. Batı misyonerliğinin Arap milliyetçiliği üzerindeki en önemli etkisi; Arap milliyetçiliğinin ilk jenerasyonu ve Arap edebi rönesans uyandıran aydınları bu okullardan mezun ya da bu okullarda öğretim üyesine mensup idi, örneğin: Faris Nimr, Yakkup Sarruf, Şahin Makkariyus, Butrus ve Selim El-Bustani, Şebli Şemil, Nasif ve İbrahim El-Yazıcı ve Adip Ishak. Ayrıca, Arap dili, bu misyoner kolejlerinde okutulan en önemli müfredatlardan olmasıyla da Arap edebiyatında büyük bir katkıda bulundu. Mesela, Arap Rönesansı'nın en önemli özelliklerinden, birisi Butrus El-Bustani, Eli Smith, Nasif El-Yazıcı ve Cornelius Van Alen Van Dyck çabalarıyla, İncil'in Arapçaya çevirilmesi (Soy, 2004, s. 180), (Ekşi

& Karabela, Arap Edebiyatında Tarihi Romanın Ortaya Çıkışında Milliyetçilik Düşüncesinin Etkisi, 2015, s. 187), 1870 yılında ise Butrus El-Bustani ve Eli Smith tarafından Tevrat'ın Arapça'ya çevirilmesi, Arapça'nın ilk modern sözlüğü "Mühit El-Mühit" ve ilk Arap ansiklopedisinin Butrus El-Bustani tarafından yayınlanmasıdır (Antonius, 1987, s. 113).

Arap Rönesansı döneminin başka önemli bir özelliği; onlarca edebi ve kültürel cemiyetlerin ve gazetelerin kurulması idi, örneğin: 1847 yılında Butrus El-Bustani ve Nasif El-Yazıcı tarafından kurulan ilk edebi cemiyet, "Jamiyyat El-Adab W'alulum" Edebiyat ve Bilim Cemiyeti. Üstelik, Suriye'de 1863 yılında Butrus El-Bustani tarafından ilk seküler okul kurulmuştur; "El-Madrasa El-Vataniyya" (Ulusal okul) ve 1850 yılında, "El-Jamiyya El-Şarkiya" (Oriental School) ve "Jamiyat Al-Ulum Al-Suriyye" (Suriye Bilimler Cemiyeti) Cizvitler tarafından kurulmuştur (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 103), (Antonius, 1987, s. 118,119). Siyasi açıdan ise, Misyonlerin faaliyetlerinin açıklanan hedefleri, bölgenin hırsyianları ve müslümanların kaynaşması idi, ona rağmen bu grupların aralarındaki mesafenin daha açıldığını görüyoruz, ayrıca Osmanlı Devleti'nde ayrılıkçı hareketler daha aktif olmaya başlamıştır, örneğin; Suriye misyonunda Araplar üzerine çalışan Dr. Gregory Vartabet "Suriye'nin yeniden doğuşu"ndan bahsediyordu, başka bir örneği: eğitim faaliyetlerinde çalışan David Porter Washington'a gönderdiği bir mektupta şu ifadeyi yazmıştır "*Her tarafta sultana karşı ayaklanmalar var*" (Alan, 2007, s. 465,469). Söz konusu açıklamalar doğrultusunda 19. yüzyılda ortaya çıkan Arap Rönesans iki önemli akıma ayrılabilir. İki düşünsel doğrultu, daha sonrada ortaya çıkan Arap milliyetçiliğinin düşünsel temellerini oluşturmaktadır.

2.1.7. İslam Uyanış Hareketi

Bu akım, İslam dünyasını ilerletmek için İslam dünyasının geri kalmışlığının faktörlerini ortadan kaldırmasının gerektiğini görmekteydi¹¹. Bu hareketler reform davasında, Müslümanların birliğinin temeli olarak Kur'an ve Sünnet'e dönmenin, İslam dinini asırlar boyunca kendisine yapıştırılmış pisliklerden arındırmanın, fiilen ve zihinsel sömürgeciliğe karşı cihat çağrısının gerekliliğini savunmuştur. Bu hareket, Arapların entelektüel uyanışının sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Bu entelektüel eğilim, Mısır'da ve Arap Mağrip'te, oradaki yabancı müdahalesinin artması ve İngiliz

¹¹ Yani İslam'a yapıştırılmış sapkınlık ve hurafeler.

ve Fransız işgali nedeniyle popülerlik kazandı. Bu düşünsel hareket sonraki dönemlerde, göreceğimiz gibi, üç akım doğurmuştur; radikal İslam “Selefilik” hareketleri; Mehddiyye, Senusi ve Vehhabi hareketleri gibi, onlar İslami metinlerin harfiyen uygulanmasına bağlılığı savunmuştur. İslami Modernizm hareketi ve Abdülhamid döneminde başlayan İslam Birliğini savunanlar; Cemalettin Afgani, Şeyh Ali Yusuf ,Muhammed Abduh, Abdülaziz Gaviş, Şekip Arslan gibi, onlar İslam’a doğru yürüyen bir hareket yani bütün Müslümanlara hitap ederek İslam’ın görkemli günlerini ihya etmeye çalışmışlardı, daha doğrusu İslami birlikçi bir yol takip etmişlerdi. Son taraf ise, İslamist reformcu düşünürler ve aynı anda Arap milliyetçiliğine coşkuyla bakan akım: Abdurrahman El-Kevakibi ve Reşid Rıza gibi, o düşünürler İslam söylemi kullanmalarına rağmen Arapların üstünlüğünü vurgulamıştır. Dolayısıyla bu düşüncenin Arap milliyetçi harekete dahil edilmesi yalnız olmamakla birlikte Arap milliyetçiliğine dahil edilmesinin pek uygun olmayacağı kanaatindeyiz. Bu husus halihazırda araştırmacılar arasında tartışmalı bir konudur. Bassam Tipi ise, İslam uyanış hareketlerini iki kategoriye ayırmıştır: biri, İslam püritanizmi; Vehabbilik gibi, öbürü İslam modernizmi; Cemalettin Afgani ve Muhammed Abduh gibi (Tipi , Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State, 1997, s. 88).

Mehdiye ve Senusi hareketleri: İslami püritanizmi

Sudan’daki Mehddiye hareketi ya da Libya’daki Senusi hareketi’ni, Arap milliyetçi hareketine dahil etmek mümkün değildir. Dolayısıyla iki hareketin detaylarına girilmeyecetir ancak bu iki hareket, bölgenin zor koşullarına ve izole mevkisine uygun hareketlerdir. Mehddiye, Sudan’ın 19. yüzyılda yaşadığı koşullardan kaynaklanan bir hareketti. Mehddiye, dini bir hareket olmasının yanı sıra¹², aynı zamanda Mısır – Türk egemenliğine karşı ve sonraki Mısır – İngiliz hükümetine karşı kurulmuş bir siyasi harekettir. Bir Arap milliyetçi hareketi olarak sınıflandırılmasa bile İslam devrim düşüncesi ve Sudan düşüncesi üzerindeki etkisi inkar edilemez (Abu Shouk, 1999, s. 1,2). Senusi hareketine gelince farklı olduğunu söyleyebiliriz zira bu hareket sufi bir niteliğini taşımaktadır, Libya’da var olan İslami karakterli bir reform hareketi olarak

¹² Dünya, adaletsizliklerle dolduktan sonra, ahir zamanda zuhur edecek ve yeryüzünü adaletle dolduracak olan Mehdi düşüncesi.

kabul edilebilir. Senusi düşüncesi'nin, Vehhabilik ve Mehdilik'te egemen olan radikallikle aynı nitelikte olmadığını söylenebilir.

Selefilik modeli: Vehhabi hareketi

Yukarıda bahsi gibi Slviya G. Haim, Mehmet Ali imparatorluğunu ve Vehhabi hareketini, Arap milliyetçiliğinin başlangıcını olarak nitelendirmektedir. Bassam Tipi ise, Vehhabilik hareketi İslami köktendinci hareket olmasına rağmen Arap milliyetçi hareketinin özelliklerini taşıdığının kanaatindedir (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 90). Bu tartışmadan sonuca varmak için Vehhabilik hareketinin doğası üzerinde biraz durmak gerekir. Albert Hourani'ye göre, Vehhabilik Arap dayanışmasının yerine İslami dayanışmaya davet eden bir harekettir. Nitekim Hourani, bir Vehhabi İmanın “Osmanlılardan ziyade Arapların hilafete Layık olduğuna ilişkin söylemde bulunduğunu zikretmektedir. Dolayısıyla Vehhabilik aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunun otoritesine meydan okuyan bir harekettir (Hourani, Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939, 1968, s. 56). Kanaatimizce yukarıda Mehddiye ve Senusi hareketleri için söylediğimiz hususlar Vehhabi hareketi için de geçerlidir, yani Vehhhabi hareketi Arap Yarımadasının zor koşullarına ve izole mevkisine uygun harekettir. Vehhabiliğin Osmanlı'ya karşı çıktığı konusunda, dinsel açıdan Vehhabiliğin Selefi karakteri, Osmanlı İmparatorluğunun Sufi niteliğiyle kesinlikle uyaşmazdı. Siyasal açıdan ise Necd bölgesi Osmanlı'dan uzak bir bölgeydi dolayısıyla bu durum Muhammed İbn Abdül-Vehhab'ın Osmanlı Sultanı'nın otoritesini reddetmesi ve Arap Yarımadasında müstakil bir otorite kurmasını kolaylaştırmıştır. Sonunda, Vehhabi düşünces, kuşkusuz Arap mentalitesini derin bir şekilde etkileyen düşünsel akım ve Arap milliyetçi ideolojisi ile uzun bir etkileşim yaşamıştır.

Muhammed Abduh ve Cemalettin Afgani: İslam modernizmi

Birçok düşünür yanlışlıkla Muhammed Abduh ve Cemalettin Afgani'yi 19. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkan radikal İslami hareketlerle aynı kefeye koyuyorlar fakat aslında her ikisi İslami çağrıda reformist yolun başlangıcını temsil ederler. İki düşünür, dini söylemi reforme ederek ve inancın yanı sıra bilimin değerlerine bağlı kalarak ve Müslümanların birleşme çağrısını benimsemişlerdi. İki şeyhin İslam birliği hakkındaki en önemli fikirleri, 1884 yılında Paris'te çıkardığı “Al-Urwah Al-Wathqa” gazetesinin açılışında somutlaşıyor. Gazetenin amaçları ise; Doğu halklarının Batılı ülkelerin boyunduruğundan bağımsızlığı, emperyal Avrupa'ya karşı İslam birliği, birlik ve

dayanışma çağrısı, rönesans nedenlerinin benimsenmesi ve Mısır ve Sudan'ın İngiliz sömürgeciliğinden kurtuluşu (Afgani & Abduh, Al-Urwah Al-Wathqa, 2014, s. 33-41). Şeyh Muhammed Abduh'un en önemli fikirleri, "İslam ve eleştirenlerine bir yanıt" adlı kitabında geldi, Abduh, İslam'ın bir akıl dini olduğunu ve İslam'ın daha önce hiçbir dinin sağlamadığı insanlığa akıl verdiğini ve topluma pek çok sivil iş ve gayrimüslimler için bile işlemlerde yönetim ve yaşam işlerinin düzenlenmesini sağladığını söylemektedir. (Abduh, İslam ve eleştirilerine cevap, 1928, s. 5). İlk Müslümanların, özellikle Ali-bin-Ebi-Talib döneminden sonra imparatorluklarının genişlemesinden sonra, medeniyetin değerini fark ettikleri ve yolunu izledikleri ve medeniyetlerini bilim yoluyla kurduklarına dair aynı fikirleri "Bilim ve Medeniyet Arasında İslam" adlı kitabında da dile getirdi (Abduh, İslam: İlim ve Medeniyet Arasında, 2011, s. 101,102).

Cemalettin Afgani'ye gelince, onun görüşleri daha devrimciydi. Muhammed İmara'ya göre, Afgani Arap ve İslam medeniyetinin devrimcilerinden biridir (İmara, Doğu'yu Uyandıran İslam Filozofu, Cemalettin Al-Afgani, 1988, s. 7). Hakikaten, Afgani kendi hayatını istibdat ve sömürgeci güçlere karşı durmaya ithaf etmiştir, örneği: Cemalettin Afgani'nin kitabı "*El-Biyan fi Al-İngiliz ve Al-Afgan*" (Afgani, İngiliz ve Afgan Hakkında Açıklama, 2014). Sylvia G. Haim'e göre Muhamed Abduh ve Cemalettin Afgani'nin düşünceleri, Batı güçlerin üsünlüğünün neticesinde İslam Dünyasının yaşadığı öz eleştiri sürecinin bir sonucudur (Haim, 1962, s. 12).

Şekip Arslan

Prens Şekip Arslan, geniş entelektüel üretimi ve Arap dilinin zenginleşmesine bulunduğu katkılardan dolayı "Emir El-Bayan" olarak adlandırıldı. Bu nedenle birçok düşünür, Şekip Arslan'ın Arap milliyetçiliğinin babalarından biri olduğuna inanmaktadır. Bize göre, Arslan, Arap dilinin ihyasında büyük rol oynayan büyük yazarlardan biri olmasına rağmen, Cemalettin Afgani'nin ve Şeyh Muhammed Abduh'un bilim ve inanç yoluyla reformu savunan entelektüel ekolünün bir uzantısıdır. Aslında Şekip Arslan, İslam birliği, Osmanlı Halifeliği ve Sultan Abdülhamit'in büyük bir savunucusuydu (Cleveland & Bunton, 2009, s. 144). Şekip Arslan'ın bıraktığı entelektüel ve dilsel üretim çokluğuna rağmen, en önemli siyasi ve sosyal fikirleri, Amerikalı yazar Lothrop Stoddard'ın "İslam Dünyasının Bugünü" kitabına yaptığı yorumunda ve "Neden Müslümanlar Çağdışı Kalmış ve Ötekiler İlerlediler" adlı

kitabında yer aldı. Şekip Arslan, kendi kitabında "Müslümanların neden geri kaldığını ve neden diğerlerinin ilerlediğini" Müslümanların geri kalmışlığının arkasındaki en büyük etkenleri; cehalet ve yöneticilerinin ahlakındaki bozulma olarak öne sürmüştür. (Arslan, 2019, s. 37). Ona rağmen Arslan'ın Arap milliyetçiliği üzerinde bıraktığı katkılar da inkar edilmez nitekim Şekip Arslan'ın eserlerinin birçoğunun Arap meseleleri ve Arapların savunmasıyla ilgili olduğu ve Arapların tarihi hakkında çok şey yazdığı için, birçok düşünür tarafından Arap milliyetçiliğinin savunucuları arasına konulmasına neden oldu. Şekip Arslan'ı Sati'i El-Husri gibi Osmanlıcılık çerçevesinden Arapçılık çerçevesine geçen düşünürler kategorisine koyabiliriz (Haim, 1962, s. 143).

Ahmet Faris El-Şidyak

Ahmed Faris Al-Şidyak, 19. Yüzyılda eğitim, aydınlanma ve reform mesajını üstlenen ilk kişilerden biridir. El-Şidyak, araştırmalarının çoğunu dilsel ve edebi yöne odakladığı için reformist yönü ihmal etmiştir. Bu yüzden El-Şidyak, kendi çağdaşları Nassif El-Yazıcı, Rifa'a El-Tahtavi ve Abdülkadir El Cezairi gibi dikkat çekmemiştir. Faris El-Şidyak, protestanlığa geçen ilk Hristiyan Araplardan biriydi (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 102). Ondan sonra Faris El-Şidyak, İslamiyet'i kabul edip Osmanlı Hilafetinin en büyük taraftarlarından biri olmuştur ve Müslümanların birliğini savundu. Bu nedenle Arap milliyetçilerinden biri olarak kabul etmek mümkün değil. Bu bağlamda, Radwa Ashour'a göre El-Şidyak'ın adının Arap milliyetçiliği ile ilişkilendirilmesinin nedeni, Arap dilinde geride bıraktığı eserlerdir, örneğin: Tevrat'ı Arapçaya tercüme etmesi, gazetecilikte modern bir dili geliştirmesi, birçok modern terimi Arap diline katması. Örneğin, Sosyalizm, gazete, üniversite, Şura Meclisi ve seçim gibi. Ayrıca Faris El-Şidyak ilk Arap romanı yazmıştır "*El-Saq Ala El-Saq fima howa El-Faryak*" ve o romanda kadın haklarını savunarak kadın haklarının ilk savunucularından biri olmuştur (Ashour, 2009, s. 11). Onun dışında El-Şidyak'ın en önemli yaptıklarından biri Arapçanın dil bilgisini yazmasıdır (El-Şidyak, 1856).

Bu islami uyanış hareketi hakkında son söylenebilecek nokta şudur; Vehhabi, Mehddiye ve Senusi gibi hareketler ve Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Ahmed Faris El-Şidyak, Şekip Arslan, Şeyh Ali Yusuf ve Şeyh Abdulaziz Gawiş gibi düşünürler, Arap zihniyeti üzerindeki etkisini ve Arap milliyetçiliği ideolojisinin

oluřumunda katkı bırakmıř olsa, onlaron dūřünceleri, Arap milliyetçi dūřüncesinin bir parçası olarak nitelendirmek műműkűn deęil. Fakat bazıları, űzellikle řekip Arslan, Osmanlı İmparatorluęu'nun yıkılmasından sonra Arap milliyetçilięi fikrine yűnelmeye bařlamıřtır.

3. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ OLUŞUMU

Arap Kültürel Rönesans (1861-1907)

Birinci bölümde, 1798-1860 yılları arasında ortaya çıkan gelişmelerin, Arap milliyetçiliği düşüncesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan fikri gelişmeler olduğundan bahsedilmişti. Zira Napolyon'un Mısır seferi Ortadoğu'nun zihinsel haritasını değiştirmiştir. 19.yüzyıl ortasında ise, 1860 Cebel-i Lübnan olaylarıyla yeni bir dönem başlamıştır, zira bu hadiselerden sonra Levant milli bağımsız bir karakter kazanmıştır, ayrıca Osmanlılar da kendi merkezi otoritesinin zaafiyetini farketmişlerdi ve farklı bir politikayı uygulamaya başlamışlardır, o da II. Abdülhamit döneminde aşkar olacaktır. Bu bölümü 1908 yılında uygun bulduk. Çünkü 1908 yılı, Osmanlı İmparatorluğu ve Arap hareketinin gidişatı üzerinde büyük etki yapan II. Meşrutiyet'inin ilanı ve takibi eden olaylar neticesinde II. Abdülhamit'in tahttan düşmesine (1909) tanıklık etmiştir. Arap milliyetçiliğinin oluşumunun konusuna gelince, işte bu bölümde Arap milliyetçiliğinin oluşumu ve Arap milliyetçiliğinin kültürel nitelikli bir akım siyasi bir harekete dönüşümünün başlangıcını incelenenektir. Arap milliyetçiliği, Arap coğrafyasının farklı bölgelerinde farklı koşullar altında ortaya çıkmaya başlamıştır, bu sebeple Arap milliyetçi akımı tek bir ideolojik akım olarak başlamadı. Arap milliyetçiliğinin bu çeşitli oluşumu, Avrupa'nın milliyetçiliklerinden farklılığın en önemli noktası olabilir ve belki de Arap milliyetçiliğinin bu çeşitli oluşumu, kendisini tam popüler bir hareket olarak kanıtlanamamasına neden olmuştur, başka deyişle Arap milliyetçiliğinin çeşitli ideolojileri, Arap halkların kafasının karışıklığına neden oldu.

Arap milliyetçiliği'nin oluşumu hakkında değinilmesi gereken başka bir husus vardır; o da Arap milliyetçiliği oluşumunun kültürel doğasıdır. Arap milliyetçiliğinin bu kültürel doğası belki de Arap milliyetçiliğini Batı milliyetçiliklerinden, özellikle İngiltere ve Fransa, ayıran önemli bir farkı teşkil etmektedir. Bazı yazarlar, Bassam Tibi başta olmak üzere, Arap oluşumunda "Germanophilia" dediği şeyden, yani Arap ve Alman milliyetçiliği fikrinin ortaya çıkışının benzerliğinden uzun uzun bahsetmişti ve iki milliyetçiliğin ortaya çıkışı arasındaki en önemli benzerlik olarak kültürel faktörü belirtmişti, ayrıca Bassam Tibi I. Dünya Savaşı'ndan sonra Arap milliyetçiliğinin Francophilia akımından romantik Germanophilia akımına dönüşmesine de değindi (Tibi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 12,14).

Bassam Tipi'nin, Arap milliyetçiliği ideolojisinin Alman milliyetçiliği ile benzerliğinin hipotezi mantıklı olduğunu düşünmekteyiz hatta birkaç benzerlik de ekleyebiliriz, örneğin; iki milliyetçiliğin oluşumunda otoriter doğası, Alman kültürel milliyetçiliği ve Arap milliyetçiliği her ikisi bireysel özgürlüğe önem vermemiş. Nitekim iki milliyetçilikte de, bireysel özgürlük ulusal hedefler için dikkat dağıtıcı olarak görülmüştür (El-Sayed A. , 2015, s. 2). Fakat eleştirilebilir birkaç husus vardır, bir yanda, Alman ve Arap milliyetçilikleri arasında birkaç benzerlik olsa da, iki milliyetçiliğin karşılaştırması mümkün değildir. Zira Araplar, kendi modern tarihinde, Almanların Prusya'sı gibi güçlü bir imparatorluğu kuramamışlardı. Öbür yanda, Avrupa'daki milliyetçilik ideolojisi, ulus inşasının toplumsal sürecine dayanırken, üçüncü dünya ülkelerinin milliyetleri için anti-kolonial kültürel temele dayalı milliyetçiliklerdir (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 66,69,75), (Breuily, 1993, s. 149). Diğer yandan, hem Ortadoğu hem de Avrupa milliyetçilikleri bir rönesanstan doğmuş olmakla beraber Arap Rönesansı ile Batı Rönesansı karşılaştırmak mümkün değildir. Zira Batı Rönesansı dine karşı, Pozitifizm felsefesinden etkilenen bir harekettir; Arap Rönesansı, yukarıda bahsedildiği üzere dinsel bir uyanış hareketini de içermektedir.

3.1.Arap Milliyetçiliğinin Oluştığı Koşullar

3.1.1. Osmanlı İmparatorluğundaki Gelişmeler

19.yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzun yüzyılı olduğunu daha önce belirtmiştik zira 19.yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm siyasi fikirlerin doğuşuna tanık olan bir dönem olduğunu söyleyebiliriz. Bu siyasal düşüncelerin başında Osmanlılık gelmektedir, Genç Osmanlıların düşüncesi, Tanzimat dönemine ve imparatorluktaki Batılılaşma sürecine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlılık düşüncesinin temeli "millet sistemi" idi, Yani Osmanlı vatanseverliği fikrini benimserken imparatorluğun birliğini korumak için İmparatorluğun mezhepsel, ırkı ve ulusal çeşitliliğinin tanınmasıyla Osmanlı vatandaşlığının benimsenmesidir, bu düşünce küçük vatan ve anavatan fikrine dayanmaktadır. Ancak Avrupa'nın hasta adamı üzerindeki borçların birikmesi, idari karışıklık, imparatorluktaki artan milliyetçilik çağrıları ve nihayet Sultan Abdülaziz'in öldürülmesi, Osmanlılık fikrinden vazgeçmek için yeterli idi ve ondan sonra yeni bir çağın başlamasına tanık olunmaktadır. Ancak Osmanlılık düşüncesinin Arap milliyetçiliği üzerindeki etkisini

ihmal etmek mümkün değildir. Hatta Arap milliyetçilerin çoğu, Osmanlılık fikriyle başlayıp Arap milliyetçiliğine yönelmiştir.

Mithat Paşa'nın hazırladığı 1876 tarihli "Kânûn-ı Esâsî", Tanzimat döneminden itibaren imparatorluğun modernleşme çabalarının en önemli meyvesiydi. Üstelik, İmparatorluktaki genel atmosfer, özellikle Osmanlı reformistlerinin bakış açısından iyimserlikle doluydu. Ancak bu iyimserlik uzun sürmedi, aksine bu anayasa, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nda bir devrin kapanışı ve bir devrin başlangıcıydı (Cleveland & Bunton, 2009, s. 117). Zira Sultan II. Abdülhamit, bu anayasayı ilga ettikten sonra reform akımına karşı bir seferberlik başlatmış ve tek taraflı bir yönetim devrini başlatmıştır¹³. Arap ve Osmanlı reformistleri açısından bu dönem, "*Hamidi istibdat*" dönemi idi ve Abdülhamid'in Pan-İslam politikasının destekçilerinin görüşü, Abdülhamit dönemi, Batılı sömürgeci güçlere karşı dünya İslam'ını birleştirme girişimiydi. Bu iki çelişen düşünsel doğrultu sadece İstanbul'da değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerine yayılmıştır.

Abdülhamit, İslam Birliği politikasını izleyerek imparatorluğun her tarafına yayılan milliyetçilik ateşiyle yüzleşmeye çalıştı. Aslında Abdülhamit, özellikle Levant'taki Arap bağımsızlık hedeflerinin tamamen farkındaydı (Antonius, 1987, s. 139) ve bunu güçlü bir merkezi politikayla ve yönetimde Arap unsurlara daha fazla güvenmeyi artırarak karşıladı. Nitekim Anadolu ve Arap coğrafyasının yönetiminde istihdam edilen Arapların oranı 1839'dan önce sadece %11 iken, 1840-1876 yılları arasında %12'ye yükselmiştir, II. Abdülhamid döneminde Arap memurların oranı %23'e kadar çıkmıştır ve Osmanlı ordusunda bulunan Arap subaylar %10 oranına kadar yükselmiştir (Ay, 2018, s. 38). Ayrıca Abdülhamit döneminde Araplar yüksek mevkilerde bulunmuştur; örneğin: Arap İzzet Paşa Saray ikinci kâtipliğini, Suriyeli Naum Paşa'yı Hariciye Nazırlığı Müsteşar yardımcılığını ve Selim Melhame Paşa Orman ve Maadin Nazırlığı'nı, yapmışlardı. Dolayısıyla Abdülhamit dönemi, Arapların devletten ayrılıkçı olan tutumunda genel yumuşama yaşandığı bir dönemdir (Bilgenoğlu, 2006, s. 36). Abdülhamit'in izlediği politika, Şekip Arslan, Muhammed Al-Azm, Şeyh Abul Huda, Şeyh Muhammet Zafir, Şeyh Esat, Şeyh Cemalettin Afgani

¹³ Mithat Paşa kendisi, Arap milliyetçiliği ilgili önemli bir isim özellikle Şam ve Bağdat valiliği yaptığı dönemde, Arap milliyetçi ayrılıkçı hareketini kışkırtmakla suçlanıp, Abdülhamid'in Batılı modernistlere karşı başlattığı hamlesinde kurban olmuştur.

ve Şeyh Abdulaziz Gawiş gibi birçok Arap düşünürün Abdülhamit ve siyaseti etrafında toplanmasını sağladı (Ayyad, 1999, s. 43).

Öbür yanda, Abdülhamid döneminin en önemli gelişmelerinden biri 1889 yılında Askeri tıbbiye okulu öğrencileri tarafından Osmanlı Rumeli topraklarında Manastır ve Selanik vilayetlerinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasıdır. Nitekim bu cemiyetin kurulması Osmanlı düşüncesinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 115). Buna paralel olarak, Balkanlar'da olmak üzere imparatorluk topraklarında ayrılıkçı hareketler yoğunluk kazanmıştır. Ayrıca, Genç Türkler, milli bir "Türk" eğilimi göstermeye başlamışlardır. Örneğin, Mehmet Emin Yurdakul'un 1897'de yazdığı "Ben bir Türk'üm; dinim, cinsim uludur" dizisiyle başlayan şiir ve Émile Durkheim'in düşüncelerinden etkilenmiş olan Prens Sabahaddin, Ziya Gökalp gibi (Cleveland & Bunton, 2009, s. 137,138,139).

3.1.2. Mısır'daki Gelişmeler

Osmanlı yönetimi dönemi boyunca Mısır'ın durumu, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm eyaletleri arasında benzersiz ve farklıydı. Daha doğrusu Mısır, tarih ve kültür bakımından Osmanlı'nın en büyük eyaletlerinden biriydi. Bunun neticesi ise, O dönemde Mısır'ın düşünsel haritası öbür bölgelerinden farklı ve Mısır'a özgün idi, bu durum da Mısır'a bağımsız bir milli karakter kazandırmıştır. 1766-1773 yılları arasında "Ali Bek El-Kebir" komutasında Mısır fiili bağımsızlığını kazanabilmiştir (Campanini, 2006, s. 16), Napolyon'un Mısır Seferinin ve Mehmet Ali döneminin etkilerinden daha önce bahsedilmişti. Napolyon İskenderiye'ye çıkarken, Mısırlılara yaptığı açıklamada, Mısır tarihinde ilk kez "Al-Umma Al-Mısriye" Mısır milleti kelimesini kullanmış ve o tarihten itibaren Mısır'da ülkesine bağlılık hisseden bir millet oluşmaya başlamıştır.

Mehmet Ali'nin oğulları ve torunları döneminde, Mısır'ın vatanseverliği ortaya çıkmaya başladı, bu Mısır milli karakterinin en önemli özelliği Mısır'da milli ordu kurulması idi, Said Paşa döneminde Arapça'nın, ülkenin tek resmi dili haline gelmesi (Lutskiy, 2011, s. 228,230). İsmail dönemine gelince, Mısır Avrupa tarzı modernleşme yolunda daha da ileri gitti ve kapitalizm Mısır'a götürüldü (Lutskiy, 2011, s. 231). Hakikaten, Hidiv İsmail dönemi, Mısır milli karakterinin geliştiği bir dönemdir, zira o dönemde Mısır büyük gelişmeleri şahit olmuştur; mesela Mısır Ulusal Kütüphanesi ve

Kahire Müzesi ve Operası kurulmuştur¹⁴, 1865-1875 yılları arasında, “Wadi El-Nil”, “Le Progres Egyptien”, “Nushat Al-Ahbar” ve “Al-Ahram” gibi önemli gazeteler kurulmuştur (Lutskiy, 2011, s. 231), Hukuk okulu ve “Dar-El-Ulum” dil okulu da kurulmuştur (Cleveland & Bunton, 2009, s. 95). Siyasi açıdan ise İsmail döneminde, Mısır milli karakteri üzerinde en etkili gelişmelerden 1866 yılında, Osmanlı Meclis-i Mebûsan’ın açılmasından 11 yıl önce, Mısır’ın ilk parlamentosu olan “Meclis-i Şura El-Nuvab” açılmasıydı (Campanini, 2006, s. 35).

Batı yanlısı İsmail’in oğlu Hidiv Tevfik tahta çıkmasıyla, Batıların Mısır iç işlerine karışması da artmış, o da Mısır milli hareketini alevlendirmiştir. Hidiv Tevfik dönemine damga vuran gelişme 1881-1882 “Arabi Hareketi” olup bu hareket önceki dönemlerde olgunlaşmış Mısır’ın milli karakterini ortaya koymuştur. Arabi hareketi’nin taşıdığı slogan “Mısır Mısırlılarındır”, o dönemdeki Mısır milliyetçiliğinin gelişiminin kanıtıydı (Lutskiy, 2011, s. 276). Mısır’ın İngiliz sömürgeciliğine kurban olarak düşmesi (1882), Mısırlıları İslam Hilafet Devleti olarak nitelendirdikleri Osmanlı İmparatorluğu’na daha yakın hale getirmiştir nitekim bu İngiliz işgali, Sultan II. Abdülhamit’in İslam Birliği politikasıyla aynı dönemde denk gelmiş. Aynı durum Batı işgaline yenik düşen Arap Mağrip ülkelerinde de yaşanmıştır. Mısır ulusal hareketinin Osmanlı İmparatorluğu’na yakınlığının kanıtı, Mısır’ın Hidiv II. Abbas Hilmi döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile yakınlaşması ve Mısır ulusal lideri Mustafa Kamil’in fikirleri (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 170) nitekim Mustafa Kamil kendisini Mısırlı bir Osmanlı olarak tanımlayarak Halife’ye bağlılığını ilan etmiş ve hatta Osmanlı Padişahının otoritesine karşı çıktıkları için Levant’tan Mısır’a göç eden Hristiyanlara saldırmıştır (Campanini, 2006, s. 51). Üstelik, Mustafa Kamil, kendi kitabında “Question d'Orient” bir Arap hilafeti’nin kurulmasının düşüncesine saldırmıştır (Haim, 1962, s. 45). Böylece Mısır milliyetçiliğinin, Osmanlı Hilafetine bağlı, Arap milliyetçiliğini reddeden, bir İslami ulusal hareket şeklinde geliştiğini söylemek mümkündür ve bu durum Osmanlı yıkılışına kadar devam etmiştir.

¹⁴ Opera konusunda, Meşhur İtalyan Giuseppe Verdi’nin, Süveyş Kanalı açıldığında, bestelediği “Opera Aida” unutmamalı (Cleveland & Bunton, 2009, s. 96)

3.1.3. Levant Gelişmeleri

Batı misyoner faaliyetlerinin bölge üzerindeki etkisinden daha önce bahsedilmişti. Levant bölgesinde bunun etkileri daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1875 yılında Amerikan Beyrut Üniversitesi mezunları Faris Nimr, İbrahim El-Hourani, Yakup El-Yazıcı ve Şahin Makkaryus ilk gizli Arap ayrılıkçı hareketini kurmuşlardı. 1858 yılında Beyrut'ta ilk gazete “Hadikat El-Ahbar” Halil Huri tarafından kurulmuştur (Günay, 1995, s. 89). 1881’de bir Arap grup tarafından kurulan “Jam’yyat Hıfız Hukuk Al-Millah Al-Arabiyya” (Arap Topluluğunun Haklarının Korunması Derneği) (Ayyad, 1999, s. 34,35,36). Butrus El-Bustani tarafından kurulan “Naffir Suriyya” ve “Al-Jinan” gazeteleri, kültürel Arap milliyetçiliğinin ilk organı olarak nitelendirilebilir (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 103). O dönemde Levant’ta ortaya çıkan en önemli gelişmelerden birisi de, 1864’de bölgede Türkçenin resmi dil haline getirilmesidir. Bu durum, Arap halkarında tepkiye neden olmuştur (Antonius, 1987, s. 158). Fakat Abdülhamit döneminde, Levant’ta en önemli Arap ayrılıkçı faaliyetlerinden Şam Gizli Kongresi’dir; 1877-1878 Savaşı sırasında Şam Vilayetinin bağımsızlığının ilan edilmesine ve Emir Abdülkadir’in Suriye vilayeti yöneticisi olarak tayin edilmesine karar verilmiştir. Fakat Emir Abdülkadir Osmanlı’ya sadık kalmasına karar vermiştir (Günay, 1995, s. 91). Ayrıca, o dönemde Osmanlı aleyhtarı ilanlar hızlı bir şekilde birçok yerde asılmıştır. Zeine N. Zeine’ye göre 1880’li yıllarda asılan bu ilanlar Arap milliyetçiliği açısından yorumlanmaz. Çünkü henüz Arap milliyetçiliğinden bahsedilemezdi ve bu hareket, milliyetçi bir çıkıştan ziyade dini duygularla Osmanlı yöntemine karşı bir çıkışı ifade etmekteydi (Buzpınar, 1998, s. 74).

3.2. İlk Arap Milliyetçiliği Düşünsel Doğrultuları

Arap milliyetçiliği düşüncesi, üç fikri doğrultuyla gelişmiştir.

3.2.1. Seküler Eğilim

Bu akımın Arap milliyetçiliği ideolojisinin temeli olduğunu kabul etmek gerekmektedir zira bu fikri akımın değerleri arasında en önemlisi vatan sevgisidir. Avrupa'nın bilimsel misyonları, eğitim artışı, çeviri ve yazarlık faaliyeti de dahil olmak üzere birkaç faktör bu eğilimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu akımın savunucuları, Batı medeniyetine açılmak yoluyla Batı'nın bilim ve ekonomideki üstünlüğünden yararlanılarak reform çağrısında bulundular. Bu akımın savunucuları

bir dizi kültürel ve bilimsel dernek kurup ve bu derneklerde konuşmalar ve konferanslar yoluyla Arapların edebiyat ve bilimdeki meziyetlerini ve Arapların ihtişamlarını geri kazanmak için çalışılmasının gerekliliğini vurgulamaya çalıştılar. Bu entelektüel eğilimin merkezi, hristiyan misyonerliği ve hristiyan aydınlanma hareketi etkisi nedeniyle Levant'tır. Bu akımın düşünürleri hristiyan olmalarıyla seküler bir söylem kullanmışlardır. Bu akım daha sonraki dönemlerde iki harekete ayrılacaktır; biri Suriye ya da Lübnan bölgesel milliyetçi akımı (Anton Sadaah gibi), öbürü ise Arap milliyetçi seküler bir akım (Mişel Afaq gibi).

Halil Serkis ve Selim Serkis

Milliyetçiliğin yükselişinde Halil Serkis'in çıkardığı (Lisanü al-Hal) gazetesinin önemi büyüktür nitekim bu gazetede Lübnan ve genellikle Doğu'da reformlar isteğiyle birçok makale neşrediliyordu, "Lisanü Al-Hal" bazı Suriyeli Hristiyan unsurların sözcüsüydü, ayrıca "Lisanü Al-Hal" Arapların durumlarını iyileştirmek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda bir reformun başlatılmasının çağrısını benimsiyordu¹⁵ (Öncüler: "Halil Serkis", 2014). Selim Serkis ise, Lübnanlı bir gazeteci ve yazardır. Yazıları erken yaşta, on beş yaşında, Selim Butrus Al-Bustani başkanlığındaki "Al-Jinan" dergisinde yayınlamaya başladı. Butrus El-Bustani'nin kurduğu "Al-Madrasa El-Wataniyya" (Millî Mektebi) bitirdikten sonra amcası Halil Serkis'in başkanlığını yaptığı "Lisan al-Hal" gazetesine katıldı. Selim Serkis, arkadaşı Prens Emin Mecid Arslan'ın yardımıyla "Kaşf al-Niqab" gazetesini kurmak için Paris'e gitmiş, daha sonra Paris'ten İskenderiye'ye geçerek "Lisan al-Arab" gazetesinin editörlüğünü yapmış ve "El-Müşir" Gazetesini" çıkarmıştır. 25 Nisan 1896'da Selim Serkis "El-Mektubci'nin Tuhaflıkları" kitabını çıkardı ve Sultan II. Abdülhamit'e hediye olarak verdi ve şu cümleyle başladı: "Hünkarım, tebaanızdan olduğum için utanıyorum" (Selim, 2021, s. 13). Selim Serkis bu kitabında basının durumunu ve Osmanlı gazetelerinin gözlemcisinin (Mektubci¹⁶) denetiminde ne hale geldiğini eleştirmektedir.

Marun El-Nakkaş, Nikola El-Nakkaş ve Halil El-Houri

Levant'ın Hristiyan düşünürlerinin Arap Rönesans hareketindeki seküler eğilimi temsil ettiğinden daha önce bahsedilmişti ve bunun nedenlerini de açıklanmıştı. Bu

¹⁵Halil Serkis, Butrus al-Bustani'nin damadı idi ve onunla 1868'de ortaklaşa "Matbaatü El-Maaref" matbaasını kurdu.

¹⁶ Maktobji, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, özellikle Sultan Abdülhamid döneminde gazeteleri yayınlamadan önce gözlemek için var olan bir meslektir.

paragraftan bu düşünürlerin bazı fikirlerine ışık tutmak ve bu akımın düşüncesi ile İslami Rönesans Hareketi düşüncesi arasındaki farkı açıklamak istedik. Bu düşünürler arasında Arap edebi rönesans hareketinin zenginleşmesine kitaplarıyla katkıda bulunan Halil el-Houri de vardır, Halil El-Houri'nin en önemli katkısı, 1858'de kurduğu ve Lübnan'daki ilk gazete olarak kabul edilen "Hadikat Al-Akhbar" gazetesidir (Tarazi , 1913, s. 102,105). Marun El-Nakkaş ise Arap tiyatrosunun öncüsü sayılır, 1848'de Molière'in ünlü oyunu "L'Avare"'nin çevirmesi, Marun Nakkaş'ın en önemli eseri olarak kabul edilir. Marun'un kardeşi Nikola ise, Lübnan Dağı Mutasarrıflığı'nda birçok görevde bulundu ve büyük bir Osmanlı politikacısı sayılır, Nikola da kitaplarıyla Arap rönesansına katkıda bulunmuştur, Nikola El-Nakkaş'ın en önemli katkıları; hukuki yazıları ve Osmanlı kanunlarını tercüme etmesiydi (Al-Zarkali, 1986, s. 8).

Zeine N. Zeine'ye göre, 19.yüzyılda Levant ve Mısır, bölgedeki yabancı etkisinin artması ve daha önce bahsedilen çeşitli koşullar nedeniyle Arap milliyetçi fikir değil ayrılıkçı fikirler olarak tanımlayabileceğimiz fikirlerin büyümesi için uygun bir ortamdı. Yani Zeine, Batı etkisinde büyüyen hareketin milliyetçi bir çıkıştan ziyade hristiyan dini duygularla Osmanlı yöntemine karşı bir çıkan bir hareket olduğunu görmektedir (Zeine, 1986, s. 47). Hakikaten Zeine N. Zeine'nin bu görüşü, tarih olaylarına göre doğru bir görüştür. Çünkü Maruniler Lübnan'ı kendi özel Hristiyan vatanı olarak gördüler (Cleveland & Bunton, 2009, s. 225). Birçok düşünöre göre Levant'taki Osmanlı'ya karşı Arap ayrılıkçılığı duyguları hristiyanlar tarafından hoş karşılanmıştır zira onların Osmanlı Devletine sadakat bağıyla bağlı kalmasını gerektirecek duygusal bağ (İslam) yoktu (Ayhan, 2015, s. 209). Bu hareket 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Levant merkezli olarak, Batı misyonerlik aktivitelerinin gölgesinde başlayan seküler bir Arap milliyetçiliğidir. Bu akımın temelleri; Arap medeniyeti, ahlakı, tarihi ve kùltürünün övmek, Arapça'yı yeniden canlandırmak, Araplara kendi muazzam günlerin hatırlatmaktır.

Bu akıma, Batı misyoner okullarında yetişen hristiyan Arap entelektüelleri tarafından öncülük edilmiştir. Dolayısıyla bu hareket, seküler Arap milliyetçiliğinin ve modern Arap milliyetçiliği ideolojisinin tohumudur. Bu hareketin öncüleri Hristiyan düşünürler Müslümanların kendilerine karşı duygularını kışkırtmamak ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Arap Müslümanları saflarına çekebilmek için laik bir

milli söylem seçmişlerdir. Bu akımın en önemli düşünürlerinin düşüncelerini ele almadan önce, söylenmesi gereken iki husus vardır; bu düşünürler Arap milliyetçiliğini siyasi bir şekilden ziyade kültür açısından odaklanmışlardı. Bunun nedeni o dönemde Arap bağımsızlığından açıkça bahsetmek zordu zira o dönemde Müslüman Araplar hala İstanbul'daki İslam halifesine bağlıydı. Bu akımın en önemli isimleri; Nasif ve İbrahim El-Yazıcı, Butrus ve Selim El-Bustani, Selim Serkis, Faris Nimr, Şahin Makaryus, Yakup Sarruf, Adip İshaq ve Corci Zeydan'dır.

Butrus El-Bustani

El-Bustani'nin yayınladığı (Al-Jinan) ve (Nafeer Suriye) gazeteleri, kurduğu edebi cemiyetleri, Mühit El-Mühit ve Arab ansiklopedisi gibi katkıları Arap dilinde önemli bir iz bırakmıştır. Genellikle El-Bustani, bu dönemin diğer birçok düşünürü gibi Tanzimat döneminin bir ürünüydü, nitekim Osmanlılık El-Bustani'nin hassas bir noktasıydı. El-Bustani'nin düşüncelerine gelince, 1856 yılında Islahat Fermanı çıktığında El-Bustani bağlılığını ve teşekkürlerini Sultan Abdülmecid'e iletmıştır, buna binaen El-Bustani'nin Arap milliyetçisi değil bir Osmanlıcı olduğunu da söylemek mümkündür (Abu Manneh, 1980, s. 290). El-Bustani, Suriye için "vatan" kelimesini ilk kullanan idi, ama aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun ana vatan olarak da gördü. Bu görüş tamamen Osmanlılık ile bağdaş olmaktadır, nitekim yukarıda bahsedildiği üzere Osmanlılık “ana vatan” ve “küçük vatan” kavramlarını ihtiva etmekteydi (Hourani, Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939, 1968, s. 129). Butrus Al-Bustani misyoner okullarında uzun süre çalıştı ve Beyrut'taki Amerikan ve İngiliz konsolosluklarında çalıştı ancak misyoner okullarının amaçlarının kendi amaçlarından farklı olduğunu fark etti ve (Al-Jinan) gazetesinde yayınlanan makalesinde misyoner okullarının çocuklarımıza İngiltere ve Fransa tarihini öğrettiklerini ve onlara bölgemizin tarihini öğretmediklerini yazdı (Hourani, Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939, 1968, s. 127). Dolayısıyla El-Bustani 1861 ardından misyoner okullarını bırakıp Arap dilinin ve edebiyatının canlandırılmasına adanmıştır (Abu Manneh, 1980, s. 290,291).

Butrus Al-Bustani'nin düşüncesinin baskın özelliği, o dönemde Levant'taki birçok Hristiyan düşünür gibi kültürel karakterdir, ancak Butrus Al-Bustani'nin fikirleri ve Arap edebiyatına ve kültürüne bıraktığı katkıları, Arap milliyetçiliğinin gelişmesine katkıda bulunan bazı milliyetçi fikirlerini içeriyordu. Al-Bustani,

Avrupa'nın Doğu sayesinde bilim ve sanatta ilerlediği ve insan uygarlığına en çok katkıda bulunan Araplar olduğunu görüyordu ve bugün Doğu da yükselmek için modern Avrupa'ya bakmalı, ayrıca Doğu'nun Avrupa'dan öğrendiği ilk şeyin ulusal birlik olması gerektiğini savunuyordu (Ekşi & Karabela, Arap Edebiyatında Tarihi Romanın Ortaya Çıkışında Milliyetçilik Düşüncesinin Etkisi, 2015, s. 200), (Hourani, Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939, 1968, s. 128). Al-Bustani, eğitimin amacının toplumun farklı grupları arasındaki sevgi ve bağları güçlendirmek olması gerektiği görüşündeydi ve Arap edebi canlanmasının ve kültürel yenilenmenin Suriye toplumunun kesimleri arasındaki boşluğu kapatmanın yolu olduğunu gördü (Abu Manneh, 1980, s. 290,291). Al-Bustani, Arap basınının ilerlemesine yol açan doğru ve pürüzsüz Arapça nesrin yaratılmasına katkıda bulundu. Ayrıca Arap dilini modern bilimlere uygun bir dil olarak savundu (Hourani, Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939, 1968, s. 127,130) Kısaca, Butrus Al-Bustani, kendi meşhur "*Hübü El-Watan min El-İman*" (vatan sevgisi inançtandır) sözüyle, vatanseverlik kavramını oluşturmuştur. Ayrıca , ulusal birliğin pekiştirilmesine de çok katkıda bulunmuştur, örneği: "Naffir Suriye" gazetesinde 1860 yılında yazdığı bir makalede 1860 olayları kınamıştır. El-Bustani bu makalenin girişinde Suriye halkına "*ya abna El-Vatan*" (Ey Vatan Oğulları) hitap ederek bu katliamın müsebbiblerini barbar olarak vasıflandırmıştır (Hourani, Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939, 1968, s. 129), (El-Bustani, 1860, s. 9).

Nasif ve İbrahim El-Yazıcı

Nasif el-Yazıcı ve oğlu İbrahim el-Yazıcı'nın, ulusal bir siyasi düşünce olarak kabul edilebilecek siyasi fikir ürünü sunduklarını söylemek mümkün değil, nitekim Arap milliyetçiliğinin oluşumu döneminde baskın özelliği kültürel bir niteliktir. Buna binaen, ikisinin katkılarını Arap kültürel Rönesansı açısından değerlendirmek daha doğru olabilir. Albert Hourani'ye göre El-yazıcı ailesi üyeleri gibi, Emir Beşir El-Şehhabi hizmetinde uzun süre çalışan Nasif el-Yazıcı modern Arapçanın ilk ustasıydı (Hourani, Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939, 1968, s. 122). Nasif el-Yazıcı'nın eserleri milliyetçi eserler olarak nitelendirilemez nitekim şiirlerinin çoğu eski Arapların padişahları ve kralları övme şiirleri gibiydi. Mesela; El-Yazıcı Prens Mecid el-Şihabi, Hidiv İsmail, Sultan Abdülaziz ve Sayda Valisi Hurşit Paşa'yı şiirlerinde methetmiştir (El-Yazıcı N. , Nassif El-Yazıcı Şiir Divanı, 1898). Nasif el-

Yazıcı, 1863'te Butrus al-Bustani ile birlikte Ulusal Okul'u "Al-Madrasa El-Wataniyya" kurdu, ayrıca hiçbir ulusal karaktere sahip olmayan üç şiir koleksiyonu bıraktı ve Lübnan'ın tarihsel koşullarını anlatan bir kitap yazmıştır (El-Yazıcı N. , Lübnan Koşullarında Tarihi bir Mesaj, 1833)¹⁷. Sonuç olarak Nasif el-Yazıcı'nın Arap milliyetçiliği için öneminin Arap dilinin ve Arap kültürel mirasının ihyasına en büyük katkıyı yapmış olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

İbrahim El-Yazıcı'ya gelince, İbrahim al-Yazıcı, yüzyıllarca süren gerilemesinin ardından Arap dili rönesansı öncülerinden biridir. George Antonius "Arap Uyanışı" adlı kitabında, İbrahim El-Yazıcı'nın 1868 yılında "Al-Jammiyya Al-Suriye Al-İlimiyya" Suriye Bilimsel Cemiyetinin açılışında söylediği şiirini Arap milliyetçiliğinin başlangıcı olarak tarihlendirir, üstelik, Antonius kendi kitabının adını bu şiirden almıştır (Antonius, 1987, s. 11). İbrahim El-Yazıcı'nın bu şiiri hakikaten ilk Arap milliyetçi niteliğini taşıyan bir şiirdir, El-Yazıcı diyor ki:

تَنَبَّهُوا وَاسْتَفِيقُوا أَيُّهَا الْعَرَبُ فَقَدْ طَمَى الْخَطْبُ حَتَّى غَاصَتْ الرُّكْبُ

Ey Araplar, uyanın, boğaza kadar boğulmuşsunuz (El-Yazıcı İ. , 1868), bu şiire bakıldığında ciddi bir milliyetçi nitelik taşıdığı farkedilir ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılıkçı bir duyguyu ilk dile getiren şiir olduğu söylenebilir. El-Yazıcı Araplara hitap ederek aynı şiirde diyor ki:

أَقْدَارُكُمْ فِي عُيُونِ التُّرْكِ نَازِلَةٌ وَحَقَّكُمْ بَيْنَ أَيْدِي التُّرْكِ مُغْتَصَبٌ

"Mevkiniz Türklerin gözünde aşağıdadır ve hakkınız, Türklerin elleriyle çalınmıştır". Fakat yukarıda bahsedildiği gibi bu Osmanlı'dan ayrılma duyguları ancak Hristiyan Araplar tarafından milliyetçi bir söylem kullanarak ortaya konmuştur. İbrahim el-Yazıcı, Butrus al-Bustani ve Eli Smith ve diğerleri tarafından kurulan kültür ve bilim için Arap toplumlarına katıldı, ancak El-Yazıcı, diğerlerinden daha devrimciydi. İbrahim Al-Yazıcı, 1872'de "Al-Najah" gazetesini çıkardı fakat 1894'te Mısır'a göç edip 1898'de Kahire'de Al-Diaa dergisini kurdu (Saba, 1955, s. 13). Kısaca İbrahim El-Yazıcı öbürleri gibi, kültürel mirasa zengin bir katkıya sahiptir, ancak onun farkı; İbrahim el-

¹⁷ El-Yazıcı lakabı, bu ailenin Lübnan sarayında katip (Yazıcı veya yazar) vazifesinde çalışmasından gelmiştir.

Yazıcı Suriye bölgesel milliyetçiliğinin eğilimini değil, genel Arap milliyetçiliği fikrini kastetmiştir¹⁸.

Faris Nimr, Yakup Sarruf ve Şahin Makarius

Faris Nimr ve Yakup Sarruf'un Levant'ta misyonerler ile ilgili ve yürüttükleri ayrılıkçı faaliyetlerle ilişkin olarak daha önce bahsedilmişti. Levant'taki "*Al-Muqtataf*" dergisi ve Mısır'daki "*Al-Moqattam*" gazetesi ile isimlerinin ilişkilendirilmesi nedeniyle bu iki ismi Şahin Makkaryus'un adıyla birlikte almayı tercih ettik. Hem Yakup Saruf hem de Faris Nimr, Avrupa misyoner okullarında yetişmiş ve eğitim görmüşlerdi ve herkes onların Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ayrılıkçı ve düşmanca eğilimlerini biliyordu. 1876 yılında bu iki isim İbrahim El-Yazıcı ile "Cemiyet Beyrut El-Sriyye" Beyrut Gizli Cemiyeti kurmuşlardı (Ekşi & Karabela, Arap Edebiyatında Tarihi Romanın Ortaya Çıkışında Milliyetçilik Düşüncesinin Etkisi, 2015, s. 199). İngiliz işgali altında daha fazla basın özgürlüğü arayışında olan Suriyeli gazetecilerin Levant'tan Mısır'a göçünden daha önce bahsedildiği, fakat olayın gerçeği bu hristiyan gazeteciler Osmanlı'ya saldırmak için İngiliz himayesi altında olan Mısır'da uygun bir ortam bulmuşlardı, işte bu üç gazeteci onlardan örnektir. Faris Nimr ve Yaqup Sarruf Levant'tayken 1876 yılında "*Al-Muqtataf*" dergisini kurmuşlar ancak Osmanlı otoritesinin sansürü arttıktan sonra Mısır'a göç edip orada 1888 yılında Şahin Makarius ile "*Al-Mukattam*" gazetesini kurmuşlardır.

"*Al-Muqtataf*" dergisinin ilk sayılarına bakıldığında ilmî, sınaî ve zirai bir derginin gazetesi olduğu görülmektedir, nitekim dergide cam sanayinden vesaire bahsedilmektedir. Dergi ayrıca yağmur ve tutulmalar gibi kozmik ve iklimsel olaylardan ve ay ve diğerleri gibi bazı uzay nesnelerinden bahsetmekteydi (Sarruf & Nimr, 1876-1877, s. 3,21). Fakat Yaqup Sarruf ve Faris Nimr'in en önemli siyasi görüşleri Mısır'da "*Al-Mukattam*" gazetesinde görülmektedir. "*Al-Mokattam*" gazetesi Mısır'daki İngiliz işgalinin gazetesi olarak biliniyordu, nitekim bu gazete ulusal gazetelerle savaşmak isteyen İngiliz komiserinin emriyle çıkarılmıştı (Aureeda, 1997, s. 2). Daha önce de belirtildiği gibi Mısır, kendine özgün bir milli karakteri geliştirmiştir ve bu karakterin ana unsuru İslam'dır, hatta Mısırlıların Arap dili ile olan bağlantısı bile din dili olmasından kaynaklanır. Bu nedenle Mısır ulusal hareketi ve

¹⁸ Nassif el-Yazıcı ve İbrahim el-Yazıcı, Hristiyan olmalarına rağmen, Arap dili hakkındaki geniş bilgilerini için takdir olarak Şeyh olarak adlandırıldılar.

kimliği, Levant'tan gelen Osmanlı'ya karşı ve Arap milliyetçi hareketin düşüncelerini hazmetmemiştir, örneğin; Mustafa Kamil, Muhammed Farid, Muhammed Hüseyin Heykel, Şeyh Ali Yusuf gibi Mısırlı milliyetçi düşünürler. Zaten Mısır tarihinin bu döneminde basın aktifti. Bişara ve Selim Takla daha sonra Mısır'daki entelektüel hayata egemen olan "*Al-Ahram*" gazetesini kurdular. 1877'de Selim Nakkaş Mısır gazetesini kurdu, Nakkaş ve Adib İshak 1878'de "*Al-Tijara*" gazetesini kurdular (Campanini, 2006, s. 45), (Lutskiy, 2011, s. 278).

Adip İshak ve Corci Zeydan

Adib İshak ve Corci Zeydan'ın eserlerine göz atmayı seçtik çünkü iki düşünür Arap milliyetçiliği üzerinde büyük bir etki bıraktılar. Adib İshak, Ermeni asıllı Suriyeli bir yazar, gazeteci ve şairdi. İshak, hayatında Suriye, Fransa, Mısır ve Lübnan arasında hareket edip, Arap Rönesansının aydınlanma hareketinin öncüsü olan ve "Thamrat al-Funun" gazetesinde ve "*Al-Takaddum*" gazetesinde gazeteci olarak çalıştı. 1876 yılında Mısır'a gidip Racine'in "Andromach" ve "Charlemagne" dahil olmak üzere birkaç oyun yazarlığını ve oyunculuğunu yapmıştır, dolayısıyla Arap tiyatrosunun babalarından biri olarak nitelendiriliyor. İshak'ın en önemli katkılarından birisi "Güzel Parisli Kadın" oyununu çevirmesidir, zira bu roman Arap romancılığının ilk büyük eserlerinden biridir. Adib İshak, Arabi Devrimi sırasında Mısır'da bulunuyordu ve Arabi hareketine destekleyici bir duruşu vardı, ancak devrimin (Mısır Mısırlılarıdır) sloganını yükseltmesi, devrimin liderleriyle bir anlaşmazlığa girmesine neden oldu. İshak, yazılarında Arapların "Şura" kavramı ile Batı'nın "liberalizm" kavramı arasında uzlaşma sağlamaya çalıştı. Ayrıca, İshak, yabancı müdahaleyi reddedip, kendisini bir Arap birliği çağrısında bulunmaya ve Arap ulusunun rönesansına, özgürlüğüne, bağımsızlığına, birliğine ve ilerlemesine adadı (Bakhti, 2020).

Corci Zeydan'a gelince Arap milliyetçiliği teorisinin formüle edilmesine yardımcı olan ilk düşünürlerden biridir. Corci Zeydan büyük bir edebiyat mirası bırakmıştır. Zeydan 1892'de "*Al-Hilal*" dergisini çıkardı ve editörlüğünü kendisi yapıyordu ve beş yıl sonra, "*Al-Hilal*" en yaygın dergilerden biri haline geldi. "*Al-Hilal*" gazetesine Mısır ve Arap dünyasındaki düşünce ve edebiyat alanının en önemli isimleri katıldı. Arap tarihine diğer yazarlardan daha fazla önem verdiği için Corci Zeydan'ın Arap milliyetçiliği düşüncesi üzerindeki etkisi büyüktür. Nitekim Corci Zeydan'ın Araplar ve İslam tarihi üzerine birçok yazdığı kitap var: "*Târîhu't-*

temedduni'l-İslâmî" (İslam Medeniyeti Tarihi), *"el-'Arab kable'l-İslâm"* (İslam'dan Önce Araplar) ve *"Terâcimu Meşâhiri'ş-şark"* (Doğu'daki Ünlü Kişilerin Biyografisi). Zeydan, dil ve edebiyat üzerine de önemli kitaplar yazdı: *"el-Elfâzu'l-'Arabiyye ve'l-felsefetu'l-lugaviyye"* (Arapça Kelimeleri ve Dil Felsefesi), *"Târîhu'l-lugati'l-'Arabiyye"* (Arap Dilinin Tarihi), *"Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye"* (Arap Dili Edebiyatı Tarihi). Corci Zeydan ayrıca Emeviler, Abbasiler ve Endülüs dönemleri gibi Arapların altın çağlarını konu alan birçok roman yazmıştır. Özetle Corci Zeydân'ın yazıları, Arapların 19. Yüzyıldaki seküler entelektüel uyanışına önemli bir katkı teşkil etmektedir (Ekşi, Arap Milliyetçiliği Bağlamında Corci Zeydan'ın Romancılığı, 2015, s. 7), (Philipp, 1973)

3.2.2. İslamcı Arap Milliyetçi Hareketi

Bu akım, İslam'ın en iyi dönemini Arap egemenliği döneminde yaşadığının varsayımından yola çıkmıştır, dolayısıyla bu hareketin İslami açıdan bir Arap ulusal hareketi olduğunu söyleyebiliriz. En önemli figürleri Abdurrahman Al Kevakibi ve Reşid Rıza'dır. Bu hareketin bazı figürleri, Levant'taki Arap Hristiyan hareketine benzer şekilde Osmanlı İmparatorluğu'na düşman bir tavır aldı, bazıları ise Şekip Arslan gibi Osmanlı tarafında kalmıştır. Bu fikri akımın en önemli noktalarından biri, Osmanlı Hilafetinin meşruiyetinin de inkar edilmesidir. Bu akım Arap Rönesansı'nın İslami uyanış hareketinden doğmuştur.

Abdurrahman El-Kevakibi

Abdurrahman el-Kevakibi'nin yetiştiği dönem, Levant tarihinde fikri çatışmalar ve toplumsal dalgalanmalarla dolu hassas bir dönem olup, bu dönemin en önemli özelliği basının yaygınlaşması ve gazete sayısının artmasıdır. El-Kevakibi, çocukluğundan beri basına düşkünlü dolayısıyla Suriye Valisi, onu "Furat" adlı resmi gazeteyi çıkarmakla görevlendirdi. Ancak El-Kevakibi'nin hükümete karşı kötü tutumu ve hükümete karşı düşmanlığı, onu 1877'de *"El-Şahba'a"* gazetesini çıkarmaya sevk etti. Al-Kevakibi gazetesi, hükümet karşıtı görüşleri nedeniyle geniş bir tepki aldı. Üstelik, Ahmed Faris Al-Şidyak'ın *"Al-Jawa'ib"* gazetesi, Al-Kevakibi'nin bazı makalelerini zaman zaman yayınlıyordu. Bu nedenle, yetkililer bu gazeteyi kapatma kararı verdi (Al-Kevakibi S. Z., 1998, s. 43,44).

Abdurrahman El-Kevakibi, Sultan Abdülhamit ile yakın olan Şeyh Ebu el-Huda el-Sayadiyle düşmanlığıyla tanınıyordu. Nitekim El-Kevakibi, Ebu'l-Huda el-

Sayyadi'nin sapkınlıklarına saldırıyordu. Kevakibi'nin Şeyh Ebu El-Huda ile düşmanlığı ve Levant hükümdarı Cemil Paşa'yla düşmanlığı nedeniyle Sultan Abdülhamit döneminde otorite ile arasındaki düşmanlık artmıştır (Al-Kevakibi S. Z., 1998, s. 84). Al-Kevakibi, güvenli bir ortam arayışı içinde Levant'taki yetkililerin baskısından Mısır'a kaçtı çünkü Mısır bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Arapça yazmak isteyen yazarlar için bir sığınaktı. Al-Kevakibi, kendi özgürlüğünü, Mısır'da Sultan II. Abdülhamit ile ihtilaf halinde olan Hidiv II. Abbas Hilmi'nin yönetiminin altında buldu (Al-Kevakibi S. Z., 1998, s. 109). Al-Kevakibi Mısır'a geldiğinde, Şeyh Ali Yussuf'un sahibi olduğu Mısır gazetesi "*Al-Müeyyid*" gazetesinde yayın yapmaya başlayıp ilk makalesini Mart 1899'da yayınladı (Tahhan , 2006, s. 30).

El-Kevakibi'yi diğerlerinden ayıran en önemli özellik, Arap devrimci düşüncesinin öncüsü olması ve Osmanlı otoritesine karşı ilk Arap Müslüman devrimcilerinden biri olarak kabul edilmesidir zira, daha önce de bahdedildiği gibi, Arap milliyetçilerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma konusundaki tüm fikirleri Arap Hristiyanlardan geldi. Arap Müslüman düşünörlere gelince, hiçbir halifelik devleti ve İslam dünyasının lideri olarak kabul edilen Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyan bayrağını kaldıramazdı. Dinsel açıdan, Al-Kevakibi Osmanlı Devleti'nde hakim olan sufi hareketlerin düşüncelerini redderken, Vehhabi doktrininin etkilenmiştir nitekim Vehhabi Selefi Arap İslamın anlayışı ve Osmanlı Sufi İslamın anlayışı çelişki halindeydi (Al-Kevakibi A. , Um Al-Kura, 1931, s. 78). Abdurrahman el-Kevakibi'nin çok sayıda gazetecilik yazısına rağmen, onun entelektöel mirası, "Umm al-Qura" ve "*Tabai al-Istibdad wa-Masari al-Isti'bad*" (Despotizmin Doğası) kitaplarındaki fikirlerinde temsil edilmektedir. "Um Al-Qura" kitabının en önemli fikirleri, İslam milletini Mekke-i Mükerrreme'de bir araya getirmek için bir konferans düzenleme fikri oldu (Al-Kevakibi A. , Um Al-Kura, 1931, s. 4). Mısır Ansiklopedisinde Muhammed Fouad İbrahim ve Butrus Butrus Ghali'ye göre, Al-Kevakibi'nin tasarladığı "*Umm Al-Qura*" projesi'nin Doğu ve Batı fikirleri üzerine modern bir uluslararası örgütün kurulması için bir Arap yazar tarafından yazılan ilk siyasi düşünce olmuştur (Al-Kevakibi S. Z., 1998, s. 152).

Onun dışında, Abdurrahman Al-Kevakibi Osmanlı Devleti'nin kanunları, kadıları ve idari sistemini eleştirmiştir (Al-Kevakibi A. , Um Al-Kura, 1931, s. 44,45,143-146). El Kevakibi'nin, Türkleri dini tahrif etmekle, onları dinin marjinal

prensiplerini önemsemekle, temel prensipleri ve hükümlerini umursamamakla, Araplardan nefret etmeleriyle ve hor görmeleriyle suçlaması, "Um 'l-Qura"'nın kitabında ortaya çıkan en önemli fikirdir (Al-Kevakibi A. , Um Al-Kura, 1931, s. 103,105)¹⁹. Bu kitapta gelen en önemli millî fikirlerinden; El-Kevâkibi, Kureyş'in Mudar lehçesindeki Arapçayı dinde ilim ve hadisin temeli yapmış ve Araplar arasında hilafeti Kureyş soyundan yapmıştır. El-Kevakibi, kendisinin başka önemli eserinde; Tabai al-Istibdad wa-Masari al-Isti'bad (Despotizmin Doğası); despotizm olgusunu din, bilim, eğitim ve terbiye açısından birkaç farklı açıdan ele alıp despotizm hakkında kapsamlı ve geniş teori sunmuştur (Al-Kevakibi A. , Despotizmin Doğası, 2011).

Reşid Rıza

Reşid Rıza, Arap Rönesansı'ndaki diğer Arap İslam düşünürleri Cemalettin Afgani, Muhammed Abduh ve Abdurrahman El-Kevakibi gibi, Selefilik ve Vehhabi düşüncesinden etkilenmiştir. Daha önce belirtildiği gibi bu okul İslam'ın, içine düştüğü hurafeler nedeniyle karanlık çağa girdiğini ve İslam'ın ihtişamlı çağına geri dönmesinin tek yolunun ilk yüzyılların düşüncesine dönüş olduğunu görmektedir. Reşid Rıza, Cemalettin Afgani gibi Sultan Abdülhamit'in benimsediği İslam birliği politikasına başlangıçta hevesliydi ancak Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ardından genç Türkiye'nin politikası nedeniyle Osmanlı Devleti'nin karşısında saf almıştır (Rıza , El-Manar Gazetesi, 1898, s. 221-223). . Reşid Rıza tarafından kurulan “*Al-Manar*” gazetesinde ortaya çıkan en önemli milliyetçi fikirleri ; Rıza'nın Arap dilini güçlü bir şekilde savunması ve Mısır bölgesel lehçesinde öğretimin çağrılarına saldırması²⁰, Mısır eğitim sisteminin yabancılaştırılmasına (Arapça yerine yabancı dil öğretilmesine), Osmanlı ve Mısır tarihi yerine İngiliz tarihinin öğretilmesine saldırması (Rıza , El-Manar Gazetesi, 1898, s. 120,260). Onun dışında Reşid Rıza, Mısırlı gençleri (Müslüman, Hristiyan veya Yahudi) milli birliğe, dayanışmaya ve milli hedeflerin peşinde birleşmeye motive etmiştir, bu konuda Rıza Mısırlı gençlere “nasıl Fransızlar Alsace ve Lorraine'yi geri almanın peşinde birleştiyse siz de birleşin” demiştir (Rıza , El-Manar Gazetesi, 1898, s. 132). Al-Manar dergisinde yer alan Reşid Rıza'nın

¹⁹ Bu konuda El-Kevakibi O günkü Türkçe'de kullanılan birkaç deyiimi örnek olarak zikretmektedir; “Arap Çingene”, “Ne Şam'ın şekeri ve ne Arap yüzü”, “Bunu yaparsam Arap olayım”, “nerede Arap nerede Tanbur”, “Arap çenesi” boşa konuşmak için, “Arap akı” küçük akıl için, ve Mısırlılar için “Kör Fellah” deyiimi kullanılıyordu (Al-Kevakibi A. , Um Al-Kura, 1931, s. 151).

²⁰ Mısır lehçesinde öğretim çağrısı, Taha Hüseyin ve Salama Musa gibi düşünürler tarafından benimsenmiştir.

düşüncesinde bir paradoks olduğunu fark edilmektedir. Örneğin, sık sık Osmanlı otoritesine saldırmış ama daha sonra İngiliz işgalinden sonra, Türklerin Mısırlıların kardeşi olduklarını anladığı için Osmanlı'ya olan sevgisi artmıştır (Rıza , El-Manar Gazetesi, 1898, s. 443)²¹. Reşid Rıza'nın Osmanlı'ya karşı tavrının kanıtı, yazmış olduğu (Hilafet) adlı kitabındaki düşüncelerde yer almaktadır. Nitekim Rıza bu eserinde Osmanlı otoritesine karşı gerçekleştirdiği devriminde Türk halkını övmüş ve yeni Türk hükümetinin İran ve Afganistan gibi Arap olmayan İslam ülkeleri ile yakınlaşmasını hoş karşılamıştır. Ayrıca Reşid Rıza Türk halkının rönesansı başarabilecek en yetenekli İslam halkları olduğuna inanır, ancak Rıza Türk halkını İslam'ın öğretilerinden uzaklaşmamaları konusunda uyarır, çünkü İslam erdem kökenidir ve erdem medeniyetin temelidir ve İslam dışında ilim ve medeniyetle mutabık olan başka bir din yoktur (Rıza, Hilafet, 2015, s. 10).

Reşid Rıza (Hilafet) kitabında, hilafet meselesinde Kureyş soyunun gerekliliğini, Kevakibi gibi, hilafetin hükümlerinin arasında hukuki şart olarak açıklamıştır. Ancak Osmanlıların halifeliğini inkar etmemiştir. Ancak Osmanlı halifeliğini Emevilerin halifeliği ve Abbasilerin halifeliği ile eşit tutmuştur çünkü hepsi şûra ile değil boyun eğdirme yoluyla bir halifelikti (Rıza, Hilafet, 2015, s. 23). Reşid Rıza, Vehhabi düşüncesinin en hararetli taraftarlarından biriydi ve hayatı boyunca onlara yakın kaldı. Nitekim Reşid Rıza, İbn Teymiyye ve Şeyh Muhammed İbn Abdülvehhab'ın düşüncelerini Osmanlı İmparatorluğu'na ve Mekke Şerifinin ailesine karşı savunduğu "*El-Wahabyun wa El-Hicaz*" (Vehhabiler ve Hicaz) adlı bir kitap yazdı (Rıza, Vehabbiler ve Hicaz, 1927, s. 7). Aslında hem Abdurrahman El-Kevakibi'nin hem de Reşid Rıza'nın düşüncesinin detayları çoktur ve bunlara girmek zordur ama genel olarak söyleyebileceğimiz şey, her ikisi de Arap milliyetçiliği düşüncesinden ziyade İslam düşüncesine yakındır fakat ikisi de Araplara İslam'da üstünlüğü tanımışlardır.

²¹Cemal Paşa'ya göre Reşid Rıza'nın görüş değişikliğinin nedeni ki Mısır'a gitiğinde İngilizler tarafından satın alınmıştır dolayısıyla kendi gazetesinde Türk hakkında ağır küfürler sürdürmüştür (Cemal Paşa, 2006). Kanaatimce Reşid Rıza, birçok Arap düşünür gibi Osmanlılıktan Arapçılığa bir dönüş yaşamıştır.

Neden Muhammed Abduh'u Arap milliyetçiliği dışında tutulurken Reşid Rıza'yı dahil ettik:

Sylvia Haim bu sorunun cevabını veriyor nitekim Haim diyor ki; Muhamed Abduh'un İslam'ın şu anki durumuna ilişkin teşhisinin tek kelimeyle; durgunlukla (jumud) özetlenebilir. bu durgunluk, İslam'ın özünde değil, despotik yönetimin ve gerici teolojinin kaçınılmaz bir sonucudur. Haim'e göre, Muhammed Abduh, İslam'ın çöküşünü, hanesindeki Arap birliklerinin sadakatinden şüphelenen halife Al-Mutasım'ın dönemine tarihlendirir²². Nitekim Al-Mutasım Türk paralı askerlerini almaya başladı ve kısa bir dönem sonra İslam hükümeti bir pretorian muhafız olarak askeri bir despotizm şeklini almaya başladı. Dolayısıyla Muhammed Abduh, bu barbarların etkisi altında, İslam'ın entelektüel medeniyetinin kurduğunu, çünkü bu barbarların “İslam'ı bedenlerine giydiğini, ancak hiçbir şeyin ruhlarına nüfuz etmediğini” açıklıyor (Haim, 1962, s. 20,21), yani Abdu'nun teorisi tam bir islami yaklaşımdı. Üstelik, Cemalettin Afgani ya da Muhammed Abduh Osmanlı egemenliğinden ayrılma taraftarı değildi (Özalkan, 2018, s. 2). Reşid Rıza ise bu görüşten başlayarak İslam'ın ihtişamlı günleri sadece Araplar hükümü altında yaşadığını görmektedir. Ayrıca Reşid Rıza'nın Arap milliyetçi görüşleri ve Osmanlı'dan ayrılıkçı duyguları, Mısır'da yaşadığından bir süre sonra gelişmiş özellikle Jön Türkler döneminde, Yani Reşid Rıza'nın Muhammed Abduh gibi başladığını ve sonra Arap Milliyetçiliğine dönüştüğünü söylenebilir (Haim, 1962, s. 23).²³.

3.2.3. Arap Milliyetçi Reformcu Hareketi

II. Meşrutiyet'in ardından İttihat ve Terakki döneminde faaliyet gösteren bu entelektüel akım, Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat ardından başlayan reformist Osmanlılar düşüncesinin muhafazakar kanadından çıktığını ve modern Arap milliyetçiliğinin temelini olduğunu söylemek mümkündür. Batı sömürgeciliğinin tehlikelerinden endişelenen bu akım, reform ve adem-i merkeziyetçilik çerçevesi içerisinde Osmanlı İmparatorluğunun birliğini korumaya çalıştı, fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtarılmasının imkansız olduğu anlaşıldığında, Jön Türkler gibi,

²² Reşid Rıza da aynı kanaatteydi.

²³ Unutmayalım ki Muhammed Abduh 1905 yılında vefat etmiştir, öbür yanda Reşid Rıza 1935 yılında ölmüş, iki dönemin arasındaki gelişmeler çok etkiliydi, ayrıca Reşid Rıza'nın fikri dönüşümü o dönemin düşünsel dönüşümünü bize tefsir eder.

milliyetçiliğin çözümüne doğru yönelmiştir. Bu doğrultu sonraki dönemlerde Arap milliyetçi ılımlı doğrultu; yani din-ulusçuluk dengelemeye çalışan doğrultunun bir temeli olduğunu söylenebilir zira bu düşünsel akım başlangıçta, din bağı nedeniyle, Osmanlı'ya karşı çıkmamıştır. Başka deyişle bu akımın takipçileri Osmanlıcı olarak başlayıp II. Meşrutiyet ardından sahada yer alan olayların neticesinde Arap milliyetçisi olmuşlardır. Bu akımın en önemli isimleri; Refik Al-Azm, Muhamed Kürd Ali, Abdülhamid Al-Zöhravi, Aziz Ali El-Mırsi ve Sa'ti El-Husri'dir.

4. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ'NİN DÖNÜŞÜMÜ

Siyasal Arap Milliyetçiliği (1908-1918)

Bu bölümü Arap milliyetçiliğinin dönüşümü olarak adlandırmayı tercih ettik zira bu dönem büyük dönüşümlere şahitlik etmiştir. Bir yandan, bazılara göre Arap milliyetçiliği klasik anlamıyla 20.yüzyılın başlangıcında başlamıştır (Hut, 2016, s. 105,116), (Haim, 1962, s. 3) (Kramer, Arab awakening and Islamic revival : the politics of ideas in the Middle East, 2009, s. 2). Bazıları ise Arap milliyetçiliğini Birinci Dünya Savaşı'na kadar liberal bir yaklaşıma sahip olması ve savaş ardından radikalizme dönüşmesi olarak değerlendirmektedir (Gökçe, 2019, s. 61) (Kramer, Arab awakening and Islamic revival : the politics of ideas in the Middle East, 2009, s. 3). Başka bir bakış açısından II. Meşrutiyet ardından yani 1908 yılından itibaren Arap milliyetçi cemiyetlerinin kurulmasında bir hızlanma yaşanmıştır (Bilgenoğlu, 2006, s. 37). Öbür yanda Bassam Tipi'ye göre, önceden bahsedildiği gibi, Arap milliyetçiliği I. Dünya Savaşı sonrasında Francophlia'dan Germanophilia'ya bir geçiş göstermiştir. 1908 yılı Arap milliyetçiliği yolunda bir dönüşüm noktası teşkil eder çünkü bir dönemin kapanmasına ve yeni bir çağın açılmasına şahit olmuştur. Nitekim Abülhamit'in Pan-İslamizm politikasının sona ermesiyle, Arapların Türklerle birleşmesinin emelleri suya düşmüştür, zira yukarıda söylendiği gibi, Abdülhamit Arapların imparatorlukta temsil ettiği öneminden haberdar olup Araplara özen göstermiştir dolayısıyla Arap ulusal ayrılıkçı hareketi Abdülhamit döneminde duraklamaya tanık oldu (Antonius, 1987, s. 167). Zaten, Osmanlı imparatorluğu, Rumeli topraklarını kaybetmesiyle Arap-Türk imparatorluğu haline gelmiştir (Hourani, A History of the Arab Peoples, 1997, s. 378)²⁴.

19. yüzyılda kültürel bir nitelik taşıyan Arap milliyetçiliği hareketi, 20. Yüzyılın başında bir siyasi harekete dönüşmüştür. Philip Khoury bu dönüşüm için bir toplumsal sınıf yorumu sunmuştur nitekim Philip Khoury'ye göre, Suriyeli Hristiyan Araplar tarafından ilk kez kültürel olarak ortaya atılan Arapçılık fikri, bürokratik toprak sahibinin toplumu tarafından siyasi bir düşünceye çevirilmiştir. Bunun nedeni ise bu iki sosyal sınıf (Levant hristiyanları ve toprak sahibi sınıfı), Osmanlı rejiminin

²⁴ Bu hususta unutmayalım ki, Osmanlı İmparatorluğunu ve İslam Birliğini kurtarması adına Türk-Arap kralliyet ikili bir sistem, Avusturya-Macaristan gibi, projesi birkaç taraftan sunulmuştur; Ziya Gökalp ve Halide Edip (Bilgenoğlu, 2006, s. 50), Al-Ahd Cemiyeti (Khoury, 1993, s. 134)

avantajlarından mahrum kalmıştır (Khoury, 1993, s. 21)²⁵. Arap milliyetçi hareketinin dönüşümüyle ilgili başka bir husus; Osmanlıcılıktan Arapçılığa ve Osmanlıcılıktan Türkçülüğe dönüşmüştür, nitekim birçok düşünürü göre Osmanlıcılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap ve Türk reformcuları için bir deneydi, bu deneyin başarısız kaldığı anlaşıldığında Arapçılığa ve Türkçülüğe yönelmişlerdi. Yani Arap milliyetçiler ve Türk milliyetçiler, başta Osmanlı'yı kurturmaya çalışıp, başarısızlıktan sonra milliyetçiliğe son bir çözüm olarak sığınmışlardı.

Albert Hourani'ye göre bu dönemde üç akım hakim olmuştur; Milliyetçilik (Türkçülük ve Arapizm), İslamcılık: İslami Modernizm ve Selefilik ve Osmanlıcılık (Hourani, A History of the Arab Peoples, 1997, s. 379). 1908 – 1918 dönemi, Arap milliyetçi hareketi için çok önemli ve kritik bir dönemdir. Zira Arap milliyetçiliği bu dönemde gerçek bir siyasallaşma sürecine girmeye başlamıştır, ayrıca Arap milliyetçi hareketi II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı'nın sonrasında önemli dönüşümler yaşamıştır. II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı arasındaki dönemi genel bir bakışla dikkate alındığında, Arap milliyetçi hareketin o dönemde fikirden ziyade daha hareket ve siyaset aktiviteleriyle meşgul olduğu gözlenmektedir. Nitekim O zamanlar genel koşulların sisli olduğu ve büyük bir dünya savaşı atmosferinin ufukta belirdiği için Arap milliyetçiler güvenilir bir müttefik aramaya başladılar, bu nedenle bir fikir ayrılığı ortaya çıkmış, çünkü bazıları Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı tercih etmişti, bazıları ise İngiltere ve Fransa yoluna gitmişlerdi. Arap hareketinin o dönemde de en önemli özelliği; Arap hareketinin artık eskisi gibi değil yani Türk yönetiminden hoşnut olmayan bazı Hristiyanlarla sınırlı değil, ondan ziyade Arap Ayanı ve subayları tarafından benimsenen bir siyasi hareket haline gelmiştir. O dönemdeki Arap hareketinin özelliklerini anlamak için o dönemdeki Arap toplumlarını daha detaylı tanımak gerekmektedir.

4.1.Arapizm ve Türkçülük Bağları

Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışı ile Türk milliyetçiliği arasındaki ilişki, pek çok düşünür tarafından ele alınmış ve her birbirinden ayrı ayrı bahsetmek mümkün değildir zira her biri diğerinden etkilenmiştir. Osmanlı'daki milliyetçilik tarihine bakıldığında, Arap milliyetçiliği ve Türk milliyetçiliğinin Sırp, Bulgar ve Yunan milliyetçiliklerinden sonra geç ortaya çıktığı görülmektedir. Bu gecikme, kültürel

²⁵ Azmzade, El-Abed, Al-Yusuf, El-Cezairy, El-Khoury, El-Hussieni ve El-Khalidi gibi Ayan aileler.

miraslarının yoksulluğundan değil, İslam'ın duygusal bağından kaynaklanır nitekim her ikisi, Osmanlı İslami çerçevesinin içerisinde yaşamayı istemişlerdi. İki milliyetçiliğin ortaya çıkışına bakarsak, ikisinin de Abdülhamid'in istibdat otoritesine karşı çıkma fikriyle ortaya çıkan ortak bir kökene sahip olduklarını görülmektedir. Nitekim Abdülhamid'e karşı çıkan Jön Türkler mensupları arasında birçok Arap vardı, hatta Mart 1909'da "Hareket Ordusu"nun yürüyüşüne katılanların arasında birçok meşhur Arap subay vardı, örneğin: Mahmut Şevket Paşa ve Aziz Ali El-Mısri. Dolayısıyla her iki milliyetçiliğin ortaya çıktığını karşıt olmaktan ziyade daha paralel olduğunu söylemek mümkündür. İki milliyetçiliğin aralarındaki yüzleşmenin İttihatçıların izlediği Türkleştirme ve merkezileştirme politikasının artması sonra yer aldığını söylemek mümkündür. Arap milliyetçiliği ile Türk milliyetçiliği arasındaki bu ortak ortaya çıkışın ve gelişimin kanıtı, II.Meşrutiyet ilanından sonra iki taraf arasında hakim olan iyimserlik halidir, nitekim reformcu Araplar ve modernist Türk kardeşleri arasında bu vesileyle sevinç duyguları baskındı. Ayıca İstanbullu bir Türk şairi (Tevfik Fikret) bir şiir yazıp, bu şiir bir Arap besteci tarafından marş olarak bestelendi ve meşhur Arap şairi Maarouf Al-Rasafi tarafından Arapça'ya aktarıldı. Aynı bağlamda ünlü Mısırlı şair Ahmed Şevki de anayasanın ilan edilmesi vesilesiyle yeni döneme iyimser bakıp ve şu sözlerden bu mısralar düzenlemiştir:

بشرى البرية قاصيها ودانيها حاط الخلافة بالدستور بحاميها
بعد (الخلافة) بالشورى وناديها لما رآها بلا ركن تداركها
أسدى إلينا أمير المؤمنين يدا جلت كما جل في الأملاك مُسديها

Şiirin manası; Uzak ve yakın dünyaya bir müjdedir. Devlet artık koruyucu bir anayasa ile çevrilidir. Halifemiz, devlet köşesiz görünce, Müminlerin Emiri bize bir kanun verdi. Bu mısralarda Arapların, özellikle de Mısırlıların bu dönemde Saltanat ve Osmanlı Hilafet kurumuna olan duygusal bağlılığı fark edilmektedir. Arap reformcular, anayasanın ilanını bir fırsat olarak görüp yeniden birleşme çağrısı yapıp Arapların Türklerle birleşmeleri gerektiğini vurguladılar. Arap – Osmanlı yakınlaşmasının anayasadan sonra belki de en belirgin tezahürü, amacının İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yardım etmek ve ayırım gözetmeksizin Osmanlı milletlerini toplamak olduğunu ilan eden "*Cemiyetu l'İha Al-Arabi Al-Osmani*" Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti'dir. Arapların statüsünü yükseltmeye çalışmanın yanı sıra Arapların Osmanlı'ya bağını güçlendirmek ve Arap topraklarını geliştirmeyi amaçlayan bu cemiyet Eylül 1908 yılında kurulmuştur (Al-Jadaani, 2008).

Bazı Türk düşünür, Arap milliyetçiliğinin gelişimini Türk milliyetçiliğine düşmanlık perspektifinden değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Bunlara en önemli örnek Prof. İlhan Arsel'dir. Arsel, "Arap Milliyetçiliği ve Türkeler" isimli kitabında, Arap milliyetçiliğine ilişkin bütün tezini, Arapların Türklere karşı düşmanlığı üzerine kurmuştur (Arsel, 2015). Fakat Arap milliyetçiliğini, Türk milliyetçiliğine karşı şeklinde algılanması doğru değildir, nitekim Bilgenoğlu Arap milliyetçiliği'nin gelişim merhalelerini şu şekilde bölmektedir; 1908-1912 Osmanlı devletine Arapların bağlı oldukların ancak merkezi idareden çeşitli hak ve talep bulunduğu bir dönemdir. 1912-1914 dönemi ise Arap milliyetçilerin daha güçlü ve tehditkar bir dilde davrandığı bir dönem. 1914-1916 dönemine gelince, Arap milliyetçilerin Osmanlı devletine güveni kalmadığı bir dönemdir (Bilgenoğlu, 2006, s. 6,7). Böylece Arap milliyetçiliğinin Türkçülüğe karşı olduğu ve geliştiği üzerinde bir teori kurmak yanlıştır, bunun birkaç nedeni vardır; bir yanda, İlhan Arsel'in Arap milliyetçiliğinin Türk milliyetçiliğine düşmanlık şeklinde geliştiğini kanıtlamak için sunduğu Reşid Rıza, Muhammed Abduh ve El-Kevakibi'nin gibi görüşlerine bakıldığında, Arap milliyetçi görüşleri değil daha doğrusu dinsel görüşler olduğunu farkedilir. Nitekim İlhan Arsel bu bağlamda, Reşid Rıza'nın 1921 yılında Mehmet Akif Ersoy'a Kuran'ın Türkçe'ye çevrilmesinin haram olduğunu söylemesi ve Muhamed Abduh'un Halife Mutassım'ın Türk paralı askerleri getirmeye başladığında İslam'ın gerilemeye başladığını söylemesini zikretmektedir (Arsel, 2015, s. 48,178). Hatta hem Afgani hem de Abduh, İslam Birlikçi olmaları nedeniyle Türkler ile Araplar arasındaki işbirliğine çok önem veriyorlardı (Bilgenoğlu, 2006, s. 22). Ayrıca, bu İslami düşünürler ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki çatışma, iki milliyetçi akımın bir çatışması değil, iki dini akımın bir çatışmasıydı: Selefilik (Vehhabilik) ve Sufi hareketi. Nitekim Osmanlı yönetiminin Nakşibendi ve Bektaşî gibi tasavvuf hareketlerinin büyük popülaritesine tanık oldu (Hourani, A History of the Arab Peoples, 1997, s. 275). Öbür yanda, Araplar, Osmanlı idaresi altında sakin bir hayat yaşadılar ve Arap vilayetleri Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük önem taşımaktaydı, ayrıca Arap dilinin önemi

Osmanlı hakimiyeti altında azalmadı²⁶. Örneği, Hacı Halife'nin “*Keşfü' El-Zunun*” kitabı (Hourani, A History of the Arab Peoples, 1997, s. 260,274)²⁷.

Başka bir bakış açısından, Arsel kitabında Taha Hüseyin'in fikirlerine atıfta bulunmuştur. Halbuki Taha Hüseyin'in Arap milliyetçi olduğunu söylemek yanlıştır. Aynı bağlamda Arsel, Cemal Abdülnasır'ın Türkler hakkında olumsuz sözlerini zikretmiştir. Fakat Nasır'ın fikirlerine bakıldığı zaman Türklere yönelik değildi Osmanlı'ya bir emperyalist olarak yönelik idi, nitekim birçok Arap düşünür o dönemde Osmanlı'yı emperyalist bir güç olarak gördü (Arsel, 2015, s. 186,208)²⁸. Sonunda, bu dönemin şartlarına baktığımızda, genellikle Arap halklarının Osmanlı Devleti'ne karşı mücadeleye katılmadığını (Keskin, 2020, s. 943) tam tersine, birçok Arap düşünürlerin, Şekip Arslan ve Mustafa Kamil gibi, Osmanlı'ya sadık kaldıklarını görüyoruz, ondan ziyade Araplar, özellikle Mısırlılar, Türkiye'ye ve hilafete duygusal olarak bağlı kaldılar. Mesela Mustafa Kemal Paşa'nın Kurtuluş Savaşı'ndaki zaferinden sonra Ahmed Şevki bu mısralarda onu övdü:

الله أكبرُ كم في الفتح من عجب يا خالد الترك جدد خالد العرب

Ahmed Şevki bu şiirde Mustafa Kemal Paşa'yı Türklerin Halid bin Velid'i olarak vasıflandırmıştır (Al-Araji, 2018). Ayrıca, Mısır eliti Türkiye'deki gelişmelerle temas halindeyken, Ahmed Şevki bu şiirle hilafetin kaldırılmasından sonra hilafeti yas tutmuştur:

ضجت عليك مآذن ومناير وبكت عليك ممالك ونواح
الهند والهة ومصر حزينة تبكي عليك بمدمع سخاح
والشام تسأل والعراق وفارس أمحا من الأرض الخلافة ماح

Hafız İbrahim de bu mısralarla Ayasofya'nın kapatılıp müzeye dönüştürülmesine ağıt yazmıştır:

أيا صوفيا حان التفريق فاذكري عهود كرام فيك صلوا وسلّموا
إذا عدت يوما للصليب وأهله وحلى نواحيك المسيح ومريم

²⁶ Ziya Gökalp'in kitabına (Türkçülüğün Esasları) baktığımızda, Osmanlı dilini Farsça ve Arapça'nın melez bir dili olduğu için eleştirdiğini ve Türk halkını ifade etmediğini görüyoruz (Gökalp , 2018, s. 100,101). Bu nedenle, bazı Arap milliyetçilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na saldırısı Türk milliyetçiliğine yönelik olarak kabul edilemez, çünkü Türk ulusal hareketinin kendisi bile Osmanlı İmparatorluğu'na karşı devrimci bir hareket olduğunu görüyoruz.

²⁷ Araplar, Osmanlılar tarafından “Kavim-i Necip” olarak tanımlanıyordu (Günay, 1995, s. 85).

²⁸ Arap milliyetçiliğinin bu jenerasyonu bazıları Osmanlı'ya saldırmasına rağmen Atatürk'ü ve arkadaşları yürüttüğü milli mücadeleyi övmüştür ve Atatürk'a hayran kalmıştır, üstelik Arap milliyetçi hareketi, Anadolu'da Batı emperyalizme karşı savaşan Mili Mücadele'ye katılmak istedi (Keskin, 2020, s. 944).

فَلَا تُتَكْرَى عَهْدَ الْمَآئِنِ إِنَّهُ عَلَى اللَّهِ مِنْ عَهْدِ النَّوَاقِيسِ أَكْرَمَ

Bütün bu örnekler, Arap bölgesindeki ve Anadolu'daki olaylar arasındaki yakın bağ teyit etmektedir, nitekim iki millet İslam bağıyla Batı emperyalizmine karşı birlik olmanın gerekliliğini genel olarak hissediyordu. Bu örneklerden çıkardığımız netice ise; Arabizm ve Türkçülüğün her ikisinin de benzer durumlarda geliştiğini ve tarihsel olarak, her biribirine bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Arabizm ve Türkçülük bağlarının konusunda, bazı düşünürler Arapizmin manevi babası Sati El-Husri'nin düşüncelerini ve Türk milliyetçiliğinin babası Ziya Gökalp'ın fikirlerini bağlamaya çalışmıştır; Cahit Şenel ve Abdülsammet Tibi gibi (Taibi & Şenel, 2020).

4.2.Arap Milliyetçiler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırılma Noktası

II. Meşrutiyet ilanından sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki seçkin Arap ve Türk aydınları arasında hakim olan iyimserlik durumundan daha önce bahsedilmişti. Fakat 1909'daki 31 Mart Vakası, birçok düşünüre göre Arap – Türk ilişkilerinde bir dönüm noktasıydı nitekim Arap milliyetçiler bu dönemde, Osmanlı çerçevesi içerisinde yaşamaktan vazgeçmeye başladılar. Bir yandan Türkleştirme politikası doğrultusunda İttihat ve Terakki'nin niyetleri yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı, diğer yandan İslam-Birliği'ni benimseyen Arap düşünürler, Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin karşısındaydı, örneğin: Iraklı meşhur şair Cemil Sıdkı El-Zahawi düzenlediği şiir:

سلام على العهد الحميدي إنه لأسعد عهد في الزمان وأنعم

El-Zahawi diyor ki "Hamidi döneme selamlar ki en mutlu ve huzurlu dönem idi". Bu yüzden Arap milliyetçiliğinin gelişmesinin, sadece o dönemdeki İttihat ve Terakki'nin Türkleştirme politikasına dayandırmak pek doğru olmayabilir, aslında doğru şuydu ki İttihat ve Terakki politikası; Arap ayrılıkçı tavırlarına önemli bir unsurdu fakat o dönemin olaylarına bakıldığında zaman Arap coğrafyasındaki gelişmeleri bu doğrultuya itiyordu. Son olarak Araplar ve Türkler arasındaki bozulma konusunda I. Dünya Savaşı sırasında Cemal Paşa'nın Suriye'de görevi sırasında uyguladığı politikalar da unutulmamalıdır²⁹.

²⁹ Cemal Paşa Bilad-i Şam'da yaptıklarından dolayı Arap kaynaklarda "Cemal Paşa El-Saffah" yani Kasap ve katil Cemal Paşa olarak anılmaktadır.

4.3.Arap Milliyetçi Cemiyetlerin Kurulması

Arap milliyetçi hareketinin genel hatlarını tanımak için o dönemde kurulan Arap cemiyetlerine göz atmakta fayda var zira bu cemiyetler, Arap milliyetçi hareketinin yapısını göstermektedir. O dönemde kurulan cemiyetlere bakıldığında zaman, II. Meşrutiyet öncesinde kurulan cemiyetlerin, II. Meşrutiyet sonrasında kurulan cemiyetlerden farklı olduğunu çıkarabiliriz, nitekim II. Meşrutiyet öncesinde kurulan cemiyetler, genel olarak Arap milliyetçi hareketi olduğu gibi, gayrimüslimler tarafından misyonerlerin etkisiyle kurulmuştur (Doğan, 2006, s. 49) yani o dönemdeki cemiyetler kültürel ve sosyal aktivitelerle sınırlıydı. Fakat II. Meşrutiyet sonrasında kurulan cemiyetler ise, siyasal açıdan daha aktif ve belirgin hedeflere sahip idi. Genellikle II. Meşrutiyet öncesi Arap cemiyetlerin sonraki dönemde kurulan cemiyetlere nazaran pek etkili olduğu söylenmez, bununla birlikte bu cemiyetlerin Arap milliyetçi düşüncesinde zemin hazırlayıcı bir gelişme olduğunu inkar etmek mümkün değildir.

4.3.1. Cemiyet El-Şura Osmaniyye (Osmanlı İstişare Cemiyeti) 1897

II. Meşrutiyet öncesinde kurulmasına rağmen bu cemiyeti bu kısımda kaleme almayı tercih ettik zira bu cemiyetin figürleri, sonraki dönemde kurulan cemiyetlerin en önemli figürleridir. Osmanlı İstişare Cemiyeti 1897 yılında Kahire’de Jön Türkler ve Suriyeli Araplar tarafından ortakça kurulmuştur. Bu cemiyet, “*Cemiyet El-İha Al-Arabi Al-Osmani*” (Arap - Osmanlı Kardeşliği Cemiyeti) gibi, Osmanlı – Arap ilişkilerinin iyi olduğu dönemde kurulmuştur. Cemiyetin kurucuları arasında Osmanlı Adem-i Merkeziyet Fırkası kurucuları Reşid Rıza ve Refik Al-Azm bulunmaktadır. Dolayısıyla bu cemiyet “*Hizbü El-LaMerkeziyye*” kurulmasına bir adım sayılır. Cemiyet 1905 yılında Kahire’ye yerleştikten sonra aktif rol oynamaya başlamıştır. Cemiyetin amacı ise Abdülhamit diktatörlüğüne son vererek bir meşrutiyet kurulmasıdır, bu yüzden Jön Türkler tarafından hoş karşılanmıştır. Reşid Rıza ‘nın “*El-Manar*” gazetesi, bu cemiyetin propagandasını yapıyordu (Doğan, 2006, s. 54)³⁰.

³⁰ Refik al-Azm, Osmanlı İmparatorluğu’nda ünlü Levanten al-Azm ailesine mensuptur ve 20. Yüzyılın başındaki en ünlü Arap milliyetçilerinden biridir, Şamlı önde gelen bir Arap bilgin ve yazardır. Osmanlı Adem-i Merkeziyet Partisi’nin başkanıydı ve en ünlü eserlerinden biri şuydu: “Savaşlarda ve siyasette İslam’ın Meşhurları”.

4.3.2. Arap Vatan Ligi (Ligue De Patrie Arabe) 1904 ve Necip Azoury Düşüncesi

Arap Vatan Ligi cemiyeti, 1904 yılında “*Journal de Indépendance Arabe*” Arap Bağımsızlığı Gazetesi’ni kuran ve “*Le Réveil de La nation Arabe*” Arap Ulusun Uyanışı kitabını yazarı Necip Azoury tarafından kurulmuştur. Bu derneğin fikirleri, Azoury'nin bu kitapta bahsettiği fikirlere tamamen benziyordu, nitekim 1905 yılında Fransızca ve Arapça bir yayında bu cemiyet, bağımsız bir Arap devleti için çağrı yaptı. Dicle ve Fırat havzasından Süveyş kanalına kadar, Mısır hariç, arasında olan arazi kapsayan bu devlet bir Arap Sultanı tarafından yönetilmelidir.. Hicaz vilayeti ise Medine ve Mekke dahil olmak üzere bir devlet olmalı ve bu devletin başında Müslümanların bir halifesi bulunmalıdır (Doğan, 2006, s. 52) (Azoury, tarih yok, s. 37). Azoury’nin bu çağrıyla Şerif ailesine atıfta yaptığı düşünülebilir. Bu fikirlerde yeni olan husus; ilk kez bir Hristiyan İslami hilafetin Araplara iadesine atıfta bulunmuştur, bu çağrı, Arap Müslümanların ve Hristiyanların, Osmanlılara karşı bir saf aldığına işaret etmektedir.

Necip Azoury’ye gelince; Azoury, El-Yazıcı ya da El-Bustani ekolünün bir devamı değildir. Azoury onlar gibi kültürel veya sosyal aktivitelerle sınırlı kalmamış, aksine siyaset işlerine karışmış ve 1898’de Kudüs vali yardımcılığı görevini üstelenmiştir. 1904’te Suriye’nin ve Arap ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu’ndan bağımsızlığı için kendisini siyasi işlere adanmak için emekli olmuştur. Azoury, Paris’te 1905 yılında Birinci Arap Kongresi’ne katılmış ve 1916 Arap İsyanı’nın hararetli destekleyenlerdendi. Necip Azoury'nin en önemli fikirleri (*Le réveil de la ulus arabe*) adlı kitabında geçti. Necip Azoury, Kudüs Türk valisini ve Osmanlı yetkililerini Arap toprakları Kudüs’ü Yahudi Ajansı’na satmakla suçladı ve bu nokta Arap milliyetçilerinin İttihat ve Terakki’ye yönelttiği en önemli suçlamalardan biriydi. Bu nedenle Azoury, Siyonist tehlikeye karşı ilk uyarılardan biri olarak nitelendirilmektedir (Azoury, tarih yok, s. 15). Ayrıca, dini devletten ayırmanın gerekliliğini savunan ilk Arap yazarlarından biri olarak kabul edilen Necip Azoury, Arap laik milliyetçi akımının öncülerinden biridir (Azoury, tarih yok, s. 22). Ayyad’ın Necip Azoury hakkında farklı bir görüşü var, nitekim Ayyad, Necip Azoury’nin Arap milliyetçiden ziyade reformist olduğunu söylemektedir. Ayyad, Azoury’nin Suriye üzerindeki Fransız etkisini methettiğini ve Fransızların Cezayir’i işgal etmesini

desteklediğini, Azoury'nin Arap milliyetçisi olmadığına dair kanıt olarak sunmaktadır (Ayyad, 1999, s. 41).

4.3.3. Arap Kalkınma Cemiyeti ve Muhibettin El-Hatib 1906

Muhibettin El-Hatib, Selefilik ekolünün Reşid Rıza gibi bir devamıdır, nitekim Şeyh-L'İslam İbn Teymiyye'nin düşüncelerinden çok etkilenmiş, dolayısıyla Arap Selefî düşüncesinin ana babalarından sayılmaktadır. Muhibettin El-Hatib, Protestan misyonerlere, Şii mezheplerine, Siyonizme ve Fransız sömürgeciliğine karşı yazdığı çok sayıda çalışmalarıyla tanınmaktadır. Ayrıca, El-Hatib, Müslüman Kardeşler'in kurucusu Hassan Al-Benna'nın düşüncesinin manevi babası olarak da kabul edilir nitekim Al-Banna, Muhib El-Din Al tarafından kurulan Müslüman Gençlik Derneği'nin gölgesinde entelektüel olarak büyümüştür. El-Hatib, Şam'dan ayrılarak Mısır'a yerleşip ve Kahire'deki “*El-Ahram*” gazetesinin editörlüğünde çalışmıştır. Mısır'dayken 1906 yılında El-Hatib, Cemiyet El-Nahda Al-Arabiyya'yı (Arap Kalkınma cemiyeti) kurmuştur. Cemiyetin amacı; Arap gençlerini Arapizm konusunda bilgilendirmek ve Osmanlı toplumunun gelişmesi için işbirliği sağlamaktı, ancak 1911 yılında Medine Muhafızı Ali Rıza El-Rikabi'nin bir raporuna göre, Arap kalkınma cemiyetinin asıl amacı bir Arap hilafeti kurmaktı (Doğan, 2006, s. 53)³¹.

4.3.4. Osmanlı - Arap Kardeşliği Cemiyeti 1908

II. Meşrutiyet ilanı ardından 2 Eylül 1908 tarihinde kurulan bu cemiyet, II. Meşrutiyet sonrasında kurulan cemiyetler arasında en etkili niteliğe sahiptir. Cemiyet, Osmanlı anayasasının hükümlerini korumaya çalışıyordu bu nedenle başlangıcında İttihat ve Terakki tarafından hoş karşılanmıştır. Ayrıca, bu cemiyet hakkında değinilmesi gereken başka bir husus; Osmanlı - Arap kardeşliği cemiyeti gizli değildi, aksine Osmanlı İmparatorluğu'nun göz önünde, halka açık ve aleni bir şekilde çalışıyordu. Cemiyetin ilk faaliyeti, Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan'a seçilen Arap temsilcilerini karşılamak için İstanbul'da büyük bir gösteri düzenlemektir. Derneğin tüzüğünde amacı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne anayasa hükümlerinin korunmasına yardımcı olmak olduğu belirtilmiştir. Amin Said'e göre, Abdülhamid'in sistemine yakın olan Araplar, bu cemiyet aracılığıyla Jön Türkler'e yakınlaşmak istemişler (Said, tarih yok,

³¹ Ali Rıza Paşa El-Rikabi, Osmanlı ordusunun en meşhur Arap subaylarından biri, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girme kararına karşı çıkmış, bu nedenle İttihat ve Terakki tarafından ordudan terhis edilmiştir. Büyük Arap İsyanı komutası tarafından, Lawrence'ın güçlerinin şehre girişinin arifesinde, Şam'ın hükümdarı olarak atandı.

s. 15). İttihat ve Terakki üyeleri ve Abdülhamit'e karşı duran Arap düşünürler, Şefik El-Mueyyed Al-Azm³², Sadık El-Azm³³, Abdülkarim El-Halil³⁴, İzzet Paşa Al-Abid³⁵, Naum Paşa, Selim Melhame³⁶ ve Necip Melhame³⁷ gibi cemiyetin kurucularına şüpheyile bakmışlardır (Doğan, 2006, s. 54).

4.3.5. Arap Edebiyat Forumu 1909

Osmanlı – Arap Kardeşliği cemiyeti, zayıf doğduğu ve üyeleri arasında homojenlik olmadığı için uzun yaşamadı, bu yüzden hızla ortadan kayboldu ve yerini "El-Münteda Al-Edebi" Edebiyat Forumu aldı. "*Al-Münteda Al-Edebi*", 1909 yılında İstanbul'da eğitim gören bir grup Arap öğrenci tarafından kurulmuş bir Arap edebi entelektüel forumudur. Cemiyetin başkanı ve kurucusu Abdülkerim Kasım el-Halil yanında Muhibettin el-Hatib'in kardeşi Seyfettin el-Hatib, Rüştü El-Şema, Refik Rızk Sellum, Ahmet İzzet Al-A'zami³⁸ ve Suriye eski cumhurbaşkanı Shukri al-Quwatli gibi Arap milliyetçi aktivistleri de ihtiva etmekteydi. Edebiyat Forumu'na mensup bazı gençler, Arap milliyetçiliğini temsil eden bir bayrak tasarladılar ve bu bayrak daha sonra Arap Büyük İsyanı'nın bayrağı oldu. Safiüddin el-Hallî'nin bir şiirinden etkilenerek tasarlanan bu bayrak; beyaz, siyah, yeşil ve kırmızı renklerden oluşmaktaydı (Said, tarih yok, s. 16). Bu edebiyat kulübü o dönemdeki Arap cemiyetleri arasında en uzun ömürlü olanıydı. Bu kulüp siyaset ile ilgilenmediği için 1915 yılına kadar yaşamıştır. Meltem Doğan'a göre bu edebiyat kulübü dışarıdan kültürel ve sosyal faaliyetlerle

³² Şefik Muayyad el-Azm, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Sultan Abdülhamid'e yakın olan ünlü Suriyeli el-Azm ailesinin oğullarından biridir. Devlet adamı Şefik el-Mu'ayyad, yazar, şair ve önde gelen Arap milliyetçilerinden biriydi. Cemal Paşa tarafından 6 Mayıs 1916'da Aliye Divan-ı Harb-i örfisi mahkemesinde idam edilenlerdendi (Cemal Paşa, 2006, s. 235).

³³ Sadık İbn Salih el-Mueyyed el-Azm, Osmanlı ordusunda Ferik-Evvel rütbesine sahip bir Osmanlı devlet adamı, askeri komutanıdır ve Sultan II. Abdülhamid'in yaveri idi.

³⁴ Arap ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasının savunucuları biri olan Abdülkerim el-Halil, Cemal Paşa'nın tarafından idam edilenlerdendir. Cemal Paşa anılarında onu Reşid Rıza ve Refik el-Azm ile birlikte para için her şeyi yapmaya hazır biri olarak tanımlamıştır (Cemal Paşa, 2006, s. 268).

³⁵ Ahmed izzet Paşa El-Abid, Şamlı bir devlet adamı, Sultan II. Abdülhamid'in danışmanı ve 1908 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Şura Meclisi üyesiydi. Türk subayları onu tecrit edip Avrupa'ya sürgüne gönderdi ve İstanbul'a dönmesini engelledi, ancak 1920'de Osmanlı yönetiminin sona ermesinden sonra Şam'a döndü.

³⁶ Selim Melhame Paşa, Maruni asıllı son Osmanlı döneminde siyaset adamı ve Ziraat, Maden ve Orman Nazırı idi. 1909'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından kardeşi Necip Paşa ile birlikte Avrupa'ya kaçtı.

³⁷ Necip Melhame Paşa ise Maliye Nazırlığı'nda görev aldı ve II. Abdülhamid tarafından vezir payesi ve serhafiye unvanıyla 1880'de gizli polis örgütünün başına getirildi.

³⁸ Ahmed İzzet Al-Az'imi, hukuk profesörü, gazeteci ve politikacı. Ahmed Azza, İstanbul'da Iraklı bir grupla (Lisan Al-Arab) dergisini çıkarmış, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İttihatçılar dergiyi kapatıp ve onu tutuklamıştır. 1922'de Irak Temsilciler Meclisi'nin ilk oturumunda milletvekili seçildi (Said, tarih yok, s. 19)

ilgilenir görünmesine rağmen gizli siyasi amaçları vardı. Doğan, forumun, Abdülhamit El-Zehravi³⁹, Reşid Rıza ve İzzet El-Cüdi ile yaptığı işbirliğini, siyasete karıştığına dair bir delil olarak sunmaktadır (Doğan, 2006, s. 56).

4.3.6. El- Kahtaniyye Cemiyeti 1909

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanının sonrasında yeni bir cemiyetler kanunu yürürlüğe girmiştir, bu kanuna göre milliyetçi cemiyetlerin kurulması yasaklanmıştır. Bu yüzden El-Kahtaniyya cemiyeti İstanbul'da 1909 ilk gizli cemiyet olmuştur (Bilgenoğlu, 2006, s. 38) (Doğan, 2006, s. 59). Aslında, Arap milliyetçi gizli cemiyetler, Arap milliyetçiliği oluşumunda daha etkili bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Cemiyet kurucuları: Halil Hamada Al-Mısri, Abdülkarim Al-Halil ve Selim Al-Cezairi⁴⁰. En önemli üyeleri ise; Prens Şekip Arslan, Dr. İzzet El-Cüdi, Muhammed Kürd Ali⁴¹, Prens Arif El-Şehabbi⁴², Aziz Ali El-Mısri, Abdülhamid al-Zöhravi, Şükrü Al-Asali⁴³, Ali El-Neşalibi, Refik Rızık Sellum⁴⁴ ve Tahsin Ali⁴⁵. Cemiyetin ana hedefleri ise; Bir Türk - Arap imparatorluğunun kurulması yani Türk padişahının Araplar ve Türkler üzerinde kral olması (iki taçlı bir krallık), Arap devletlerine Osmanlı İmparatorluğu içinde "özerklik" vermek ve Türk ırkçı akımının karşısına Arap milliyetçi bir akımı ouşturmak (Said, tarih yok, s. 18).

³⁹ Abdülhamid el-Zehravi, Suriye'deki siyasi rönesansın liderlerinden, düşünür, gazeteci ve "El-Hadara" gazetesinin editörü ve "Aliye Divan-ı Harb-i Örfisi"nin Arap şehitlerinden sayılır. Osmanlı anayasası ilan edilmeden önce Hamidiye siyasetine direnmeye çalışıyordu, bu nedenle II.Meşrutiyet ardından Hama Mebusu olarak seçilmiştir fakat İttihat ve Terakki politikasına karşıydı

⁴⁰Selim el-Cezairi, Prens Abdülkadir El-Cezairi'nin ailesinin soyundan ve Levant'ta büyümüştür. Osmanlı ordusunun en önde gelen Arap milliyetçisi subaylarından biridir. El- Cezairi, birçok savaşa katılmış, Yemen'de esir düşmüş, Balkan savaşına katılmış, Birinci Dünya Savaşı'nda 17.Tugay'ın komutasını almış ve sonra Edirne'de 18.Tugay'ın komutanı olmuştur. Cemal Paşa tarafından Aliya'daki Harp Divanı'nın yargılanmasından sonra idam edilenlerden biridir.

⁴¹Muhamed Kürd Ali'nin hayatını ve eserlerini ileride tartışacağız.

⁴² Arif Al-Şehabbi, adı geçen Şehabbi ailesinin prenslerinden biridir ve adı geçen Arap Rönesans Derneği'nin (El-Nahda Al-Arabiyya) bir üyesiydi. Cemal Paşa tarafından Aliya'daki Harp Divanı Mahkemesi davalarında idam edilenlerdendir.

⁴³Suriyeli Arap yazar ve politikacı Şükrü el-Asali, "İttihat ve Terakki" politikalarına karşı çıkmasına rağmen Osmanlı Temsilciler Meclisi'nde Şam temsilcisi olarak seçildi. Al-Asali, Siyonizm'in sadık muhaliflerinden biriydi ve tehlikesi konusunda erken uyarılarda bulundu ve İttihatçıların Filistin'deki Yahudilere üç milyon dönüm satma önerisini reddetti. Al-Asali, Cemal Paşa'nın İdam ettiği meşhur Araplardan biriydi.

⁴⁴Humuslu Suriyeli avukat ve şair Refik Rızık Sellum, Al Muqtataf, Al Muqtabas, Al Mufid ve İstanbul'da Edebiyat Kulübü tarafından yayınlanan Lisan Al Arab dergisi gibi büyük Arap dergilerinde çalıştı. Ayrıca Şeyh Abdülhamid Al-Zehravi tarafından yayınlanan Al-Hadara gazetesinde editör olarak çalıştı. Osmanlı İmparatorluğu'na muhalifti ve 6 Mayıs 1916'da Cemal Paşa'nın emriyle Şam'da Aliya'daki Harp Divanı Mahkemesi'nde görülen davalarda idam edildi.

⁴⁵Tahsin Ali, Osmanlı ordusunda birçok görev yapmış ve daha sonra I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Arap hareketinde çalışmış bir askeri şahsiyettir. Küt-i El-Emara Kuşatması muharebelerine de katılmış, ardından Hicaz Devrimi'ne (Büyük Arap İsyanı) katılarak Osmanlılara karşı savaşmıştır.

4.3.7. Genç Araplar Cemiyeti 1911

“*Al-Arabiyya El-Fattaa*” Arap milliyetçiliği tarihinde en önemli Arap miliyetçi cemiyet idi. Nitekim bu cemiyetin kurucuları bu cemiyetin “Jön Türkler”in bir muadili olmasını istemişlerdi, belki bu nedenle bu isim “*Al-Arabiyya Al-Fattaa*” yani Genç Arap seçmişlerdi (Said, tarih yok, s. 17). Genç Arap Cemiyeti’nin kuruluş tarihi tartışılan bir noktadır nitekim bazı kaynaklar 14 Kasım 1909 tarihinde kurulmasını göstermiş, bazıları ise 1911 yılında kurulduğunu söylemektedir. Cemiyet Paris’te üç Arap öğrenci (Ahmed Kadri, Awni Abdül-Hadi⁴⁶ ve Rustum Haydar⁴⁷) tarafından kuruldu. Cemiyete Refik Al-Tamimi⁴⁸, Muhammad Al-Mahmassani⁴⁹, Tevfik Süveydi, Muhammed Azza Darwaza⁵⁰, Abdülgani Al-Arisi ve Cemil Merdem Bey⁵¹ katıldı. El-Fattaa Cemiyeti “Cemiyet’ül Natikin ül-Dad” yani “Arapça Konuşanlar Cemiyeti” olarak kuruldu, bu isim ise cemiyetin Arap milliyetçi kimliğini taşıdığını bize göstermektedir. Cemiyet hakkında bilinmesi gereken bir husus cemiyetin gizliliğidir. Nitekim cemiyet 1918 yılına kadar gizliliğini koruyabilmiştir (Bilgenoğlu,

⁴⁶ Awni Abdülhadi, eğitim için İstanbul'a ve ardından Paris'teki Sorbonne'a giden Arap milliyetçi bir politikacı ve Genç Arap Derneği'ni birkaç meslektaşıyla birlikte kurandır. Aynı zamanda, Paris'te Abdülhamid El-Zehravi başkanlığında düzenlenen ilk Arap konferansının düzenlenmesi çağrısında bulunan komitenin üyelerinden biriydi. 1918'de Paris'te Prens Faysal bin Al Hüseyin ile tanışmış ve özellikle Prens'in Suriye'nin yönetimini üstlendiği dönemde onun yanında kalmış ve ona destek olmuştur. Awni, birkaç yıl Kahire'deki Arap Devletleri Ligi'nde Hukuk Departmanı Başkanı olarak çalıştı.

⁴⁷ Muhammed Rustom Haydar Lübnan asıllı Iraklı bir politikacıdır. Öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra Paris'e giderek Sorbonne'da eğitim gördü. Oradayken siyasi alanda, özellikle Arap Genç Derneği'nde bazı Arap şahsiyetleriyle çalıştı. Büyük Arap İsyanı'nda Prens Faysal'a katıldı ve 22 Kasım 1918'de Barış Konferansı'na katılmak üzere Paris'e giderken Prens Faysal ile birlikte yola çıktı ve onlara Nuri Said Paşa ve Dr.Ahmed Qadri eşlik etti. Irak'ta kraliyet döneminde bakanlıklar görevlerinde bulundu.

⁴⁸ Genç Arap Derneği'nin kurucularından olan Muhammed Rafiq Al-Tamimi, 1916'da Faysal bin Al-Hüseyin ordusuna katılan şahsiyetlerdendi.

⁴⁹ Muhammed el-Mahmassani: 1888'de Beyrut'ta doğdu, Fransa'daki üniversitelerden hukuk doktorası yaptı ve “ziyonizm düşüncesi” adlı bir kitap yazdı. Aliya'daki Divan-ı Harb-i Örifisi dairesinde idama mahkûm edilenlerden biriydi ve cezası 21 Ağustos 1915 sabahı Beyrut'ta infaz edildi.

⁵⁰ Muhammed Azza Darwaza, Arap milliyetçisi bir düşünür, yazar ve aktivisttir. Siyasi mücadelesinin yanı sıra yazar, tarihçi, gazeteci ve Kuran mütercim idi. Darwaza, Sati' Al-Husri ve Zeki Al-Arsuzi ile birlikte Arap milliyetçiliği düşüncesinin kurucularından biridir. Yukarıda milliyetçilik hakkında düşüncelerinden bahsetmiştik ve ileride fikirlerini tartışacağız. Darwaza, Arap hareketinin tarihi ve Arap milliyetçiliğinin ve Arap birliğinin kökenleri hakkında ve Arapçılık, İslam ve genel tarihle ilgili çeşitli bilimlere üzerine elliden fazla kitap bıraktı. Kitapları, özellikle “El-Wahda Al-Arabiyya” (Arap Birliği) kitabı, Arap milliyetçiliği ve Arap birliğini sağlama yolları üzerine en önemli kitaplar arasındadır.

⁵¹ Şamlı Suriye milliyetçisi bir lider olan Cemil Merdem Bey, ülkesinin sömürgecilğe karşı mücadelesine öncülük etti ve hem Osmanlı yönetimine karşı Genç Arap Derneği'nin hem de Suriye'deki Fransız Mandası'na karşı Ulusal Blok'un kurucularından biriydi. Cemil Merdem Bey, 1948'deki birinci Filistin savaşında Suriye ordusunun yenilmesi sırasında siyasetten emekli olmadan önce yirminci yüzyılın otuzlu ve kırklı yıllarında beş hükümet kurdu. Suriye Cumhuriyeti'nin kurucu babalarından biri ve Mısır'daki Arap Birliği'nin kurucuları olarak kabul ediliyor.

2006, s. 60,61). Derneğin kuruluş aşamasındayken programı şuydu: Arap milletinin ilerlemesi için çalışmak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmamaya çalışmaktı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra, özellikle Cemal Paşa tarafından Suriye'de üyelerinin infaz edilmesinden sonra, niyet Arapların bağımsızlığına yönelmiştir (Said, tarih yok, s. 17).

4.3.8. Osmanlı İdari Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti 1912

1912 yılında Kahire'de kurulan bu cemiyet, II. Meşrutiyet sonrasında Arap cemiyetlerin en önemlisi olup, Sultan Abdülhamit'in yeğeni Prens Sabahettin'in "Adem-i Merkeziyet" düşüncesinden etkilenmiştir. Cemiyetin kurucuları ve üyeleri; Refik ve kardeşi Osman El- Azm ve Hakkı el- Azm⁵², İskender Amun, Reşid Rıza, Muhibettin El-Hatib, Rüştü El-Şema⁵³, Abdülgani Al-Arisi⁵⁴ ve İzzet El-Cüdi'dir (Doğan, 2006, s. 57). Cemiyetin kurulmasının nedeni şuydu: Osmanlı'nın ardı ardı hezimetlere uğraması, Suriyelileri endişeye sevk etmiş ve akıllarına Suriye'nin geleceğini nasıl koruyacaklarına ilişkin bir soru işaret koymuştur (Bilgenoğlu, 2006, s. 81) (Doğan, 2006, s. 58). Cemiyetin açıklanan amacı veya programı, öbür cemiyetlerin programları gibi, Osmanlı vilayetlerinde daha özerk idari sistem oluşturmak, ıslahatlar getirmek, Arap vilayetlerinde Arapça'nın resmi dil kabul edilmesi ve askerlerin askerlik hizmetlerini kendi memleketlerinde yapmalarınıdır (Doğan, 2006, s. 58).

⁵² Hakkı al-Azm, Suriye Cumhuriyeti döneminin ilk başbakanı, Fransızların kurduğu Şam eyaletinin hükümdarı ve iki kez Şura Meclisi'nin başkanıydı. 1909'da II. Abdülhamid'in devrilmesinden sonra, darbeyi gerçekleştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olduğu için Osmanlı Vakıflar Nezareti'ne başmüfettiş olarak atanmış. Ancak İttihatçıların sonraki uygulamaları, özellikle Arap eyaletlerinde Türkleştirme politikası, neticesinde 1911'de istifa edip ve Mısır'a dönmüştür.

⁵³Rüştü Bey El Şamaa birçok ulusal oyunun yazarıdır. Osmanlı Meclis-i Mebusan'da Şam'ı temsilen seçilmiş ve orada Türkleştirme siyasetine karşı mücadele çağrısında bulunmuştur. Al-Şema Al-Kahtaniyah Derneği ve Edebiyat Forumu (El-Münteda El-Edebi) da bir üyesiydi. Cemal Paşa'nın Marjah Meydanı'nda (Şehitler Meydanı olarak da bilinir) idam ettiği Araplardan biri.

⁵⁴ Abdülghani Al-Arisi yazar, gazeteci ve politikacıdır. Günlük Al-Mufid gazetesini yayınladı ve Gustave Le Bon'un Arapların Medeniyeti kitabından bazı bölümleri tercüme etti. Al-Arisi 1912 yılında Paris'te "Al-Arabîyya El-Fetah" Derneği'ne üye olmuştur. Al-Arisi ayrıca İdari Adem-i Merkeziyet Partisi'ne de üye olmuştur. 1913 Haziran'ında Paris'te ilk Arap konferansını yapma fikrinin sahiplerinden biri olmuştur ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Arap ülkelerini ıslah etmesini ve onlara anayasal haklarını vermesini talep etmek amacıyla konferansın Hazırlık Komitesi üyesiydi.

4.3.9. El- Ahd Cemiyeti (Yemin Cemiyeti) 1913

Osmanlı ordusunda Arap subaylar arasında, El-Qahtaniyya cemiyetinin prensipleri kabul gördüğü için Aziz Ali El-Mısri⁵⁵, “*El-Ahd*” cemiyeti’ni kurmayı düşünmüştür. Bu cemiyet, başlarında Mısırlı Binbaşı Aziz Ali Al-Mısry’nin bulunduğu Osmanlı ordusundaki bir grup Iraklı subay tarafından 28 Ekim 1913’te kurulmuştur. Bu dernek, Qahtaniye Derneği’nin yerine geldi ve programı Kahtaniye Derneği’nin programıydı, nitekim Aziz Ali askerlerin daha hızlı bir değişimi becerecekleri kanaatindeydi, bu nedenle bu gizli derneği sadece Osmanlı ordusundaki Arap subaylar arasında kurmuştur. Cemiyetin en mühim üyeleri: Selim El-Cezairi, Ali Cevdet El-Ayyoubi⁵⁶, Nuri Said⁵⁷, Mevlut Muhlis⁵⁸, Taha ve kardeşi Yassin El-Haşimi⁵⁹ ve Cemil El-Meddfa’i⁶⁰, ve cemiyetin idari işlerini idare etmek için sadece iki sivil seçilmiştir; Emir Adil Arslan⁶¹ ve Hamdi El-Paçacı (Bilgenoğlu, 2006, s. 47).

⁵⁵ Aziz Ali El-Mısry, bir Mısırlı asker, politikacıydı ve Arap milliyetçi hareketinin ve Mısır ulusal kurtuluş hareketlerinin öncüsüdür. Hakikaten Aziz Ali üzerinde durulması gereken bir Arap milliyetçidir, sahi ki Aziz Ali önemli bir düşünsel miras bırakmamıştır fakat Aziz Ali en önemli yaptıklarından Arap milliyetçiliği askeri militanta çevirmesi, bunun en net örneği "Cemiyet Al-Ahd". Arap ordusunun en önde gelen Arap subaylarından biri olan Aziz Ali El Mısri, Cemal Paşa hatıralarına göre Osmanlı devleti ve "İttihat ve Terakki" için birçok hizmette bulunmuştu (Cemal Paşa, 2006, s. 73). Aziz Ali subay olarak Arnavutluk, Libya ve Yemen’de Osmanlı kuvvetleri bünyesinde birçok muharebede bulunmuş başarılı bir şekilde savaşmıştır. Sultan II. Abdülhamid’in tahttan indiren Hareket ordusuna da katılmıştır. Ayrıca ,Libya’da İtalyan işgaline karşı yiğitçe ve kahramanca savaşmıştır. Cemal Paşa’ya göre Aziz Ali hayatında dönüştürme noktası Enver Paşa’nın Harbiye Nezaretine atanması, nitekim Aziz Ali ve Enver arasında büyük bir rekabet vardı, ayrıca Enver Paşa Trablusgarp cephesindeyken Aziz Ali’yi hırsızlıkla suçlamış ve onu tutuklayıp İstanbul’a göndermiştir. Bunun neticesi ise Aziz Ali Arap saflarına geçmiştir (Cemal Paşa, 2006, s. 77). Aziz Ali, 1952 yılında Mısır’da darbe yapan “Hür Subaylar” örgütünün manevi babası sayılır.

⁵⁶Ali Cevdet Al-Ayoubi ünlü Osmanlı Arap askerlerinden biridir. Osmanlı saflarında Birinci Dünya Savaşı’na katılmış ancak esir düşmüş ve esaretten çıktıktan sonra Büyük Arap İsyanı’na katılmıştır. Irak Krallığı döneminde birçok bakanlıkta bulunmuştur.

⁵⁷ Nuri Said Paşa, Osmanlı ordusunda görev yapmış ve Arap Büyük İsyanı’na katılmış, Irak krallığının ve Irak ordusunun kurulmasına katkıda bulunmuştur. Kraliyet döneminin son başbakanıydı ve 1958 darbesinden sonra öldürüldü.

⁵⁸Mevlut Muhlis, Osmanlı ordusunda subaymış, Balkan çetelerinin Sultan Abdülhamid’e karşı yürüttüğü isyanın bastırılmasında Enver Paşa komutasında yer almış ve İttihat ve Terakki’nin başlangıcında yer almış, I. Dünya Savaşı çıkmasından sonra Büyük Arap İsyanı saflarına geçti.

⁵⁹Taha ve Yassin El-Haşimi, iki meşhur Iraklı asker, Arap milliyetçi hareketinde iki önemli isim sayılır, ikisi Balkan savallarında ve I. Dünya Savaşına katılmışlardı, sonra Arap büyük İsyanı’na katılmışlardı. İkisi Irak’ta başbakanlığı yapmıştır, Yassin Bekr Sıdkı tarafından devrilmiştir, Taha ise Reşid Ali El Geylani hükümetinin görevden alınmasından sonra başbakan oldu.

⁶⁰Cemil Al-Madfai, Irak’ta kraliyet döneminde Iraklı politikacılardan biridir. Cemil Madfa’i Balkan savaşlarına ve Birinci Dünya Savaşı’na Osmanlı ordusunda subay olarak katılmış, ardından Hicaz’da Arap İsyanı Ordusu’na katılmıştır. Bekr Sıdkı suikastından sonra başbakanlığına atanmıştır.

⁶¹Adil Arslan, Beyrut doğumlu Suriyeli bir politikacı, devrimci bir yazar ve şairdir. İki prens Shakib Arslan ve Nassib Arslan’ın küçük kardeşidir. 1908-1912 döneminde Osmanlı Meclis-i Mebusan üyeliğine seçilmiştir. Büyük Arap İsyanı’nın liderleriyle temas halindedir ve Genç Arap Derneği’ne üye olmuştur. Ürdün ve Suriye’de birkaç önemli görevde bulundu.

4.4.Birinci Arap Kongresi 1913

Paris'teki ilk Arap konferansı, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Arap hareketinin gerçek bir ifadesiydi. Konferansın organizatörleri ve üyeleri, Arap ulusal derneklerinin üyeleriyle aynı olduklarını görmektedir. "Al-Arabiyya El-Fatta" Cemiyeti ve Mısır'daki Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti, Kongreyi organize etmiştir. Birçok Arap düşünürüne göre; feci Balkan Savaşlarının sonucu bu kongrenin düzenlenmesini motive etmiştir, nitekim Arap milliyetçi aktivistler Osmanlı Arap vilayetlerinin geleceği hakkında endişeliydiler (Said, tarih yok, s. 23). Kongre Abdülhamid El-Zöhravi liderliğinde düzenlenmiştir. Kongreye katılanların arasında Şükrü Ganem (Başkan yardımcısı)⁶², Abdülgani el-Arîsi, Avni Abdülhadi, Muhammed el- Mahmasani, Cemil Merdem, Nadra Mutran⁶³ ve Charles Debbas da vardı⁶⁴. Konferansa Lübnan, Suriye, Irak ve Filistin'den 23 delegasyon katıldı ve Mısır ve diğer Arap bölgelerinden bazı gözlemciler de katılmıştır. Kongrenin konuları ise, kongrenin davet belgesinde belirlenmiştir:

- Yabancı işgali ve milli mücadele,
- Osmanlı'da Arap hakları,
- Reform ve özerklik gerekliliği,
- Suriye'ye ve Suriye'den göç.

Kongre bittiğinde ise şu kararlar alınmıştır:

- Osmanlı Devleti gerçek ve hızlı reformlar yapmalıdır.
- Osmanlı devleti, Arapların yönetime katılmalarına izin vermeli ve onlara siyasi haklarından yararlanmalarını garanti etmelidir.
- Osmanlı İmparatorluğu, Arap devletlerinde özerklik oluşumuna izin vermelidir.

⁶² Şükrü Ghanem Lübnanlı bir şair, oyun yazarı ve vatanseverdir. Shukri Ghanem Jön Türk'ün gerçekleştirdiği devrimde aktif rol almış, ilk Arap konferansında ve genel olarak o dönemde Arap hareketi içinde en önde gelen isim olmuştur.

⁶³ Nadra Mutran, Arap-Lübnanlı bir yazar ve edebiyatçı. Osmanlı İmparatorluğu döneminde büyük etkisi olan prestijli Baalbek Mutran ailesinin soyundandır.

⁶⁴ Lübnan anayasasının yürürlüğe girmesinden sonra Lübnan'ın ilk cumhurbaşkanı olan Charles Debbas, Osmanlı anayasasının ilanından sonra kurulan Reform (Al-Islah) Cemiyeti'ne üye oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın sırasında Osmanlılardan kaçmak için Beyrut'tan Paris'e kaçtı ve sonra Fransız işgal ordusu ile birlikte Lübnan'a gelip Adliye bakanı olarak atandı.

- Osmanlı Meclisi'nde Türkçeyle birlikte Arapça, resmi dil olarak kabul edilmeli ve Arap devletlerinde resmi dil olarak kabul edilmelidir.
- Arap devletlerinde, aşırı zorunluluk halleri dışında, askerlik hizmeti yerel olmalıdır.
- Konferans, Osmanlı hükümetine, Lübnan Mutasarrıflığı'nın mali durumunu iyileştirmesinin çağrısında bulundu. (El Bro, 1960, s. 505,506) (Bilgenoğlu, 2006, s. 111).

Yukarıdaki açıklamalar ışığında, II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı arasındaki Arap milliyetçiliğinin ana özellikleri birkaç noktada özetlenebilir:

- Arap milliyetçi hareketi 19. Yüzyıldan beri başlayıp misyonerlerin gölgesinde ve Arap Hristiyan aydınların arasında kültürel bir niteliğe sahip idi, sosyal ve kültürel aktivitelerle sınırlı bir şekilde kalmıştı. Ancak Abdülhamit'in son döneminde (istibdat denilen dönem) Jön Türklerin ortaya çıkmasıyla ve genel olarak imparatorluğun her bölgesinde milliyetçiliğin humması yayılmasıyla Arap milliyetçilik hareketi Osmanlı siyasal gelişmelerinin içerisinde siysallaşmaya başlamıştır. Kısaca, Arap milliyetçi hareketi Osmanlı İmparatorluğunun gelişmelerine bağlı bir şekilde gelişmiştir; Tanzimat ve Islahat döneminde kültürel bir şekilde başlayıp II. Meşrutiyet ilanı ile beraber siysallaşmaya başlayıp tam anlamıyla siyasi bir hareket haline gelmiştir.
- I. Dünya Savaşı öncesinde Arap milliyetçi hareketine bakılacak olursa şu husus farkedilecektir; Açık ya da Arap milliyetçi cemiyetler ile Paris'teki 1913 Arap Kongresi, aşağı yukarı aynı taleplerde bulunmuşlardır. Bu nedenle bu taleplerin Arap milliyetçi hareketinin talepleri olarak sayılması mümkündür. Bu talepler şu şekilde ifade edilebilir: Osmanlı İmparatorluğu'nu Arap – Türk İmparatorluğunun hiline getirmek. Arapça'yı resmi dil olarak ilan etmek. Arap askerlerin askerlik hizmetini kendi memleketlerinde yapmasına izin vermek. Arap vilayetlerindeki özerklik durumu arttırmak. Söz konusu taleplerin hiçbirisi tam bağımsızlığı ihtiva etmemektedir. Hiçbir Arap, I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı hilafetinden ayrılmaya cüret edememiştir. Çünkü Arap halk kitleleri böyle bir durumu kolay kolay kabul etmezlerdi.
- O dönemin Arap milliyetçi düşünürleri ve subaylarının çoğu İttihat ve Terakki'ye mensup idi veya Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek rütbeli

memurlar idi, zaten onlar daha sonra Arap milliyetçi ilk kurulan hükümetler Suriye’de ya da sonra Irak’ta hükümetin kadrosunu temsil ediyordu, örneğin: Sat’i El-Husri, Şerif Hüseyin İbn Ali, Nasip El-Bakri, Fevzi Paşa El-Bakri, Fevzi el-Kavukçu, Ali Rıza El-Rikabi, Ali Cevdet El-Ayoubi, Taha ve Yassin El-Haşimi, Nuri Said Paşa, Mevlut Muhlis, Bekir Sıdkı, Hakkı El-Azm, Cemil El-Medfai, Said El-As, Yusuf El-Azma, Nabih El-Azma, Şükrü Paşa El-Ayoubi, Abdüllatif Nuri, Prens Muhammed Said El-Cezairi ve Abdurrahman Paşa Azzam.

- 1908 – 1918 dönemi, Arap milliyetçiliği açısından çok zengin ve hareketli olmakla birlikte, düşünce ve ideoloji açısından aynı şeyi söylemek biraz zordur. Nitekim o dönemin meşhur Arap milliyetçi düşünürleri Ahmet Azza Al-A’zmi, Sat’i El-Husri, Reşid Rıza, Selim Ali Sallam ve Muhamed Kürd Ali gibiler, o dönemin yoğun şartlarının nedeniyle Arap bağımsızlığı ile meşgullardı. Bu yüzden yazdıkları düşünsel ve ideolojik mirasları daha sonra yani I. Dünya Savaşı ardından görünecekti.
- Abdülhamit’in tahttan indirilmesi ardından, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gazetecilik refah bir dönem yaşamıştır, bu nedenle Arap milliyetçi gazeteciliği de zengin bir dönem yaşamıştır, daha doğrusu Arap gazeteciliğinin o dönemde kurulduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, “*El-Müfid*” Gazetesi (ed: Abdülgani Al-Arısı), “*El-Hadara*” Gazetesi (ed: Abülhamid El-Zöhravi), “*El-Hakikat*” (ed: Kamal Abbas), “*El-İttihat El-Osmani*” (ed: Şeyh Ahmed Tabara), “*Al-Muktabas*” (ed: Muhamed Kürd Ali), “*Al-Kabas*” (ed: Şükrü Al-Aseli), Lisan El-Arab (ed: Ahmed Azza Al-A’zmi), “*El-Vatan*” (ed: Petro Paulo), El-Mueyyed (ed: Ali Yusuf) (Said, tarih yok, s. 12,20).
- O dönemdeki Arap milliyetçiliği hakkında dikkate alınması gereken başka bir nokta da şudur: Arap milliyetçi hareketi Levant, Irak ve Arap Yarımadasında yani Arap Asya topraklarıyla sınırlı kalmış, öbür bugünkü Arap coğrafyasında ise yani Mısır ve Mağrip’te pek mevcudiyet göstermemiştir (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 20). Bunun nedenleri çalışmamızın daha sonraki kısımlarda tartışılacaktır. Zaten Mısır, Arap düşünürler tarafından Araplara hiç dahil edilmemiştir, örneği: Necip Azoury. Mısır’ı Arap vatana dahil eden ilk Arap milliyetçi düşünür Sat’i El-Husri ve Abdurrahman Azzam olacaktı. Mesela: 1913 Paris’teki Arap konferansında Mısır ihmal edilmiş

sadece gözlemci sıfatla katılmış, hatta Mısır'ın temsilci Dr. Said Kamel söz alamamıştır (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 111).

4.5.Arap Büyük İsyanı 1916

Birinci Dünya Savaşı çıktığında ve Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasıyla, Arap eliti Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından emin olmuşlar, başka deyişle İttihatçılar ve Araplar arasında bir bağ bile kaldıysa o da kopmuştu. Osmanlılar ise, savaşa girerken Araplar hakkında büyük emelleri vardı, İslamiyet bağı nedeniyle Arapların Osmanlı safında duracaklarını sanıyordu. Almanya da bu düşüncede olmalıydı ki, Osmanlı'yı savaşa çekmiştir. Yani Almanya, Osmanlı Sultanının "halifelik" sıfatından yararlanarak İngilizlere bölgede sorun çıkarmak istemişlerdi. Ancak Armaoğlu'nun da ifade ettiği gibi "*Türk askeri sadece İngiliz kurşunla değil, Müslüman Arapların qda kurşunuyla da şehit edilmiştir*" (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 181). Sonuç olarak savaş başlar başlamaz, başta Mekke Şerifi ailesi olmak üzere, Arap milliyetçiler harekete geçti. Örneğin, 5 Şubat 1914'te Şerif Hüseyin'in oğlu Şerif Abdullah Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Lord Kitchener ile görüşerek savaşta yardım tekifinde bulundu (Soy, 2004, s. 187). Öbür yanda Şerih Hüseyin'in oğlu Şerif Faysal 23 Mayıs 1915 tarihinde Suriye'de Arap milliyetçi gizli cemiyetler (Al-Ahd, Al-Fatah ve Al-Kahtaniyya gibi) üyeleriyle görüşüp "Şam Protokolü" çıkarmışlardı. Protokolün maddeleri şunlardı:

- 1- İngiltere'nin kuzeyde başlayan sınırlar içinde yer alan Arap ülkelerinin bağımsızlığını tanınması: Mersin-Adana hattı, Urfa, Mardin ve İbn Ömer adası üzerinden İran sınırlarına kadar uzanıyor, doğuda: İran sınırları Körfez'e, güneyde: Hint Okyanusu (Aden hariç) ve batıda: Kızıldeniz, Akdeniz Mersin'e kadar (Ay, 2018, s. 41), bu sınırlar İngiltere tarafından Hüseyin – McMahon yazışmalarında reddedilmiştir.
- 2- Yabancı Kapitülasyon imtiyazların iptali.
- 3- İngiltere ile bağımsız Arap devleti arasında bir savunma ittifakı yapılması.
- 4- İngiltere'ye ekonomik konularda öncelik vermek.

Arap Büyük İsyanı'nın tarihsel olayları, detayları ve gizli kapaklı tarafları çoktur ve onun hakkında birçok kaynak vardır. Örneğin: Lawrence'nin yazdığı kitap (Seven Pillars of Wisdom) (Lawrence, Seven Pillars of Wisdom, 1963), Lawrence'nin öbür kitabı (Revolt in The Desert) (Lawrence, Revolt in the Desert, 2013) ve Said

Amin'in kitabı "*Al-Thawra Al-Arabiyya El-Kubra*". Fakat konumuzu ilgilendiren kısmı, isyanın Arap mentalitesinde ve Arap milliyetçi kafasında bıraktığı izlerdir. Şerif Hüseyin isyanı, Türk kaynaklarında genellikle bir "ihanet" ve "sırttan vurma" algısıyla kaleme alınıp, şahsi ihtiras tarafından motive edilen bir isyan olarak nitelendirilmiştir, bu yüzden "isyan" kavramı kullanılmıştır (Altunbaş, 2019, s. 8). Arap kaynaklarında ise, Arap Büyük İsyanı hakkında değişik görüşler mevcuttur. Bu görüşler hem zamana hem de mekana göre değişiklik arz etmektedir. Örneğin, iki dünya savaşı arasında Arap isyanı hakkında yazılmış Arap eserler, Arap isyanını bir "kahramanlık" olarak ele almışlardır. Bu yüzden Arap edebiyatında "*Al-Thawra Al-Arabiyya El-Kubra*" yani Büyük Arap Devrimi olarak geçmektedir. Fakat sonraki aşamalarda yani II. Dünya Savaşı ardından, ortaya çıkan radikal solcu ve sosyalist Arap milliyetçi hareketler ve rejimleri, başta Haşimi ailesi olmak üzere Arap kraliyet rejimlerini hedef almışlardır. Bu yüzden de isyanın popülerliği azalmıştır. Nitekim Sosyalist Arap ideolojileri, Arap krallık rejimlerinin gerici olduğunu ve Batı emperyalizminin uşağı olduğunu görmektedir, bunun detaylarından ileride bahsedilecektir. Ayrıca, 1970'li yıllardan itibaren Arap coğrafyasında siyasal islam hareketlerinin yayılmasıyla Arap büyük isyanı ağır eleştiriler almaya başlamıştır.

İsyanın önemine gelince; isyanın siyasi ve düşünsel önemi, askeri başarısından daha çok önemlidir. Başka deyişle I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğunun kuvvetleri aşağı yukarı 10 cephede savaşmış ve bazı cephelerde, Sarıkamış muharebesi, büyük kayıplar vermiş, fakat olayın temsil ettiği önemi ki; Arapların Osmanlı İmparatorluğundan bağımsızlıklarını almak için ilk ciddi ve askeri bir hareket ve Osmanlı'ya karşı en büyük kazandıkları zaferdir, nitekim II. Meşrutiyet'ten bu yana bütün Arap milliyetçi cemiyetler Osmanlı'ya bağlı kaldılar ancak bu isyan Osmanlı'dan kopmak isteyen ilk harekettir, bu nedenle Şerif Hüseyin İsyanı Arap milliyetçiliği yolunda büyük bir dönüm noktasıdır. Bu hususta Bassam Tipi'nin bir görüşü vardır; nitekim Tipi'ye göre 1916 Arap isyanı kabile biçimini almış olsa da yine de Arap milliyetçilerin ilk organize edilmiş eylemdir (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 21). Bunun yanı sıra, Lawrence'nin rolü isyana büyük bir şöhret kazandırmıştır, nitekim olayı kaleme alan Batı yazarları özellikle İngiliz ve Amerikan yazarlar, isyanı romantik bir algıyla, Batı hür dünyasının kendi bağımsızlıkları için savaşanların yanında durduğu şeklinde yazmışlardı, örneği: meşhur Amerikan gazeteci Lowell Thomas'ın kitabı "With Lawrence in Arabia".

Sonunda, Arap isyanı hakkında eğer bir genellemeye varmak istiyorsak şunu söyleyebiliriz; Şerif Hüseyin Arap milliyetçi bir lider olduğunu söylemek pek doğru olmayabilir, nitekim Şerif Hüseyin, McMahon ile yazışmalarında, Arap milliyetçiliği ifadesini hiç kullanmamıştır (Haim, 1962, s. 34), ayrıca, Şerif Hüseyin, Osmanlılar ile anlaşmaya çalışıp hükümdarlığı kendisine ve oğullarına talep etmiştir (Said, tarih yok, s. 107). Dolayısıyla, Arap isyanının ihtiraslı bir hükümdar tarafından tahrik edilmiş bir hareket olduğunu söyleyebiliriz. Marrtin Kramer'in bu hususta benzer bir görüşü vardır; Kramer'a göre Arap isyanının Arapçılıkla hiçbir alakası yoktur, bu isyan sadece İngiliz altınıyla ve parasıyla sevk edilmiş bir isyandır (Kramer, Arab awakening and Islamic revival : the politics of ideas in the Middle East, 2009, s. 25). Fakat yine de Arap milliyetçi hareketinin üzerindeki etkisini inkar etmek mümkün değildir zira büyük Arap milliyetçi bürokratlar ve subayların isyana katılmıştır. Daha doğrusu, Şerif Hüseyin İbn Ali'nin hırsları, Arap milliyetçi hareketinin talepleriyle denk gelmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Arapların tavıra ilişkin değinilmesi gereken bir husus da şudur: Arap isyanı, Osmanlı'ya karşı bir hareket olmakla birlikte bütün Arapların Osmanlı'ya karşı çıktıkları manasına gelmemektedir, örneğin: Darfur Sultanı Ali Dinar, Trablusgarp'taki İmam Senusi, Hail'deki Reşid Ailesi, Yemen'deki İmam Yahya Hamidettin gibi liderler Osmanlı'nın yanında aldılar (Antonius, 1987, s. 228).

4.6.1908 – 1918 Döneminin Arap Milliyetçiliğinin En Önemli Yazıları

Yukarıda söylediğimiz gibi, 1908 – 1918 döneminde Arap milliyetçi hareketi Arapların I. Dünya Savaşı sonrasındaki geleceğini endişe içerisindeydi, dolayısıyla düşünce ve ideoloji açısından büyük fikir eserleri bırakmamıştır. O dönemdeki Arap gazeteciliğinin incelemesini zor olması nedeniyle o dönemin önemli yazarların, Muhammed Kürd Ali, Refik Al-Azm, Selim Ali Sallam ve Amin El-Rihani gibi, eserlerine göz atmayı uygun bulduk. O yazarların I. Dünya Savaşı sonrasında yazmaya devam etmelerine rağmen 1908 – 1918 Arap milliyetçi jenerasyonuna dahil etmeyi tercih etmiştik, çünkü o yazarların yazıları sadece Arapların tarihi ve kültüründen bahseden yazılardır, başka deyişle Arap milliyetçiliği ideolojisinde ve teorisinde büyük katkılarda bulunmamışlardır.

Muhammed Kürd Ali

Muhammed Kürd Ali, I. Dünya Savaşı dönemi Arap milliyetçilerin en önemli aktivistlerinden biridir. Ayrıca Muhammed Kürd Ali, Arap gazeteciliğinde ve Arap

dilinde büyük katkılara sahip idi nitekim Kürd Ali Suriye'deki ilk Eğitim Bakanıdır ve 1919'daki kuruluşundan 1953'teki ölümüne kadar Şam'daki Arap Dili Akademisi'nin başkanıydı. Kürd Ali'nin düşüncesine bakıldığında zaman, onun Osmanlı dönemdeki fikirlerinin sonraki dönemdeki düşüncesinden farklı olduğu görülmektedir. Nitekim I. Dünya Savaşı'nda editörlük yaptığı "Al-Moqtabas" gazetesinde Osmanlı safında yer aldığı gözlenmektedir. Mesela gazetenin 1549 sayısında 1915 yılındaki Cemal Paşa'nın Süveyş Kanalı'na yaptığı taaruzunu mübarek hamle olarak tanımlayarak methetmiştir (Ali, Mübarek Hamle, 1915). Aynı bağlamda Enver Paşa'nın Hicaz'a ve Şam'a yaptığı yolculuğuna dair bir kitap yazmıştır, bu kitap içinde Enver Paşa'yı İslamın ve Osmanlı İmparatorluğunun kahramanı olarak tanımlayarak övmüştür (Ali, Hicaz'a ve Bilad-i Şam'a Enver Paşa'nın Yolculuğu, 1916). Ancak 1944 yılındaki Ali'nin yazdığı en önemli kitabında "Sözlerimiz ve Yaptıklarımız", Suriye'nin Türklerin gitmesinden sonra ilerlediğini ve geliştiğini söylemektedir (Ali, Söylediklerimiz ve Yaptıklarımız, 2014, s. 121).

Muhammed Kürd Ali düşüncesini genel bir bakışla değerlendirilecek olursa, Muhammed Kürd Ali, İslam ve Arap milliyetçiliğini bağdaştırmaya çalışan Arap milliyetçilerinden idi, nitekim Ali kitabında İslam'ı savunarak, İslam'ı "Vataniyya" kavramıyla bağlamaya çalışmıştır (Ali, Söylediklerimiz ve Yaptıklarımız, 2014, s. 23). Ayrıca misyonerlerin okullarına saldırarak onları milletin imanı ve milliyetin duygusunu zaafa uğratmanın bir nedeni olarak belirtmiştir (Ali, Söylediklerimiz ve Yaptıklarımız, 2014, s. 233). Aynı bağlamda Kürd Ali, İslam – Doğu dünyasının geri kalmışlığının nedeninin İslam olduğunu söyleyen orientalist görüşleri reddederek İslamın Arapları cahliyetten en büyük medeniyetlere taşıdığını ortaya koymuştur (Ali, Söylediklerimiz ve Yaptıklarımız, 2014, s. 105). Arap milliyetçiliğine gelince Kürd Ali'ye göre, 11. Yüzyıldan itibaren Araplar Arap olmayan Türk, Çerkez, Kürd ve Berber gibi, Müslüman unsurların lehine kendi egemenliğini kaybetmiştir. İslam mirası ve Kur'an mevcut olmasaydı Arapların dili ve varlığı yok edilecekti. Kürd Ali göre, modern tarihte Arapların Arap birliğini gerçekleştirmek için üç teşebbüste bulunmuştur; ilki Emir Fahrettin El-M'ani El-Sani zamanında, ikincisi Necd'deki İbn Suud çabaları ve son olarak Mehmet Ali dönemi (Ali, Söylediklerimiz ve Yaptıklarımız, 2014, s. 259).

Amin El-Rihani ve Selim Ali Sallam

Amin El-Rihani ve Selim Ali Sallam, her ikisi Arap milliyetçiliğinin bir teorisyeni veya ideologu sayılmaz fakat her ikisini de Arap milliyetçiliğinin iki tarihçisi olarak değerlendirmek mümkündür, özellikle Amin El-Rihani. Nitekim El-Rihani, Irak Kralı Faysal, Mekke Şerifi Hüseyin, Kuveyt Emiri Ahmed Jaber El-Subah ve Kral Abdülaziz İbn Suud gibi Arap krallarıyla yakın bir dost olmasıyla ünleniyordu. Bu yüzden Amin El-Rihani'nin yazılarının çoğu Arap ülkeleri, Arap hareketi ve Arap krallar ile ilgiliydi, örneği: “Al-Mağrip Al-Aksa”, “Necd Tarihi”, “Irak Kalbi: Tarih ve Yolculuklar”, “Araplar Kralları” (Ameen Rihani Biography, tarih yok). Selim Ali Selam ise Osmanlı Meclis-i Mebusan'da ve Arap hükümetinde vekil idi, Sallam'ın en önemli eseri ise “Beyrut Şehremini'nin Anıları: 1908 – 1918”. Bu kitap o dönemin iyi bir tarihsel kaynağı sayılmaktadır.

4.7.I. Dünya Savaşı Başında Kahire'de Arap Milliyetçilerinin Manifestosu

Ahmed Azza Al-Azami, 20. Yüzyılın ilk yarısında Arap milliyetçi politikacılardan biriydi, ancak çağdaşlarıyla aynı üne kavuşamadı. Al-Az'ami, bahsi geçen “Lisan Al-Arab” dergisinin, yanı sıra “*El-Münteda El-Edebi*” dergisine de katıldı. Al-Azami'nin en önemli entelektüel mirası, altı bölüm halinde yayınlanan kitabı (Al-Qadiyya Al-Arabiyya) idi ve bu kitap, Arap düşüncesinin tarihi bir ansiklopedisidir. Kitaptaki en önemli şey, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Kahire'de yayınlanan ve Sylvia Haim'in "Arab Nationalism: An Anthology" adlı kitabında bahsettiği Arap milliyetçilerinin manifestosudur (Haim, 1962, s. 83), (Al-Az'ami, 1931, s. 108-117)⁶⁵. “Kahtan Oğulları Araplara Duyuru” başlığını taşıyan bu bildiri, “Ey Kahtan oğulları! Ey Adnan'ın torunları! Uyuyor musunuz ve ne kadar süre uykuda kalacaksınız?” ibaresiyle, başlamaktadır. Hamasetle dolu bu hararetli bildirinin, uzunluğu nedeniyle bütün detaylarına girmek mümkün değil, ancak manifestonun en önemli noktalarına değinmeye çalışıldı:

- Bildiri, Türkleri genel olarak, Hülagü ve Cengiz Han'ın torunları olarak nitelendirdiği için açık düşmanca bir söylemi benimseyen ilk açıklamalardan biridir, ayrıca İttihat ve Terakki'ye yönelik saldırıda bulunmuştur.

⁶⁵ Bahsettiğimiz kitap 1931 ve 1932 yıllarında yayınlanmıştır ancak yukarıda bahsedilen manifesto I. Dünya Savaşı başında yayınlanmış ve ne belirgin tarihi ne de belirgin yazarı mevcuttur.

- Bildirinin, Arapların Batı'ya ilişkin umut ve beklentilerinin güllük gülistanlık olduğu bir dönemde, Batı s m rgecilikine karşı ilk uyarılardan biri olarak kabul edilmesi mümkündür.
- Bildiri, Müslüman, Hıristiyan veya Yahudi ayrımı yapmaksızın bütün Araplara hitap ederek Arap milliyetçi seküler bir söylemi benimsemiştir.

Sonunda, bu bildiri Arap milliyetçiler arasında büyük popülerlik kazanmamıştır hatta Ahmed Azza Al-Az'ami hariç, Arap milliyetçi yazarlar bu bildiriye hiç bir şekilde atıfta bulunmamıştır.

5. İKİ SAVAŞ ARASI ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

Arap Milliyetçiliğinin İdeolojisi Oluşması (1919 – 1945)

I. Dünya Savaşı, yeni bir dönemi açmıştır zira Arap milliyetçilerin Osmanlı'dan kurtulduğunu sandıkları an, Batı emperyalizme karşı yeni bir mücadele başlamıştır. I. Dünya Savaşı bittiğinde Mondros Mütarekesi imzalandığı akşam\ yani 30 Ekim 1918 tarihinde Şerif Faysal Şam'a girmiş ve orada bir hükümet kurmuştur, ancak bu devlet uzun ömürlü olamamış, zira Temmuz 1920'da Maysalun Muharebesi ardından, Faysal ve kurduğu hükümet Fransızlar tarafından Şam'dan kovulmuştur (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 312). Şam'da Faysal'ın kurduğu hükümet, uzun ömürlü olamamışsa da yine de Arapların tam manasıyla kurduğu ilk bağımsız devlet idi. Faysal'ın hükümetinin en önemli eseri; Haziran 1919'da düzenlenen “Suriye Genel Kongresi”dir. Faysa'ın kongrede yaptığı hitabe, Arap milliyetçiliğinin önemli hitabelerinden biri sayılır, nitekim Faysal'ın yaptığı konuşmada “Biz Müslüman olmadan önce Araplarız ve Hz. Muhammed bile peygamber olmadan önce Arap idi” dedi. Faysal'ın bu söylemi Arap milliyetçinin düşüncesinin seküler söylemini oluşturacaktı (Haim, 1962, s. 35). Antonius'a göre Faysal, Şerifler ailesinde en sadık ve en gerçek Arap milliyetçisi idi, hatta başlagıçta İngilizler ve Fransızlarla işbirliği yapmanın taraftarı değildi zira Faysal bu sömürgecilerin planlarından haberdar idi (Antonius, 1987, s. 211).

5.1.1919 – 1945 Arap Dünyası'nın Durumu

Birinci Dünya Savaşı, Batı'ya yönelik Arap düşüncesini büyük ölçüde etkiledi, nitekim Batı'nın medeniyetine dair pembe bir görüş hakim olduktan sonra, bu savaş Batı'ya yönelik Arap travması diyebileceğimiz şeyi yarattı. Zira I. Dünya Savaşı sonuçları Araplar için hayırlı olmamıştır. Aksine, 1919 Paris Konferansı ve 1920 San Remo Konferansı'nın sonuçları Arap için kötü sonuçlar doğurmuştur. Nitekim Suriye ve Lübnan Fransız mandası altına alınmış, Irak, İngiliz Mandası altına alınmış ve Filistin ve Ürdün 1917 Balfour Deklarasyonu'nu uygulama yükümlülüğü ile İngiliz Mandası altına alınmıştır, başka deyişle Osmanlı Arap vilayetleri, İngiliz ve Fransız mandası altında bu ülkelerin sömürgelerine ilhak edilmiştir. Sonuç olarak General Gouraud komutasındaki Fransız kuvvetleri Şam'a girip ve oradaki Arapların modern tarihte ilk

kurduğu hükümet; devirip Arapların bağımsızlık mücadelesinde yeni bir dönem başlatmıştır.

5.1.1. Suriye ve Lübnan

Fransızların Suriye'deki emelleri Osmanlı döneminden beri belliydi ve Kral Faysal bile ve Arap hareketinin tüm mensupları, bu Fransız hırslarından haberdardı, lakin İngiltere'nin Fransa'ya karşı çıkacağına inanıyorlardı, fakat İngiltere müttefikini Fransa'yı Araplar için kaybedemeyecekti, örneğin: 1912'de, İngilizlerin Suriye'deki hamleleri hakkında söylentiler ortaya çıktığında, Mösyö Poinccaré, Fransa'nın Suriye'deki çıkarlarına yaklaşılmaması konusunda uyarmak için Fransız Parlamentosu'nda konuşma yapmıştır (Zeine, 1986, s. 110). Suriye'nin parçalaması, Fransızların Suriye'de ilk yaptığı iştir. İlk olarak, Fransa'ya sadık olan Maruni Lübnan'ın alanı iki misline çıkardılar, orada Arap milliyetçi düşüncesine sıcak bakmayan, Batı'ya sempati duyan bir Maruni Lübnan kurmuşlardı, hatta Lübnan'ın Arap dünyasında bu özel durumu günümüze kadar devam etmektedir. Ayrıca Suriye'deki Fransa Yüksek Komiseri, Şam'da bir devlet ve "*Jabal al-Druze*" Dürziler dağında ayrı bir devlet kurmuş. Üstelik Halep Eyaletinde bir devlet ve Aleviler Dağı'nda başka devlet ilan edilmiştir. Son olarak İskenderun Sancağı ayrı bir idareye ayrılmış, ancak 1939 bu bölge Türkiye'ye ilhak edilmiştir, yani Büyük Suriye 5 ayrı bölgeye ayrılmıştır, Fransızların bu bölme siyasetinin amacı, "Böl ve Yönet" politikasını uygulayarak Suriye'yi kolayca idare etmektir (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018)⁶⁶.

Hakikaten Suriye ve Lübnan'daki Fransız Manda yıllarının detayları çoktur, fakat en önemlisi: 1925 Büyük Suriye Devrimi veya Dürziler Devrimi, 1926 yılında Lübnan'a ve 1930 Suriye'ye, kağıtta bağımsızlık tanınması, 1936 Suriye – Fransız Antlaşması. Fakat en önemlisi 1943 Lübnan Ulusal Paktı zira bu pakt Lübnan milli karakteri üzerinde büyük etkiyi bırakmıştır. Ulusal Pakt'a göre, Maruniler, Müslümanların Suriye ile birlik arzularından vazgeçmeleri karşılığında Batı kimliği yerine Arap kimliğini kabul etmeyi kabul ettiler. Suriye ve Lübnan'da düşünsel hareketi şöyle özetleyebiliriz:

⁶⁶ İskenderun bölgesi, günümüze kadar Suriyeli Arap milliyetçilere göre işgal altında bir Arap topraktır.

- Suriye’de Sunni Müslüman (Salah El-Bitar gibi) ve Ortodoks Hristiyan (Mişel Aflak gibi) birleşmesiyle ortaya çıkan bir Arap milliyetçi akım.
- Arap milliyetçiliğine sıcak bakmayan bir Şii ve Alevi kısım.
- Lübnan’da Maroni Batı’ya bağlı bir akım.
- Suriye bölgesel milliyetçiliği, örneğin: Anton Saadeh.

5.1.2. Irak ve Ürdün

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra nasıl Sovyet Rusya Sosyalizm’in ilk vatanı olmuşsa, Irak da savaş sonrasında Arap milliyetçiliğinin ilk vatanı olmuştur. Nitekim İngilizler, Arapların kızgınlığını hafifletmek için 1921 Ağustosunda bir referandum yaptırarak Faysal’ı Irak’ın krallığına getirmişlerdi (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 317). Tabir caizse Irak, Arap milliyetçiliği ideolojisinin piştiği mutfak idi, zira Irak, İngiliz mandası altına alınmasından sonra Osmanlı’nın büyük Arap milliyetçi bürokratları ve subayları için adeta bir kible olmuştur. Irak’ta Emeviler ve Abbasilerin anılarını hatırlatan bir Arap entelektüel rönesansı başladı, ayrıca 1921 yılında eğitim ulusallaştırmak amacıyla Kral Faysal’ın emriyle Sat’i El-Husri eğitim bakanlığına atanmıştır (Cleveland & Bunton, 2009, s. 208). El-Husri’nin eğitim bakanlığından ayrılması ardından, eğitim bakanlığına başka Arap milliyetçi eski Osmanlı bürokrati ve subayı Sami Şevket atanmıştır. Şevket’e göre Arapların tarihi Hz. Muhammed’e değil daha çok eski zamanlara dayanmaktadır, dolayısıyla Irak eğitiminde Arapların İslamiyet’ten önce tarihi öğretilmeye başlamıştır ki, El-Husri bu görüşün ilk benimseyeni idi (Haim, 1962, s. 35). Onun dışında Irak’ta Arap milliyetçi bir ordu kurulmaya başlamıştır, nitekim Osmanlı ordusuna mensep olan Arap milliyetçi subayların çoğu Iraklıydı, örneğin: “*Al-Ahd*” cemiyeti’nin üyeleri. Irak’ta cereyen eden gelişmeler, 1930 İngiliz – Irak Anlaşması ve 1936 Darbesi gibi, Arap milliyetçiliğinin yükselişine yardımcı olmuştur. Bu gelişmeler Irak’ta iki akım oluşturdu: Nuri Said Paşa, Cafer El-Askeri ve Cemil Medfai gibi, İngilizlerin taraftarı figürlerden oluşan ve 1958 Darbesi’ne kadar Irak’a hükümeden bir akım. Onun karşısında, Nazist Almanyası’nın taraftarları: Mayıs 1941 Hareketinin lideri Reşid Ali Geylani, Hikmet Süleyman ve Salahettin El-Sabagh (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 318).

Ürdün’e gelince, Şerif Abdullah’ı hoşnut etmek için İngilizler tarafından yapay yaratılmış bir ülkedir. Hakikaten tarihi Ürdün modern zamanlarda hiçbir dönemde

bağımsız bir devlet olmamıştır, hatta Eylül 1922’de Abdullah’ın İngilizler tarafından Ürdün tahtına getirildiği anı Ürdün, "Transjordan" ya da "Mavera-i Ürdün" adını taşıyordu (Cleveland & Bunton, 2009, s. 168), nihayet 22 Mart 1946’da İngiltere resmen Haşimi Ürdün Krallığına bağımsızlığı verdi (Cleveland & Bunton, 2009) (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 321). Ürdün’ün başında Şerif ailesinin bir üyesi (Kral Abdullah) bulunmasına rağmen ve bir sürü eski Osmanlı Arap milliyetçi (Ali Rıza El-Rikabi gibi) oraya sığınmasına rağmen, Ürdün Irak gibi, düşünsel açıdan, Arap milliyetçi vatani olamamıştı. Bunun birkaç sebebi vardır; bir yandan Ürdün Irak kadar tarih açısından ve kültürel açıdan zengin değildi, Öbür yandan Kral Abdullah’ın bizzat izlediği politika, nitekim Abdullah İngiltere’nin gücünün farkındaydı bu nedenle iktidarda kaldığı sürece İngiltere’ye bağlıydı.

5.1.3. Filistin

19. Yüzyılın sonralarından itibaren Siyonizmin Filistin’e gözleri dikilmiştir. Bu tehlike karşısında, Filistinliler yeni Arap milliyetçi hareketine değil, Sultan Abdülhamit’e ve daha sonra İttihatçılar’a sığınmışlardı. Yani Filistin meselesi o dönemde Arap milliyetçi hareketinin esaslı bir sorunu değildi, nitekim Filistinliler Osmanlı otoritesine güveniyorlardı. Filistinliler, Osmanlı yetkililerinden Siyonizmin göçlerini ve Arap arazisinin Yahudilere aktarılmasını durdurmayı talep etmişlerdi, ancak 1909 yılında yani Abdülhamit’in devrilmesinden sonra İttihatçılar, para ihtiyacı nedeniyle Siyonistlerle görüşmeye başlamıştır. Bu husus Araplar ve "Jön Türkler"in arasındaki kırılma noktalarından biriydi (Ayyad, 1999, s. 36,38,44). Araplar, Filistin meselesi tehlikesini 20.yüzyılın başlarında farketmeye başlamıştır, yukarıda bahsedildiği gibi Necip Azoury buna en bariz örnektir.

I. Dünya Savaşından sonra Arap ülkeleri arasında en talihsiz ülke Filistin’dir. 1917 Balfor Deklarasyonu ile Yahudilere Filistin’de bir “yurt” vaat eden İngiltere, San Remo Konferansı ile Filistin’in manda yönetimini almış ve bölgede politikalarını uygulamaya başlamıştır. Filistin meselesi 1908 – 1920 yıllarında gelişen Arap milliyetçi jenerasyonunun dikkatini çekmemiştir. Aksine I. Dünya Savaşı sonrasında Faysal, Londra ziyareti sırasında, Siyonist lider Haim Weizman ile görüşmüştür (Antonius, 1987, s. 395). Ürdün Kralı I. Abdullah, Siyonistlerle ilişkisinden dolayı 1951 yılında Al-Aqsa Mescidi ziyaret ederken öldürülmüştür. Filistin sorunu 1930'lara kadar Arap düşüncesinde önemli bir yer teşkil etmemiştir. Nitekim o dönemdeki zor

koşulları ve iletişimin zorluğu nedeniyle, Filistin meselesi Arap kültürlü elit sınıfının bir sorunu olarak kalmıştır. Ancak 1935 "İzzettin El-Qassam" silahlı ayaklanmasıyla ve "1936 – 1939 Büyük Filistin İhtilali" ile, Filistin meselesi Arap çevrelerde yankılar uyandırmaya başlamıştır. Daha doğrusu, Filistin'deki Arapların yenilgileri, Arap milliyetçiliğinin radikalizme doğru yönlendirilmesinde büyük katkıda bulunacaktır.

5.1.4. Arap Yarımadası

Şerif Hüseyin Osmanlılara karşı isyan bayrağı açarken, Osmanlıların İslam'a ihanet ettikleri gibi söylemler ve dinsel sloganları kullanmıştır. Ancak bu olaylar cereyan ederken Necd'de daha güçlü radikal İslamist bir güç büyüyordu, bu güç Abdülaziz İbn Suud'un liderliğindeki Vehhabi hareketidir. Şerif Hüseyin kendisini Hicaz'ın Sultanı, Arapların kralı ve İslam'ın halifesi ilan ettikten sonra, saltanatı uzun ömürlü olamamıştır, nitekim Haişimiler – Vehhabiler Mücadelesi Haişimilerin yenilgesiyle bitmiştir ve Abdülaziz İbn Suud Ocak 1926'da Hicaz Sultanı olmuştur ve 1932 yılında Suudi Arabistan Krallığı kurulmuştur (Antonius, 1987, s. 455) (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 325). Suudi Arabistan, Vehhabilerin kontrolünün altına girmesiyle tamamen Arap milliyetçiliğinden uzaklaşmış, aksine daha sonra bahedildiği üzere Suudi Arabistan Arap milliyetçiliğinin en büyük düşmanlarından olacaktı. William Cleveland'a göre Abdülaziz kendi çabalarıyla devleti kurabilmiştir bu yüzden Batı'nın modellerine ihtiyacı yoktu (Cleveland & Bunton, 2009, s. 233). Selefi Vehhabi dinsel düşüncesi üzerine kurulan Suudi Arabistan gibi bir ülke, Batı'dan milliyetçilik gibi bir düşünceyi benimsemezdi. Kendi siyasal meşruiyeti, "kutsal yerlerin koruyucusu" düşüncesinden kaynaklanmaktaydı.

5.1.5. Mısır ve Arap Mağrip Ülkeleri

Mısır'da Napolyon Seferi ve Mehmet Ali döneminden beri bölgesel bir milliyetçilik (Mısırcılık) oluşmaya başlamıştır (Bozbaş, 2016, s. 109). Bu Mısır milliyetçiliği Hidiv İsmail döneminde yabancı baskısının artmasıyla yoğunluk kazanmıştır. Arabi hareketi sonrasında yani İngiliz işgali döneminde Mısır'ın milliyetçiliği İngiliz sömürgeciliğine karşı gelişmiş, özellikle Hidiv Abbas Hilmi döneminde 19.yüzyılın sonlarında Osmanlıcılık Mısır'da kabul görmüştür, örneğin: Jön Türkler'in hamiliğini ve başkanlığını yapan Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hanedanına mensup olan Mustafa Fazıl Paşa. Aynı bağlamda Hidiv Abbas Hilmi, üzerindeki İngilizlerin baskısını hafifletmek için Osmanlıcılığa sığınmıştır. Bu hususta, Muhammed İmara diyor ki; Mustafa

Kamil, İngiliz işgaline karşı mücadeleye başladığında, İslam Cemaatı ve Osmanlı Birliği fikri ışığında Mısır milli duygusunu uyandırmaya başladı, yani Arap milliyetçiliği sloganı Mısır'da masada değildi (İmara, İslam Birliği ve Milliyetçi Düşüncesi: Mustafa Kamil bir Örnek, 1994, s. 11). Ayrıca Mustafa Kamil, Suriyeli muhacir tarafından kurulan “*Al-Muqatam*”, “*Al-Ahram*” ve “*Al-Hilal*” gibi Arap milliyetçiliği ve Osmanlı’ya düşmanlığını yaymaya çalışan gazetelerin karşısına durmak için “*El-Liva*” gazetesini kurmuştur (Cleveland & Bunton, 2009, s. 107).

1907 yılından itibaren Mısır’da yeni ve ciddi bir siyasal hayat başlamıştır, 1907 yılı Mısır’daki siyasal partilerin kurulmasına şahit olmuştur. İlk olarak Mustafa Kamil liderliğindeki “*El-Hizbü El-Vatani*” (Vatan Partisi), İngiliz işgaline karşı ve Osmanlı’ya bağlı Pan-İslamist bir parti idi, ikinci örnek: Hidiv’i destekleyen, Şeyh Ali Yusuf tarafından kurulan “Anayasal İlkeler Reform Partisi”dir. Son olarak, Mısırlı seküler liberal bir düşünür Ahmed Lutfi El-Sayed tarafından kurulan ve Batı düşüncesinde yetişen Mısır aristokrosinin elit sınıfını temsil eden seküler liberal bir parti olan “*Al-Umma*” partisi. Söz konusu partilere bakıldığında, Arap milliyetçiliğinin Mısır’a henüz nüfuz etmediği görülmektedir (Cleveland & Bunton, 2009, s. 109).

Birinci Dünya Savaşı’ndan itibaren Mısır’da düşünsel hayata ve milli harekete liderlik eden yeni bir akım ortaya çıktı, bu akım, Mısır’daki burjuva "toprak sahibi" sınıfını temsil eden “*El-Wafd*” Partisi’dir. El-Wafd partisi 1919’da öncülük ettiği ihtilaldan itibaren 1952 Devrimine kadar Mısır’ın milli hareketine hakim olmuştur⁶⁷. “*El-Wafd*” döneminde damga vuran olaylar; 1919 İhtilali, 1922 Bağımsızlık Deklarasyonu, 1923 Anayasası, 1936 Mısır – İngiliz Anlaşması⁶⁸. Ancak 1936 yılından itibaren “*El-Wafd*”, Mustafa El-Nahas Paşa liderliğinde yolsuzluğa girmeye başlayıp milli hareketten uzaklaşmış (Cleveland & Bunton, 2009, s. 198), bunun neticesi ise, sahaya farklı akımlar çıkmaya başlamış, örneğin: radikal siyasal İslam akımı (Hassan El-Bana 1928 yılında kurduğu El-İhvan) ve Mısır’a sızmaya yeni başlayan Sosyalizm, örneğin: Salama Musa ve Mısır El-Fattah (Robby , 2020, s. 13). Kısaca 1936’dan itibaren 1952 Devrimine kadar Mısır siyasal hayatı kargaşa dolu bir

⁶⁷ 1919 ve 1920 yılları bütün Arap coğrafyasında sömürgecilğe karşı hareketler ile doludur, bu yüzden Arap literatüründe 1920 Devrimleri olarak adlandırılmaktadır.

⁶⁸ 1936 yılında Mısır, Irak ve Suriye aynı zamanda bağımsızlık anlaşmaları imzalanmış, o da Arap hareketinin benzerliğini göstermektedir.

dönemdir ve 1952 Devrimi öncesinde Arap milliyetçiliği düşüncesi ve ideolojisi masada değildi (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 22). Üstelik o dönemin büyük Arap milliyetçileri bile Mısır'ı Pan-Arabizm projesine dahil etmemişlerdi. (Haim, 1962, s. 45) (Kramer, Arab awakening and Islamic revival : the politics of ideas in the Middle East, 2009, s. 29), örneğin: yukarıda söylendiği gibi Necip Azoury kitabında Arap devletinden bahsederken Mısır'ı kurulacak Arap devletinin sınırlarına dahil etmemiş ve Şerif Hüseyin de McMahon ile mektuplaşmalarında kurulacak Arap devletinden bahsederken Mısır'ı saymamıştır.

Mağrip ülkelerine gelince; Mağrip ülkelerindeki durum Asya Arap coğrafyasındaki durumdan bambaşkaydı. Bu ülkeleri tarihsel mirası, Arap milliyetçiliğinin düşüncesinden uzak tutmuştur, zira diğer yandan da bu ülkeler çok erken dönemlerden beri Batı sömürgeciliğinin tacizlerine uğramış ve bu tehditlere karşı Kanuni Süleyman döneminde Osmanlı'ya sığınmışlardır. Özellikle Cezayir, İspanya sömürgeciliğine karşı durduğu için Osmanlı Mağrip vilayetlerinde yüksek bir mevkiye sahip idi, bu nedenle bu bölgenin halklarının Osmanlı'ya bakışları hep olumluydu (Hourani, A History of the Arab Peoples, 1997, s. 263). Ayrıca Asya'daki Arap coğrafyasının aksine, Mağrip ülkelerinde, Al-Kadiriyya ve El-Şazliyya gibi Sufi hareketlerin popüler olması, onları Osmanlı'nın dinsel düşüncesine yakın kılmaktaydı (Hourani, A History of the Arab Peoples, 1997, s. 283). Oysa, O dönemde Osmanlı – Arap anlaşmazlığının temel noktalarından biri Selefilik – Sufiizm anlaşmazlığıydı. Martin Kramer ise, Kuzey Afrika halklarının esasen Arap olmadıkları ve kendilerine özgün bir berberi kültürünün mevcut olmasını, Arap milliyetçiliğinin Mağrip ülkelerine sızmasının sebebi olarak görmektedir (Kramer, Arab awakening and Islamic revival : the politics of ideas in the Middle East, 2009, s. 29). Sonuç olarak Arap Kuzey Afrika ülkelerinde düşünsel hayatı şu şekilde açıklamak mümkündür: Mağrip ülkeleri Batı sömürgeciliğine ilk uğran ülkelerdir; 1830 Cezayir, Tunus 1880 ve sonunda Fas 1907. Batı sömürgeciliğiyle mücadele eden güçlere bakıldığı zaman, bu bağımsızlık hareketleri aşağıdaki gibi yorumlanabilir:

- İlk olarak, Batı sekülerizmine karşı İslamist nitelikli cihad çağrısı altında gelişen bir akım: Emir Abdülkadir El-Cezayiri ve sonraki dönemlerde Şeyh Abdülhamit İbn Muhammed Badis ve Fas'ta Abdülkarim El-Hattabi ve sonraki

dönemde Allal El-Fasi gibi liderler (Hourani, A History of the Arab Peoples, 1997, s. 386,417).

- Tunus'un milli hareketine ise, seküler Batı'da yetişen bir elit tarafından liderlik edilmiştir (Hourani, A History of the Arab Peoples, 1997, s. 398).
- Libya ise 1969 Kaddafi Darbesine kadar Senusi ailesi tarafından yönetilmiştir. Senusi ailesi yukarıda bahsedildiği gibi I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın yanında savaşmış İslamist nitelikli bir hanedan veya harekettir.

Mağrip ülkelerindeki gelişmelerin Mısır'ın durumuna benzediğini görüyoruz. Özet olarak Mağrip ülkeleri, Kaddafi ve Huari Bumedyen gibi figürler hariç, Arap milliyetçiliğinin gölgesinin dışında kalmıştır. Bassam Tipi'nin bu konuda bir görüşü var; Tipi'ye göre, Tunus ve Fas Hristiyan azınlıklara sahip olmadıkları ve Osmanlı'yı düşman olarak görmedikleri için tüm Arap ülkelerinden farklıydı ve bu yüzden Arap milliyetçiliğine sıcak bakmamıştı (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 19).

5.2.İki Savaşı Arası Döneminin Arap Milliyetçiliğinin Ana Özellikleri

İki savaş arası Arap milliyetçiliği dikkatli ve detaylı araştırmaya değer bir dönemdir. Sylvia Haim'e göre Arap milliyetçiliği ideolojisi I. Dünya Savaşı sonuna kadar mevcut değildi ancak ilk belirtileri 1940'lı yıllarda ortaya çıkmaya başlamıştır (Haim, 1962, s. 35). Ernest Dawn da bu görüşe katılıyor, nitekim Ernest Dawn da, Arap milliyetçiliğinin ideolojisinin iki savaş arasında oluşturulmasını görmektedir (Dawn, The Formation of Pan-Arab Ideology in the Interwar Years, 1988). Ancak Dawn, iki savaş arası dönemin Arap milliyetçiliğinin literatüründe ihmal edilmiş bir dönem olduğunu söylüyor (Dawn, The Formation of Pan-Arab Ideology in the Interwar Years, 1988, s. 67). İki dünya savaş arası dönemde Arap milliyetçiliği ideolojisinin teşekkül etmesini birkaç noktada açıklamak mümkündür:

- İdeolojiler her zaman toplumsal köklü değişimlerin yaşandığı dönemlerde ortaya çıkarlar (Koraş, 2009, s. 19) (Şerif Mardin'den naklen). Bu dönemin şartlarına göre bu köklü değişim mevcut idi. Mesela Fransız mandası altında, Suriye'de yeni bir toplum ve kendi sınıfları oluşmuş (Koraş, 2009, s. 18). Mısır'da benzer bir toplumsal değişim yaşanmıştır, nitekim yeni bir Mısır burjuva sınıfı ortaya çıkmaya başlamıştır, örneği: 1920 yılında Mısır'da Mısırlıların ilk kurduğu banka "Banque Mısır" (Ezz El-Din, 1953, s. 192).

Aynı bağlamda, üniversite eğitiminin Arap ülkelerinde hızlı yayılması yeni bir üniversite öğrenci sınıfının “*El-Efendiyye*” sınıfı teşşekül etmesine neden oldu, bunun en net örneği: 1908 Kahire Üniversite’nin kurulması (Ezz El-Din, 1953, s. 175).

- Fatih Koraş, Arap milliyetçiliği ideolojisinin ortaya çıkması konusunda önemli bir yorum sunmaktadır. Koraş’a göre Arap milliyetçiliği ortaya çıktığı dönemde çok önemli bir ihtiyaca cevap veriyordu, daha doğrusu, Arap elit sınıfın yeni oluşan toplumda meşruiyet kazanarak kendi egemenliğini kabul ettirmek için Arap milliyetçiliğine ihtiyacı vardı (Koraş, 2009, s. 19,20). Bu görüş Philip Khoury’nin görüşüne benzemektedir (Khoury, 1993, s. 21).
- Arap milliyetçiliği ideolojisinin iki savaş arası dönemde oluşması hakkında ihmal edilmemesi başka bir husus vardır; I. Dünya Savaşı öncesi Arap milliyetçiliğinin önde gelen figürlerinin çoğu genç idi, ancak I. Dünya Savaşı’nın feci sonuçları bu gençleri tecrübe kazandırarak düşüncelerinin olgunlaşmasına neden oldu.
- Arap Dünyasının durumu o günlerde birbirine çok benziyordu ki bütün Arap halkları kendilerinin Batı sömürgeciliğinin bir kurbanı olduklarını hissediyordu, bu yüzden Batı’ya karşı kin ve Batı’dan intikam o günlerdeki Arap milliyetçiliği ideolojisinin en önemli unsurlarından biriydi (Kramer, Arab awakening and Islamic revival : the politics of ideas in the Middle East, 2009, s. 3). Hatta 1919 Mısır’daki ihtilal bütün Arap gazetelerinden takip ediliyordu ve “El-Wafd” Partisi ve 1919 Devrimi lideri Saad Paşa Zaghloul bir Arap milli kahraman haline geldi (Ezz El-Din, 1953, s. 255).
- Bassam Tipi ise iki dünya savaşı arasındaki dönemde Arap milliyetçiliğinin ideolojisinin oluşması hakkında ilginç bir teori sunuyor. Tipi, kolonyal döneminin milliyetçi Arap ideolojisi üzerindeki rolüne vurgu yapar, nitekim Tipi’ye göre nasıl Fransız emperyalizmi Alman milliyetçiliğini uyandırmışsa ve nasıl Avusturya emperyalizmi İtalyan ve Çek milliyetçiliğini uyandırmışsa, Ortadoğu’daki Batı sömürgeciliği de Arap milliyetçiliği uyanışında rol oynamıştır (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 13,116)(Hans Kohn’dan naklen).

5.2.1. Bölgesel Milliyetçiliklerin Arap Milliyetçiliğine Meydan Okuması

Arap okullarında eğitim müfredatında şu ifade öğretilir; "Sömürgeciliğin en büyük günahları, Arap devletlerinin sınırlarını çizerek bölmek ve bölgesel milliyetçilikleri kışkırtmak". Aynı bağlamda, Arap milliyetçi meşhur yazar Muhammed Cemil Beyhum kendi kitabında “*Al-Uruba ve Al-Şu’ubbiyya El-Haditha*”, bölgesel milliyetçilikleri Arabizm’e açılan bir savaş olarak belirtmişti (Beyhum, 1957, s. 3). 1930’lu ve 1940’lı yıllarda bazı Arap ülkelerinde, özellikle Mısır, Suriye ve Lübnan, bölgesel milliyetçiliklerin hızlanmasına tanık olmuştur. Bu bölgesel akımlara, Batı düşüncesinden ve Batılı milliyetçi seküler düşünceden etkilenen bir grup yazar tarafından öncülük ediliyordu, böylece bölgesel eğilimleri Arap bölgesinin Arap-İslam kültürel mirasına bir itirazdı, örneği: Mısır’da Salama Musa, Taha Hüseyin ve Ahmed Lütfi El-Sayed, Lübnan’da Anton Sa’adeh, Emile Edde⁶⁹, Pierré El-Cemayel⁷⁰ ve Bişara El-Khoury⁷¹.

5.2.1.1.Mısır’da bölgesel milliyetçilik

Yukarıda bahsedildiği gibi, Mısır’ın tarihsel mirası, "Mısırcılık" ya da Mısır bölgesel milliyetçiliğinin oluşmasında yardımcı oldu. Bu Mısırcılığın önemli hatları şöyle açıklanabilir: örneği: Taha Hüseyin, meşhur kitabında “*Mustqabal El-Thaqafa fi Mısır*”da Mısır zihninin Doğu ile büyük bir bağlantısı olmadığını, aksine Yunan zihniyle daha fazla teması olduğunu öngörmüştür. Ayrıca Hüseyin, Mısırlıların kendilerini Doğulu olarak görmelerinin gülünç olduğunu düşünüyor, nitekim Hüseyin, Mısır’ın zihninin Akdeniz düşüncesine ait olduğunu savunmuştur (Hüseyin , 1996, s. 20). Taha Hüseyin Akdeniz bölgesi halklarının, Mısır dahil, Arap ve Türk unsurları tarafından işgal edilmesinin, bu halkların geri kalmışlığına neden olduğu görüyor (Hüseyin , 1996, s. 28).

Salama Musa’ya gelince, Musa’nın görüşü, Mısırlıların kökeni Arap değil Firavunlardır. Musa, Arapları küçümsediğini ve Araplarla Mısırlılar arasındaki

⁶⁹ Emile Edde, Lübnan Fransız Mandası döneminde (1936-1941) Lübnan Cumhuriyeti’nin üçüncü cumhurbaşkanı. Lübnan Ulusal Blok Partisi’ni kuran ve 20. Yüzyılın ilk yarısında önemli bir siyasi rol oynayan bir avukat ve siyasi liderdi.

⁷⁰ Pierre Cemayel, Lübnanlı politikacı ve "Kataeb Partisi"nin kurucusu. 40 yılı aşkın süredir en önde gelen Lübnanlı politikacılardan biriydi ve Lübnan İç Savaşı sırasında Lübnan cephesinin en önemli direklerinden biriydi. 1958’den ölümüne kadar çeşitli bakanlık görevlerinde bulundu.

⁷¹ Bişara Halil El-Khoury Lübnanlı bir politikacı ve bağımsızlıktan sonra Lübnan Cumhuriyeti’nin ilk cumhurbaşkanı. Eylül 1943’te bu göreve seçildi. Ülkenin "Ulusal Pakt" aracılığıyla hükümet sisteminin kurucularından biri olarak kabul ediliyor.

medeniyet farkının görülebildiğini söyler. Aynı bağlamda Musa, (Mısır Medeniyetinin Aslıdır) adlı kitabında firavunların Mısırlıların tarafından kafir olarak nitelendirilmesini eleştirmiş ve Mısırlıların firavunların uygarlığı konusundaki bilgisizliğinin dinsel duygudan kaynaklandığına inanmıştır (Musa, Mısır: Medeniyetinin Aslı, 2012, s. 7,8,10)⁷².

Aynı düşünsel hat meşhur Mısırlı düşünür Ahmed Lütfi El-Sayed tarafından benimsenmektedir; El-Sayed “Mısır milliyetçiliği” kavramını ilk oluşturanlardan biriydi. Ahmed Lütfi El-Sayed, Taha Hüseyin ve Salama Musa gibi Firavun medeniyetini yüceltmisti ve Mısır'ın Araplara veya Türklere ait olduğu fikrini de eleştirmiştir (El-Sayed A. L., 1977, s. 14,66,67). Lütfi El-Sayed'in düşüncesinde dikkat çeken en önemli şey; Lütfi El-Sayed'in İngiliz işgalinin Mısır'ın kaderi olduğuna inandığı ve bu nedenle Mısır'ın işgaldan faydalanması ve zararlarından kaçınması gerektiğini düşünmesidir (El-Sayed A. L., 1977, s. 48). Zira El-Sayed Avrupa laik okulunun bir uzantısıdır. Bu yüzden, bu Avrupalı seküler, İslam-Arap tarihsel mirasını aşağılayan okulun karşısında Arap milliyetçi İslam kültürünü savunan bir okul gelişmiştir, en meşhur adamları: Muhammed Azza Darwaza, Kustantin Zuraryik, Nabih Amin Fares, Abdurrahman El-Bazaz, Abdurrahman Azzam ve Muhammed Cemil Beyhum.

5.2.1.2.Suriye ve Lübnan'da bölgesel milliyetçilik

Fransız Mandası Suriye ve Lübnan'ı böldüğünde, boşuna yapmadı, zira Fransızlar, Lübnan'daki Cizvit misyoner okullarının kuruluşundan bu yana bölgeyi iyi biliyorlardı. Daha önce de belirtildiği gibi, Lübnan'da Batı Avrupa kültürüne, özellikle Fransa'ya meyilli bir Maruni milliyetçisi figür gelişmiştir. Bu nedenle Maruni Hristiyanların Fransızların gitmesini istemediklerini söyleyebiliriz (Cleveland & Bunton, 2009, s. 225). Öte yandan, Sünni çoğunluğa sahip olan Suriye, doğası gereği Arap milliyetçiliğine yakındı, bu durum ise Suriye ile Lübnan arasında, daha sonra inceleneceği üzere sürekli bir çatışmaya neden oldu. Fakat Anton Sa'adeh'in fikirlerini bölgesel milliyetçiliğe bir örnek olarak sunmak gerekirse, dikkate alınması gereken bir nokta var; Antoun Sa'adeh, Lübnanlı Hristiyanlar gibi Batı'ya meyilli bir Lübnanlı

⁷² Unutmamalı ki Salama Musa Nobel ödülünü alan meşhur Mısırlı romancı Necip Mahfouz'un hocasıydı, belki Mahfouz'un romanlarında Mısircılık huyu, Salama Musa'nın yazılarından kaynaklanır.

Hristiyan Maruni milliyetçiliğinin çağrısını benimsemedi⁷³, aksine Sa'adeh, tarihi büyük Suriye'nin (*Suriye El-Kubra*) birleşmesini isteyen bir Suriye milliyetçiliğine inanıyordu. Sat'i Al-Husri ve Muhammed Cemil Beyhem gibi büyük Arap milliyetçilerinin ideoloji farklılıklarına rağmen Antun'un düşüncesine hayranlık duymalarının nedeni budur, çünkü Arap milliyetçileri birleşik bir Suriye ve Lübnan istiyorlardı (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 196) (Beyhum, 1957, s. 19).

Anton Sa'adeh modern çağın en önemli Arap sosyologlarından biriydi. Sa'adeh, Arapların sosyal olarak durgun bir ulus olduğuna ve İbn Haldun'dan bu yana sosyolojide hiçbir yazı olmadığına ve Arap dilinin sosyal kavramsallaştırma açısından zayıf bir dil olduğuna inanıyordu. (Sa'adeh , 1951, s. 2). Sa'adeh'e göre "Suriye milliyetçiliği, tarihsel etnisitelerin benzersiz bir yaklaşmasıydı", ayrıca Anton, Alman nasyonal sosyalist modeli Suriye için uygun bir model olarak gördü (Ajlouni, 2009, s. 14). Fakat Sa'adeh'in geliştirdiği Suriye milliyetçiliği, uzun ömürlü olamamıştır, nitekim Sa'adeh'in düşünceleri hem Arap milliyetçiler hem de Lübnanlı Maruni milliyetçiler tarafından eleştirilmiştir. Ayrıca Sa'adeh'in idamı sonrasında, kurmuş olduğu Suriye Sosyal Ulusal Partisi (SSNP) popülerliğini kaybetmiştir (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 195).

5.2.1.3. Arap milliyetçiliği ve bölgesel milliyetçilik tartışmaları

Sylvia Haim Arap milliyetçiliği literatüründeki "*İqlimiyya*" bölgeselcilik suçundan bahsetmiştir (Haim, 1962, s. 39). Haim'in kullandığı bu kavram o dönemde Arap milliyetçiler ve bölgesel milliyetçiler arasında cereyan eden düşünsel çatışmayı özetlemektedir, nitekim o günlerde Arap milliyetçiler bölgesel milliyetçilikleri sömürgeciliğin bir vesilesi olarak görmekteydi. Bölgeselcilik savunucuları ile Arap milliyetçiliği savunucuları arasındaki en önemli entelektüel tartışmalar arasında; Mısır'ın Arap-İslam kültürel mirasını savunan pan-Arabist hareket ile Mısır'ı Avrupa medeniyetinin bir parçası olarak gören liberal seküler akım arasında 20.yüzyılın 1930'lu yıllarında Mısır'da gerçekleşen entelektüel tartışmalar yer almaktadır. 1930'lu yıllar, 1920'li yıllar boyunca hüküm süren seküler liberal dalganın zayıflaması ve İslami radikal akımların yeniden yükselişiyle birlikte Mısır'da Arabist akımın

⁷³ Antoun Saadeh bir Maruni değil, Mişel Eflak gibi, Ortodoks Hristiyan bir orta sınıf aileden geliyor (Ajlouni, 2009, s. 4).

yükselişine ve Mısır'daki klasik liberal projenin sona ermesine şahit olmuştur. Nitekim Sylvia Haim'e göre 1936'dan itibaren Arap milliyetçiliği Mısır'a girmeye başlamıştır (Haim, 1962, s. 49). Martin Kramer da aynı kanaattedir nitekim Kramer, 1930'lara kadar çok az Mısırlının kendini Arap olarak gördüğünü söylüyor (Kramer, Arab awakening and Islamic revival : the politics of ideas in the Middle East, 2009, s. 29).

Genel olarak, 1936'dan sonra Mısırlıların çoğu, Mısır ve Arap düşüncesine sızan radikal İslami, Nazizm, sosyalizm ve solculuk düşüncelerinde alternatif projeler aramaya başladı (Adel, 2019) (Campanini, 2006, s. 63-87).. Mesela, Taha Hüseyin, 1933'te "*Kawkab Al-Şark*" gazetesinde, yazdığı bir makalede şunu demiştir: "Mısırlılar, Farsların, Yunanlılar'ın, Arapların, Türklerin ve Fransızların zulümüne maruz kalmışlardı. Politikacı Abdurrahman Azzam, Taha Hüseyin'in makalesine tepkiyi vermek için "*El-Balağ*" gazetesinde Mısırlıların Araplığını vurgulamış ve bunu söylemiş "Mısırlılar, Arapların dinini, Arapların adetlerini, Arapların dilini ve Arapların medeniyetini kabul ettiler ve Arapların ön saflarında Arap oldular". Aynı bağlamda "*Al-Balağ*" gazetesinde, Muhibettin Al-Hatib yazdığı bir makalede, "İngilizlerin Mısırlı gençleri kandırmak için Mısır'daki İslam ve Arapların varlığının, Fars, Yunan, Roma, Fransız ve İngiliz işgali gibi bir işgaldir olduğuna inandırmaya çalıştıklarını" söylemiştir (Adel, 2019). Aynı bağlamda Sylvia Haim birkaç örnek sunuyor; Abdurrahman Azzam, bir keresinde Saad Zaghloul ile Arap birliği hakkında konuşurken Zaghloul'un bir soruyla lafını kestiğini anlatmıştır: "Eğer bir sıfıra bir sıfır eklersen, sonra diğerine de bir sıfır eklerseniz, ne kadar elde edilecek ?. Yani, Saad Zaghloul Arap milliyetçi birliğinin boş bir emel olduğunu düşünmekteydi (Haim, 1962, s. 47). Başka bir örneği; 1938 yılında "*El-Hilal*" gazetesi'nin Ahmed Lütfi El-Sayed, Bahi El-Din Barakat ve Halil Mutran ile yaptığı bir görüşmesinde, hiçbiri Arap milliyetçiliği fikrine önem göstermemişlerdi. Buna ek olarak Ezher'in İmamı Şeyh Mustafa El-Maraghi, Arap birliği planına inanmadığını ilan etmiştir (Haim, 1962, s. 48). Suriye'deki Arap milliyetçiliği bölgesel milliyetçilikle tartışmalarına gelince, Mişel Eflak, Anton Sa'adeh'in fikirlerinin Batı'nın modernizmi, bilimciliği ve Araplara karşı kadim kini bir karışımı olduğunu gördü, aynı şekilde Sat'i El-Husri de Sa'adeh'i bir rakip olarak ve onun Suriyecilik fikrini, Arap Milliyetçiliğine bir tehdit olarak gördü (Ajlouni, 2009, s. 18).

Bassam Tipi ise bu tartışmalar için önemli bir kavramsal çerçevesi sunuyor, nitekim Tipi'ye göre El-Husri veya genel olarak Arap milliyetçiler ile diğer Mısır milliyetçileri arasındaki anlaşmazlık, otoriter-bütünleşmecilik ile demokratik-liberalizm arasındaki anlaşmazlıktır (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 189). İki taraf arasındaki anlaşmazlık, Arap – İslam kültürel mirasını ve medeniyetini savunanlar ve Batı medeniyetinin ve Batı'daki milliyetçilik kavramının taraftarları arasında bir anlaşmazlık idi, nitekim her ikisi farklı bir bakış açısından bir milliyetçilik kavramı üretmeye çalışmıştı. Bassam Tipi'nin görüşü bu hipoteze destekliyor, nitekim Tipi'ye göre İngiltere, ABD ve Fransa'da milliyetçilik süreci sosyo-ekonomik bir süreçken, bu süreci daha geç yaşayan Almanya, İtalya, Slav ülkeleri ve Arap ülkeleri gibi ülkelerde ise kültürel bir süreçti. Yani Arap ülkelerinde milliyetçilik süreci kültürel bir süreçtir (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 126). Binaenaleyh, Arap ülkelerinde milliyetçilik süreci kültürel bir süreç ise, sözü edilen tartışmalar iki farklı kültürü benimseyen arasında bir tartışmaydı.

5.2.2. 1930'larda ve 1940'larda Arap Düşüncesinin Nazizm'e Hayranlığı ve Arap Milliyetçiliğinin Üzerindeki Etkisi

Bassam Tipi, I. Dünya Savaşı sonrasında, Arap milliyetçilerin Frankofili'den Germanofili'ye yönelmesini, Arap milliyetçiliğinin gelişiminin önemli bir merhalesi olarak belirtmiştir (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 22). Bassam Tipi, Arap Germenofilinin Alman, subaylar tarafından yetiştirilen "*El-Ahd*" cemiyetinin milliyetçi subaylarıyla başladığını öngörmektedir (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 117). Tipi'nin görüşünü destekleyen kanıtlar vardır, mesela Aziz Ali Al-Mısri, İstanbul'daki erkanıharp okulunda okurken Almanlarla ilgili anılarında şunları söylüyor "*Alman subaylarını tüm kalbimle sevdim. Onların ciddi zihniyetlerine, sağlam düşüncelerine ve insanlığa saygılarına saygı duydum*" (Abdülhamid, 1990, s. 11)⁷⁴. Bassam Tipi bu teze devam ederken birçok kanıt sunuyor; mesela diyor ki "Arap ve Alman milliyetçiliği içinde bulunduğu koşullar farklı olmasına rağmen, birçok benzerlikleri paylaşıyorlar, çünkü ikisi de liberal-demokratik bir çerçevede yer almıyordu (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 36). Bassam Tipi, Alman tarzı Arap milliyetçilerinin önemli bir

⁷⁴ Korgeneral Aziz Ali Al-Masry "Almanların müttefiki" olarak biliniyordu çünkü 2. Dünya Savaşı'nda bile Nazilerin yanında olduğunu görüyoruz (Abdülhamid, 1990, s. 7).

özelliğini şu şekilde vurgulamaktadır: "Arap milliyetçiler, tek bir devlet içinde birliği hedef olarak görmektelerdir. Birliğin demokrasi veya askeri diktatörlük çerçevesinde ortaya çıkması onlar için önemli değil" (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 118).

Tipi, görüşüne desteklemek için Arap milliyetçiliğinin Almanlara hayranlığının birkaç nedenini sunmaktadır:

- İki savaş arası dönemde, Arap milliyetçileri arasında Alman hayranlığının artmasının nedenlerinden biri İngiltere ve Fransa'ya yönelik düşmanlıktı (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 126), zira Araplar ve Almanlar her ikisi, Fransa'nın ve Britanya'nın saldırganlığının kurbanı olarak görülmekteydi.
- Başta Sat'i al-Husri olmak üzere Arap milliyetçi düşünürler, Alman Romantizminden ve Herder, Fichte ve Arndt gibi Alman düşünürlerin fikirlerinden etkilendiler. Onun yanında, Millet ile devleti ayırma fikri Arap milliyetçiler için de tatmin edici bir fikirdi (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 126,127).

Arap milliyetçiliğinin Alman hayranlığının hususuna geçmeden önce Bassam Tipi'nin görüşünü yorumlamak gerekmektedir. Bassam Tipi'nin teorisi saygıya değer olmasına rağmen, Tipi'yle aynı kanaati taşınmamaktayız. Çünkü bir yandan Tipi, bu husustaki teorileri abartmıştır. El-Husri'nin Alman teorisyenlerden Herder ve Fichte'den, diğer Arap milliyetçilerin 1871 Bismarck'ın gerçekleştirdiği Alman birliğinden etkilendikleri doğrudur, ancak bu olgu kuramlaştırma çerçevesinde kalmış. Diğer yandan, 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki Arap toplumunakki gelişmelere bakıldığında sadece Arap milliyetçi düşüncesine değil bütün Arap zihnine Nazizm ve Faşizm sempatisi sızmış bulunmaktaydı. Bu hususun bazı örnekleri şu şekilde verilebilir:

- 1930'lar ve 1940'larda Arap coğrafyasındaki Nazizmin yayılmasının en net örneği: Anton Sa'adeh ve kurduğu "Suriye Sosyal Ulusal Partisi". Nitekim Sa'adeh'nin partisi, Faşist ve Nazist teşkilatlarından ilham alarak düzenlenmiştir, ayrıca Faişizm ve Nazizm ile ilişkileri o kadar çok bariz ki; Sa'adeh kendisini bile Suriye halkının "Führer"i olarak tanıtmıştır (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 192) (Ajlouni, 2009, s. 18).

- Kustantin Zurayik'in kitabında "Ulusal Bilinç" adlı kitabında Nazist Almanya'yı övmesi (Zurayik, Ulusal Bilinç, 1939, s. 38,64).
- Arap ulusal hareketi ile Üçüncü Reich arasındaki güçlü ilişkiler ve bunun belki de en önemli örneği: İngilizlerin bastırdığı Irak'ta Reşid Ali El-Ceylani isyanı, Kudüs Müftüsü Hacı Emin El-Hüseyni'nin Nazi lideri Adolf Hitler'i ziyareti, nitekim bu ziyaretin eşliğinde o kadar yoğun bir coşku vardı ki, bazı Araplar, Nazi lideri Adolf Hitler'i (Hacı Muhammed Hitler) olarak lakap takmışlardı (Eyüp, 2021). Mısır'da 24 Şubat 1942 Hadisesi: İngilizler, Nazi yanlısı Ali Mahir Paşa'nın bakanlık görevinden alınması için Kral Faruk'a baskı yaparak, Abdin Sarayı'nı kuşatmıştı. Çünkü Ali Mahir Paşa, Nazi lider Rommel'in Libya'da İngilizlere karşı olduğu sırada, Nazileri destekleyen gösteriler düzenlemiş ve göstericiler, "Rommel, Hadi ileri!" diye bağırıyordu.
- Meşhur Iraklı Arap milliyetçi Sami Şevket'in kitabında geçen "Bunlar Hedeflerimiz, bunlara inanan, bizdendir" şeklindeki düşünceler. Şevket bu düşünceler yüzünden Faşizm ve Nazizmle suçlanmıştı. Ayrıca Şevket'in Irak'ta Eğitim bakanlığı görevi esnasında kurduğu "El-Fetuwa" sistemi, Faşizm ve Nazizm teşkilatlarından alınmış bir izcilik sistem idi (Al Sammak, 2019, s. 981).
- Son değinilmesi gereken bir nokta; Bassam Tipi, Fransa'dan intikam alma Arap milliyetçiliğinin Almanofilisinin önemli bir yanı ve Arap – Alman milliyetçiliğinin ortak bir noktası olarak belirtmiştir. Fakat bu söylem, I.Dünya Savaşı'nda kendisini küçük düşüren Fransa'dan intikam almak isteyen Nazi Almanyası için tamamen geçerlidir ve belki de Adolf Hitler'in 2419D numaralı tren vagonunu yakması bunun en iyi kanıtıdır (Osman, 2014).

Kısaca demek istenilen şudur; Bassam Tipi, Arap milliyetçilerin Alman sevgisini, Arap milliyetçilerin Nazizm'e hayranlığı ile karıştırmıştır. Başka deyişle 1930'lar ve 1940'larda Arap milliyetçiliğinin Almanofilisi, gerçekte Arap milliyetçiliğinin Nazizm'e hayranlığıdır. Zira o dönemin koşulları Arap coğrafyasında Nazizm için bir zemin sağlamaktaydı. Bize göre, zamanın şartlarına bakmadan bile, Nazizm aşırı milliyetçi ideolojisiyle ve topluma bireyden daha fazla önem veren totaliter doğasıyla, Avrupa bireysel liberalizmini hazmetmeyen Arap düşüncesinin doğası ile tutarlıdır.

5.2.3. Araplar Arasında Radikal Solcu Düşüncelerin Sızması ve Arap Milliyetçiliğinin Üzerindeki Etkisi

Yukarıda, Arap coğrafyasına Nazizm'in sızmasını incelendi. Aslında, Nazizmin doğasına bakıldığında, aşırı solcu ve radikal bir tabiata sahip, I. Dünya Savaşı sonrasında kurulan sisteme karşı, devrimci bir ideoloji idi. Bu yüzden, Arap coğrafyasındaki Nazizm popülarlığı Arap coğrafyasında genel olarak radikal düşüncelerin popülarlığının artmasının bir delili idi. İşte bu kısımda Arap dünyasında radikal ideolojilerin yayılması tartışılacaktır. Arap milliyetçilerinin ilk kuşağı, Arap şiirine ve Emevi, Abbasi, Endülüs ve diğer dönemlerdeki Arap medeniyetinin anılarına dalmış, Levant'ta misyoner okullarında yetişmiş, romantik bir kuşaktı. Sonraki aşamalarda ise, Arap ülkelerindeki Arap hareketine ve genel olarak bağımsızlık hareketine öncülük eden kuşak, Mısır'daki Saad Zagloul ve arkadaşları, Levant'taki Al-Azm ailesi, Irak ve Hicaz'da Haşimi ailesi gibi, büyük toprak sahipleri ve aristokrasisine mensup sosyal sınıf idi, başka deyişle Arap milliyetçi hareketi elit bir hareket şeklindeydi. Fakat daha önce de belirtildiği gibi, I. Dünya Savaşı'nın trajik sonuçları, Batı sömürgeciliği altında Arap dünyasında meydana gelen sosyal değişimler ve son olarak Almanya, İtalya ve Japonya'da olduğu gibi aşırılıkçı ideolojilerin dünyaya yayılması. Bu önemli gelişmeler mevcut durumu değiştirmek isteyen yeni işçi ve öğrenci sınıflarının ortaya çıkmasına yol açmıştı. Arap düşüncesindeki bu radikal değişiklikleri gösteren birçok örnek vardır.

O dönemde Arap ülkeleri arasında belki de en gelişmiş toplum olan Mısır, Arap fikir ve toplumlarındaki bu köklü değişimlerin yayılmasının en önemli merkezidi. Nitekim Arap dünyasında sosyalizm hakkında ilk yazanlardan biri olarak kabul edilen Mısırlı milliyetçi yazar Salama Musa sayesinde sosyalizmin Mısır'a ulaştığı görülmektedir. Musa, Arap dünyasında sosyalizmin babası olarak kabul edilir. 1913'te yayınladığı "Sosyalizm" adlı kitabında, Musa şunu demiştir: "*umarım bu kitap, zamanı gelinceye kadar insanlara sosyalizmin bir açıklaması olarak hizmet eder*" (Musa, Sosyalizm, 2011, s. 1). Aynı bağlamda radikal Vehabbi İslamist olan Reşid Rıza, sosyalistlerin başarısının, halkların köleliğini ortadan kaldıran bir başarı olduğuna ve sosyalizm ile İslam'ın ortak hedeflerinin, adalet ve eşitliği sağlamak olduğuna inanıyordu (Rıza, Al-Manar Gazetesi, 1918) (Dawn, The Formation of Pan-Arab Ideology in the Interwar Years, 1988, s. 78). Mısır'da, iki devrim arasındaki dönemde

(1919 -1952), siyasi partiler 1920'li yılların sonlarında, lise, üniversite ve yüksek enstitü öğrencilerinden oluşan gençlik kolları kurdular. 1930'larda ise, yukarıda bahsedildiği gibi, Almanya'daki Nazi partilerinden ve İtalya'daki Faşizmden etkilenen partiler, para-militer izci teşkilatları kurmuşlardı. Bu partiler, üyelerinin giydiği üniforma gömleğinin rengine göre "renkli gömlek fenomeni" olarak bilinen gençlik oluşumlarını kurdular. Mesela, "Wafd" Partisi 1936 yılında "Mavi gömlekli teşkilatı", "*Mısır Al-Fattah*" 1937 yılında partisi "Yeşil gömlekli teşkilatı" ve "Müslüman Kardeşler" "Sarı gömlekli teşkilatı" kurdu. Bu oluşumlar askeri bir nitelik taşıyordu, hatta bazıları çatışmalara girmiş ve bu teşkilatlar, her partinin rakiplerini vurmak için vesile olmuşlardı (İssa, 2015). Şunu da unutmamak gerekir ki, Müslüman Kardeşler'in 1940 yılında kurduğu askeri sistem olan "özel örgütü" ya da "gizli örgütü", amacı Mehdi Akefe göre "Müslüman Kardeşler'in askeri bir seçkini hazırlamak, özel görevler yürütmek ve yabancı düşmana karşı askeri operasyonlar yapmak için eğitim vermek (Mahmoud, 2008)⁷⁵. Bu örneklerle Filistin üzerindeki İngiliz Mandası'na karşı 1935 yılında silahlı İzzeddin El-Kassam hareketini ve Emin el-Hüseyni liderliğindeki "Büyük Filistin Devrimi"ni (1936-1939) de eklemek gerekmektedir. Ayrıca, Haşimilerin otoritesine karşı büyük bir meydan okumayı temsil eden Irak'taki Reşid Ali el-Geylani devrimi de bu konuda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu açıklamalar ışığında radikal değişimlerin Arap milliyetçiliği üzerindeki etkileri şu şekilde sıralanabilir:

- İlk olarak, Arap düşüncesindeki bu radikal değişiklikler, zorla değiştirmenin gerekliliğine inanan yeni nesil Arap milliyetçilerini üretti, örneğin: Cemal Abdül Nasır ve "Hür Subaylar" üyeleri, "Müslüman Kardeşler" ve "Genç Mısır"ın gizli örgütlerinin üyeleri. Hatta 1935 gösterilerinde Cemal Abdülnasır yaralanmıştı (Cleveland & Bunton, 2009, s. 304). Nitekim 1935 gösterileri, 1919 devriminden sonra şiddet içerikli ulusal hareketin ikinci merhalesi olarak kabul edilir. Aynı dönemde Irak'ta da radikal hareketin arttığı gözlenmektedir. Nitekim o dönemde Abdülkerim Kasım ve Abdüselâm Arif gibi radikal, Pab-Arabist ve komünist subaylar da düşünsel olarak ortaya çıkmıştır.

⁷⁵ Müslüman Kardeşler'in eski ve yedinci Genel Mürşidi Muhammed Mehdi Akef, Memoun el-Hudaybi'nin Ocak 2004'te vefatından sonra bu görevi üstlendi.

- Arap düşüncesindeki bu radikal dönemdeki ikinci önemli şey, Pan-Arabizm veya “Arap Birliği” ideolojisini benimseyen, Arap milliyetçiliğine öncülük edecek yeni bir Nasırcı, Baasçı veya sosyalist Arap üniter kuşağının başlangıcını temsil etmesidir. Aynı zamanda Arap bölgesini yöneten kraliyet tahtlarının meşruiyetinin sarsılmasının başlangıcını temsil etmesidir.
- Bu dönem Arap milliyetçiliğinde kritik bir aşamayı temsil ediyor, zira Arap milliyetçiliğinin demokrasi ile ilişkisini etkiledi, nitekim o dönemde daha sonraki dönemde bölgeyi yöneten Arap milliyetçileri arasında Arap bölgesinin demokrasiye hazır olmadığına ve Arap birliğinin, rejimler tarafından otoriter siyasi mobilizasyonla gerçekleştirileceğine dair kesin bir inanç oluştu.

5.2.4. Arap Milliyetçiliği ile İslam'ı Birbirine Bağlamaya Çalışan Akım

İslam'ı Arap milliyetçiliği ile ilişkilendirme fikri bu dönemde yeni bir fikir değildi. Daha önce incelendiği gibi, Cemalettin Afgani ve Muhammed Abduh'un gibi düşünürlerin İslami yenilenme fikirleri Arapçılık fikirlerini taşıyordu. Ayrıca Arap milliyetçiliği, başlangıcından bu yana, El-Kevakibi ve Reşid Rıza'nın yazılarında da görülen İslami bir karakter taşımaktadır. Bunun nedeni ise; Arap kişiliğinin İslam medeniyetinde kaynaşmasıdır, nitekim daha önce de bahsedildiği gibi İslam öncesi Arap kültürel mirası, İslam medeniyetinin gölgesindeki Arap kültür mirasına göre çok küçüktür. Dolayısıyla Arap ve İslam şahsiyetini birbirinden ayırmayı zordur. Fazlasıyla, Arap medeniyeti Arap dünyasında her zaman İslam medeniyeti terimiyle ilişkilendirilir ve belki de Arap dünyasındaki rejimlerin veya siyasi fikirlerin sekülerleşmesinin önemli sorunlarından biri budur. Örneğin ünlü Fransız filozof Gustave Le Bon, 1884 yılında yayınlanan ve o dönemde birçok Arap milliyetçisini etkilemiş olan *"La Civilization des Arabes"* adlı kitabında, Arap gücünün kaynağının Arap Yarımadası'nda Hz. Muhammed ve Kuran'ın ortaya çıkması olduğunu söylemektedir (Le Bon, 2013, s. 107,121). Aynı bağlamda Muhammed Kürd Ali, Arap ve İslam medeniyeti arasında bağlantı kurduğu, 1933 yılında yayınlanan (İslam ve Arap Medeniyeti) adlı kitabında, bu tezini benimsemiştir ve Arap-İslam ahlakını överken bizzat Gustave Le Bon'un görüşlerine atıfta bulunmuştur (Ali, İslam ve Arap Medeniyeti, 2017, s. 17).

20.yüzyılın 1930'lu ve 1940'lı yıllar bu eğilimin yükselişine tanık olmuştur. Bu akımın yükselişinin birkaç nedeni vardır; bir yandan bu eğilim, Batı'nın seküler

düşüncesine ve Batı Avrupa medeniyetine duyulan hayranlıkla yüzleşmek için ortaya çıkmıştır. Yani, bu akımın Batılılaşma dalgasına karşı koymak için, İslam'da kültürel ve medeniyetsel bir temel bulduğunu söylemek mümkündür. Başka bir deyişle, bu akım İslam'ı Arap medeniyetinin değerlerini korumak için kültürel ve sosyal bir arka plan olarak nitelendirmiştir. Ayrıca bu akım İslam'ı Arap kişiliğinin önemli bir bileşeni olarak kabul etmiştir ve belki de bu nokta bu akım ve siyasal İslam arasındaki farkı temsil etmektedir. Nitekim her ikisi İslam'ı bir arka plan olarak belirlemişse de biri kültürel bir arka plan olarak nitelendirmiş, öbürü ise bir siyasal ideoloji olarak benimsemiştir.

Öbür yandan, Arap milliyetçiliğini İslam ile uzlaştırma fikri, Arap milliyetçiliğini teşvik etmesinde iyi bir fikirdi, çünkü Arap coğrafyasının halkları, özellikle Mısır, dindar halklar olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle milliyetçilik ile din arasındaki uzlaş, milliyetçiliği teşvik etmesinde önemli bir araçtı. Üçüncü neden, İslam ve Arap milliyetçiliğini bağlama çağrısının, "bölgeselcilik" veya yerel milliyetlerin çağrılarına karşı koymanın önemli bir yolu olmasıdır. Zira tüm bu yerel milliyetler laik milliyetler olup İslam öncesi döneminin medeniyetlerine, Mısır'daki Firavun, Irak'taki Asur, Lübnan'daki Fenike ve Arap Mağrip'teki Berberi gibi unsurlara dayanmaktadır. Abdulaziz Al-Duri, *“Şu'ubiyya'nın Tarihsel Kökenleri”* adlı kitabında, Arapların otoritesine karşı çıkan bölgesel milliyetçiliklerin başlangıçta İslami bir çerçeve aldığını ve daha sonra yavaş yavaş gerçek hedeflerinin ortaya çıkamaya başladığını söylüyor. El-Duri Abbasi devleti döneminde Babek El-Khurrmi devrimini bir örnek olarak göstermektedir (El-Duri, Bölgeselciliğin Tarihsel Kökenleri, 1962, s. 11). Bu akımın en önemli yazarlarının yazılarına bakıldığında bu hipotezin geçerliliğini doğrulamak mümkündür.

Lübnanlı ünlü Arap milliyetçi Abdullah Al-Alayili *“Dustur El-Arab El-Qawmi”* adlı ünlü kitabında, Arap hareketinin İslam ile bağdaşlanmasının sebebinin, Batı Avrupa sömürgeciliğinin Arap-Doğu İslami dünyasına karşı misyoner saldırı kampanyası olduğunu söylemektedir. Örneğin, Mısır ve Cezayir (Al-Alayili, 1941, s. 7,8). Din ve milliyetçilik ilişki konusunda, Al-Alayli, din birliğinin milliyetçilik üzerinde önemli bir etkisi olduğuna inanıyor, örneğin: dini bölünme, İngilizlerin İskoçlarla olan birliğini zayıflatmıştır, Hollandalılar da aynı nedenle Belçikalılardan

ayrıldı, din İngiliz ve Alman milliyetçiliğini de etkiledi, ancak Al-Alayli, dil birliğinin din birliğinden daha güçlü olduğuna inanıyor (Al-Alayli, 1941, s. 77).

Arap kişiliğinin şekillenmesinde İslam'ın rolünü ele alan pek çok Arap milliyetçisi yazar vardır, ancak elbette tüm görüşlere değinmek mümkün değildir, bu yüzden bunlardan en önemlilerini tartışmaya çalışacağız. Sylvia Haim'e göre Abdurrahman Azzam, Abdurrahman El-Bazzaz, Nabih Amin Fares, Charle Malik ve Kustantin Zurayik, Arap milliyetçiliği İslamle bağdaştırmaya çalışmışlardır, nitekim her biri Arap milliyetçiliğinin ve İslam çıkarımlarının aynı olduğunu düşünüyorlar (Haim, 1962, s. 61). Sadece onlar değil; Muhammed Azza Darwaza, Abdullah Al-Alayli ve daha bir çok Arap milliyetçi yazarı da ekleyebiliriz, ondan ziyade seküler Arap milliyetçiler bile Zeki Al-Arzusi, Mişel Eflak ve Sat'i El-Husri gibi, Arap milliyetçiliğinde İslam rolünü inkar edememişler, zira yukarıda bahsedildiği gibi, Arap halk kitleleri bunu dinsiz bir milliyetçiliği kabul edemezlerdi.

Abdurrahman El-Bazzaz, Arap milliyetçiliği ile İslam arasındaki ilişkiden bahseden en önemli Arap milliyetçisi olarak kabul edilir. "İslam ve Arap Milliyetçiliği" adlı kitabında, gençlerin "milli fikir" ile "dini inanç" arasında uzlaşmakta zorlandıkları için Arapların Arapçılık ile İslam'ı uzlaştırma düşüncesinde büyük bir sorun olduğunu öngörmektedir (El-Bazzaz, 1952, s. 4). Al-Bazzaz, bunun nedenlerinin, yani İslam ile Arap milliyetçiliği arasındaki görünen çelişkinin, yanlış anlama ve yanlış yorumlamaya dayandığına inanmaktadır (El-Bazzaz, 1952, s. 17). El-Bazzaz'a göre, İslam düşüncesinden yoksun Arap milliyetçiliği, ruhtan yoksun bir beden gibidir. Buna binaen El-Bazzaz, Arap milliyetçiliği ve İslam arasında en önemli bağın, her ikisinin de bir inanç ve bir felsefeyi temsil etmesi olduğunu söylemektedir (El-Bazzaz, 1952, s. 7,8). Bu bağlamda Al-Bazzaz, Bertrand Russell'in (*Education and Social Order*) adlı kitabında İslam'ın dini, siyasi ve sosyal olduğu konusundaki görüşünü aktardı (El-Bazzaz, 1952, s. 19).

Abdurrahman Azzam'a gelince, İslam ile Arap milliyetçiliğini birbirine bağlamaya çalışanların en önemlisiydi. Abdurrahman Azzam, İslam ve modern Arap milliyetçiliğinin aynı çıkarımlara sahip olduğu konusunda Abdurrahman El-Bazzaz'ın görüşüne benzer bir görüşe sahipti (Haim, 1962, s. 55). Dahası, Abdurrahman Azzam'ın yazıları, kitaplarının başlıklarından da anlaşılacağı üzere, Arap milliyetçiliğinden ziyade İslami bir karaktere sahipti, nitekim Azzam'ın yazıları, İslam

ve Arap milliyetçiliğinin mesajının hedeflerini birleştirmeye yönelik bir girişimdi, örneği: (*Ölümsüz Mesaj*), (*Salah al-Din al-Ayyübi ve Sünni Doktrininin Canlanması*) ve (*Kahramanların Kahramanı Hz. Muhammed*) ve ayrıca Mısır gazetelerinde yayınlanan İslam'ı Arapçılıkla ilişkilendirmeye çalıştığı birçok makalesi mevcuttur. Abdurrahman Azzam, (*Ölümsüz Mesaj*) adlı kitabında İslam tarihini ve İslam'da devlet kavramını ve İslam'da "İmamlık, "egemenlik" ve "Şura" gibi bazı siyasi kavramları ele almıştır (Azzam A. , *Ölümsüz Mesaj*, 2011, s. 177).

Abdurrahman Azzam'ın en önemli eserlerinden biri, "Arap Birliği" Genel Sekreteri olarak görev yaptığı sırada, 4 Ocak 1946'da Amerikan Üniversitesi'nde verdiği (Arap Birliği ve Küresel Birlik) başlıklı bir konferanstır. Bu konferans, Abdurrahman Azzam'ın, İslam ve Arap ahlakının aynı madalyonun iki yüzü olduğu düşüncesinin bir özeti sayılmaktadır, nitekim Abdurrahman Azzam, Arapların İslam'dan önce bile şövalyelik değerlerine sahip olduğunu düşünmektedir. Azzam'a göre "Arap Birliği", Arapların eski zamanlardan beri bildiği, asil hedeflere sahip ittifakların bir devamıdır, örneğin: (*Hilf al-Fudul*) ve "*Hizb Khuza'a*". Azzam, Arapların, Hz. Muhammed'in Medine'ye geldiğinde oluşturduğu "Yesrib Tüzüğü"nü kanıtladığı gibi, antik çağlardan beri uluslararası anlaşmalara uyduklarına ve saygı duyduklarına inanmaktadır (Azzam A. , *Arap Birliği ve Küresel Birlik*, 1946, s. 2,3). Aynı bağlamda, Azzam, ilk Müslüman Arapların insan hakları ve demokrasi değerlerini ve adil savaş kavramını anladığına ve Arapların ırkçı değil, aksine insan ırkına en çok değer veren ve saygı duyan insanlar olduğuna inanıyor (Azzam A. , *Arap Birliği ve Küresel Birlik*, 1946, s. 7). Azzam, modern Arap milliyetçiliğinin mesajının, 7.yüzyılda iletilen İslam mesajıyla aynı olduğuna inanmış ve Arap Birliği'nin mesajını şu şekilde belirtmiştir:

- Araplar insanlar arasındaki cinsiyet ve sınıf farklılıklarını tanımıyor.
- Arapların mesajı insanlık arasında barışı yaymaktır.
- Araplar, sınıflar arası ayrımcılığı veya aralarında fark gözetmeyen, sosyal işbirliğine dayalı bir sosyal sistemi benimserler. Bu nedenle, Arapların mesajı İngiliz ve Amerikan açgözlü kapitalizmini ve baskıcı Rus komünizmini reddeder.
- İnsan, yalnızca insan olduğu için doğal haklara sahiptir (Azzam A. , *Arap Birliği ve Küresel Birlik*, 1946, s. 8,9).

Hristiyan Arap milliyetçilere gelince, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda yetişen Hristiyan Arap milliyetçiler, 19.yüzyıldaki Hristiyan Arap milliyetçilerden, El-Bustani ve El-Yazıcı gibi, çok farklıydı. Zira 19.yüzyıldaki Arap rönesansında, Avrupa misyonerliğinin gölgesinde yetişen ilk hristiyan Arap milliyetçiler, seküler bir milliyetçi söylemi benimsemişlerdi ve belki bu yüzden Arap halk kitleleri bu söylemi hazmetmemişlerdi. Fakat 20. Yüzyılın ortasında Arap milliyetçiliğinin ideolojisinin gelişmesiyle, Hristiyan Arap milliyetçiler, İslam'ın Arap milli karakteri için ne kadar önemli olduğunu idrak etmişler ve bu nedenle Arap milliyetçi İslam içerikli bir söylemi benimsemeyi tercih etmişlerdi. Mesela, meşhur hristiyan Arap milliyetçi Kustantin Zurayik, araştırma ve gözlemleriyle, İslam ve Arap milliyetçiliği arasında bir ilişki kurmaya çalışmıştır (Khashan, 2000, s. 34).

Zurayik, İslam'ın Arap milliyetçiliğinin kayıp halkası olduğuna inanıyordu. Zurayik'e göre, İslam ne zaman gelişse Arap uygarlığı da gelişti. İslam ne kadar kısaltılır ve körü körüne aktarılan inançlara ve akılsızca dayatılan dini kanun ve yönetmeliklere dönüştürülürse, Arap medeniyeti o kadar zayıflardı (Atiye & Oweiss, 1988, s. 123). Sat'i El-Husri ve Sami Şevkat gibi birçok Arap düşünür, Arap ulusunun İslam'dan önce de var olduğunu ve zenginleştiğini söylemiştir, İslamcılar ise ulusu dini terimlerle tanımladılar. Zurayik, Arap milliyetçiliğini İslam dinine çok benzeyen manevi bir hareket olarak görerek meseleye farklı bir perspektiften bakmıştır. Zurayik'e göre "Hakiki milliyetçilik hak dinle hiçbir şekilde çelişemeyecektir, çünkü özünde milletin iç güçlerini canlandırmayı ve fikrî ve manevî potansiyelini gerçekleştirmeyi amaçlayan manevî bir harekettir" (Rejwan, 1999, s. 466). Bu görüş, yukarıda bahsedilen Abdurrahman El Bazzaz'ın görüşüne benzemektedir. Ayrıca Zurayik, çağdaş bir Arap toplumu inşa etmek için İslam'ın kültürel mirasını unutmamanın önemini vurgulamıştır. Zurayik, Hz. Muhammed'in önemini ve Arap milliyetçiliği ile ilişkisini açıklamıştır, nitekim Hz. Muhammed Arap dünyasına, ona büyük bir ihtiyaç olduğunda gelmiştir. Zira Hz. Muhammed Arapları birleşik bir toplumda birleşen, görevine inanmış bir adamdı. Zurayik'e göre "Dini ve mezhebi ne olursa olsun, İslam'ın kültürüne sahip çıkmak, her Arap'ın görevidir" ve her Arap, İslam'ı araştırmalı ve anlamalıdır. Zurayik'in bu görüşü, Mişel Eflak'ın görüşüne benzemektedir, nitekim Eflak'a göre Arap Hristiyanları, İslam'ı anlamaları ve sevmeleri gereken ulusal bir kültür olduğunu bilmeli, bu yüzden Arabizm'a olduğu kadar İslam'a da düşkün olmalıdır. Ayrıca, Arap Hristiyanlarının yeni neslinin görevi,

İslam'ı incelemektir, çünkü İslam Arapların kimliğinde en önemli bileşendir (Eflak , 1977, s. 105).

Mişel Eflak, İslam'ın Arapçılıkla ilişkisinin, herhangi bir dinin herhangi bir milliyetçilikle ilişkisiyle aynı olmadığına inanmaktadır, buna ek olarak Eflak, Araplar için İslam'ın sadece eskatolojik bir inanç ya da soyut bir ahlak olmadığına, daha çok onların kişiliklerinin ve onların hayata bakışlarının en güçlü ifadesi olduğuna inanmaktadır (Eflak , 1977, s. 114). Hakikaten Eflak İslam'ın milliyetçilikle ilişkisi konusunda geniş bir teori sunmuştur, hatta Eflak çok önemli bir şiir ile ünleniyordu:

كان محمد كل العرب فليكن كل العرب اليوم محمدا

Eflak diyor ki: “Araplar hepsi Muhammed'den ibarettir, keşke bütün Araplar Muhammed gibi olsa”. Eflak, 1943'te Şam Üniversitesi'nde "Arap Peygamberi Anma" başlıklı bir konferansta bu şiiri okudu ve bu başlık, meşhur kitabının (Diriliş uğruna) bölümlerinden biri (Eflak , 1977, s. 141). Aynı bağlamda Nabih Amin Faris, İslam'ın tüm Araplar arasında en büyük ortak faktör olduğunu söyledi (Faris, 1953, s. 12).

Halil İskender Kubrusi ise, bu konuda daha aşırı bir teori benimsemiştir. Nitekim “Hristiyan Araplara İslam'a Girmek İçin Bir Davet” başlığı altında bir kitap yazmıştır. Halil İskender Kubrusi, Arap Hristiyanları İslam'a dönmeye davet etti, çünkü İslam özgürlük dinidir ve Hristiyanlık yabancı bir ırkçı din, Avrupalıların elinde bir kölelik dini haline geldi (Kubrusi, 1930, s. 7,9). Halil İskender, İslam'ın adalet dini olduğunu gösteren birçok örnekten bahsetti; bir Yahudi'nin Ali bin Ebi Talib'i Halife Ömer bin El-Hattab'a şikayet ettiğinde, Halife Ömer bin Hattab, Ali bin Ebi Talib'e Yahudi rakibinin yanında durmasını emretti (Kubrusi, 1930, s. 12). Halil İskender'in Arap Hristiyanları İslam'a davet etmesinin sebeplerinden biri de İslam'ın Arapların dini olması ve Hristiyanlığın yozlaşmış bir Avrupa dini haline gelmesidir, bunun için bazı örnekler verdi:

- Hiçbir Arap "aziz" olarak ilan edilmedi.
- Tüm yüksek dini pozisyonlar Avrupalıların tekelindedir.
- Misyonerlik kurumları Arap dilini ve Arap kültürünü küçümsemektedir.
- Avrupalılar Hristiyan Araplar adına sadaka topluyor, sanki Arapların dilenciymiş gibi. (Haim, 1962, s. 59), (Kubrusi, 1930, s. 22).

5.2.5. Arap Milliyetçiliğinin Kurumsallaşması

20.yüzyılın 1930'lu ve 1940'lıyıllarını karakterize eden en önemli özelliklerden biri, Arap milliyetçiliğinin örgütsel çerçevesinin ortaya çıkmasıydı. Arap toplumlarının ortaya çıkışı daha eski bir döneme dayanmasına rağmen, bu dönem Arap milliyetçi örgütlenmesinin net bir gündem ve ideolojiye sahip kalıcı bir örgüt şeklinde ortaya çıkmasına tanık olmuştur. Aslında bu milliyetçi partiler ve dernekler, önceki dönemde Arap hareketine önderlik eden Osmanlı seçkinlerinin kuşağından farklı olan yeni bir Arap milliyetçi kuşağı oluşturdular, bunu aşağıdaki örneklerle doğrulanmaya çalışılmıştır:

5.2.5.1.Ulusal Eylem Ligi

1933'te kurulan “Ulusal Eylem Ligi”, Suriye'de Arap ülkelerinin bağımsızlığı ve birliği için çalışmayı amaçlayan siyasi bir organdı. Üyeleri arasında Manda hükümetine karşı verilen milli mücadeleye katkıda bulunan Abdülrazek Al Dandashi (kurucu), Sabri Al Asali, Fahmy Al Muhairi ve Zeki Jabri gibi gençler vardı. Ligin komşu Arap ülkelerinde şubeleri vardı, oysa Zeki Al-Arsuzi, Arap milliyetçi yoldaşlarıyla birlikte Lübnan'da Ulusal Eylem Ligi'nin bir şubesini kurdu. Eski Osmanlı seçkinleri, o dönemde Arap partilerinin çoğuna egemen olurken, Ulusal Eylem Ligi bir istisnasydı çünkü halk tarafından geniş kabul görmüştü (Bousaid, 2004, s. 55). 24 Ağustos 1933'te düzenlenen Ulusal Eylem Ligi'nin kuruluş konferansının bildirisi, Arap birliği için kapsamlı bir program vizyonunu içeriyordu. Ligin bildirisinde, Arap ülkelerinin sömürgecilik altındaki durumu ve sömürgeciliğin amaçları, yöntemleri ve dezavantajları gözden geçirildi (Ulusal Eylem Ligi'nin Kuruluş Bildirisi, 1933, s. 2-8).

Ligin amaçlarına gelince, bildiride belirtildiği gibi, Arapların egemenliği, mutlak bağımsızlığı ve kapsamlı Arap birliğidir (Ulusal Eylem Ligi'nin Kuruluş Bildirisi, 1933, s. 11,12). Ligin bu hedeflere ulaşmasındaki araçları; direniş hareketini birleştirmek, bölgesel eylemi genel ulusal eylemle koordine etmek ve tüm dünyada Arap milliyetçiliğini kışkırtmaktır. Ligin açıklamasında ayrıca Siyonizm ve azınlıklar gibi bazı Arap meselelerinden de bahsedildi (Ulusal Eylem Ligi'nin Kuruluş Bildirisi, 1933, s. 14,17). Lig, 1936'da Suriye ve Fransa arasında bir anlaşma taslağının imzalanmasından sonra Ulusal Blok'a katıldı, ancak Fransız Temsilciler Meclisi anlaşmayı onaylamayı reddettiğinde, Ulusal Blok saflarında Şükrü El-Kuvattli

liderliğinde milliyetçi bir muhalefet oluştu. Bu nedenle, İkinci Dünya Savaşı sırasında Lig, siyasi etkisini kaybetti ve üyeleri diğer partilere sızdı veya yeni partiler kurdu (Bousaid, 2004, s. 192).

5.2.5.2.Arap Baas Hareketi

Arap Baas Hareketi, ünlü Arap Sosyalist Baas Partisi'nden önce gelen bir Baas hareketidir (Abdulghani, 1984, s. 27). Hareket, 1940 yılında Mişel Eflak tarafından "Arap Uyanış Hareketi" adı altında kurulmuştur ve 1943 yılına kadar Al-Baas adını benimseyen bir partiye dönüştü. Baası'nın kurucuları milliyetçilik ve sosyalizmden etkilenmiştir (Curtis, 1971, s. 132). Kuruluşundan kısa bir süre sonra sömürgecilığe karşı Arap milliyetçi askeri faaliyetlere dahil oldu, nitekim 1941'de Eflak'ın liderliğindeki Suriye Komitesi, Anglo-Irak Savaşı'nda İngiliz sömürgeciliğine karşı Irak'a yardım etmek için silah ve gönüllüler göndermiştir. Baas hareketinin gerçek kökenleri hakkında ihtilaf vardır, zira Zeki al-Arsuzi'nin "Arap Baas Partisi"'ni kurduğu esnada, Mişel Eflak ve Salah al-Din al-Bitar Arap Uyanış Hareketi'ni aynı zamanda kurmuştur. Al-Arsuzi'nin "Arap Baas Partisi"'nin üyelerinin oranı düştü zira partinin üyeleri örgütten ayrılarak Eflak'ın kurduğu "Arap Uyanış Hareketi"'ne katıldı (Choueiri, 2001, s. 30). Bunun üzerine, 1943'te hareket, Arap Baas hareketi olarak adlandırıldı ve siyasi parti haline geldi. Dolayısıyla El-Arsuzi, Eflak'ı kendi kurduğu partisinin adını çalmakla suçladı. Baas ideolojisi, Arap milliyetçiliğinin temel direklerinden olduğu için bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak incelenecektir. Ancak Baas'ın ortaya çıkışına bu hızlı bakışın amacı, Arap milliyetçi örgütlenmesinin olgunluğuna bir örnek vermektir.

5.2.5.3.Avrupa'da Arap Öğrencilerin Birinci Konferansı 1938

Bu konferans Arap milliyetçiliği ideolojisinin olgunlaşmasında önemli bir rol oynamasına rağmen Arap edebiyatında fazla ilgi görmedi. Bu konferansın oturumlarının tutanaklarını takip ederek, o dönemde Arap milliyetçi zihninin inşasını etkileyen genel hatları ortaya çıkarmak mümkündür, nitekim bu konferans Arap ulusal eylemi için eksiksiz bir gündem yayınladı. Konferansa, Abdulaziz Al Duri ve Abdurrahman Al Bazzaz gibi, Avrupa'da eğitim gören birçok Arap milliyetçi öğrenci katıldı (Arap Milliyetçiliği: Gerçeği, Amaçları, Araçları, 1938, s. 6). Konferans oturumları, Arap ülkelerindeki durumun yanı sıra siyasi, ekonomik ve sosyal Arap milliyetçiliğinin hedeflerinin gözden geçirilmesiyle başladı. Konferansın en önemli

katkısı, konferansa katılanların “Arap vatani”, “Arap milliyetçiliği” ve “Arap hareketi” gibi Arap milliyetçiliği ile ilgili birçok kavramı tanımlamaları olmuştur (Arap Milliyetçiliği: Gerçeği, Amaçları, Araçları, 1938, s. 13). Üstelik, Konferans, 1939'da Londra'da yapılacak Arap konferansına bir muhtıra sundu. Bu muhtıra Arap meseleleriyle ilgili bazı önemli noktaları içeriyordu:

- Filistin'e Yahudi göçünü tamamen durdurmak.
- Konferans vesilesiyle, Arap delegasyonlarının bir araya gelmesinin fırsatından faydalanarak, Arap siyasi ve ekonomik ilişkilerini güçlendirmek.
- Arap ülkelerini Suriye sorununu çözmek için nüfuzlarını kullanmaya çağırmak. (Arap Milliyetçiliği: Gerçeği, Amaçları, Araçları, 1938, s. 9).

Konferansın en önemli çalışmaları arasında, oturumlarının sonunda konferans tarafından açıklanan ulusal tüzük de yer almaktadır, ulusal tüzük şu şekilde yazılmıştır:

“Ben bir Arap'ım ve Arapların tek bir ulus oluşturduğuna ve bu ulusun kutsal hakkının kendi işlerinde egemen olmak olduğuna inanıyorum. Bu milletin ateşli milliyetçiliği, onu Arap vatanını özgürleştirmeye, tüm parçalarını birleştirmeye ve mevcut olanlardan daha sağlam ve daha uyumlu siyasi, ekonomik ve sosyal kurumlar kurmaya itiyor. Bu milliyetçiliğin amacı, yaşam standardını yükseltmek, halkın maddi ve manevi hayrını yükseltmek; aynı zamanda insan kolektivitelerinin iyiliği için çalışmayı paylaşmayı da amaçlar; ulusal örgütlenmeye dayalı sürekli çalışmalarla bunu gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Ulusal çıkarları her şeyin üstünde tutarak bu yolda elimden gelenin en iyisini yapacağıma Tanrı'ya yemin ediyorum”. (Arap Milliyetçiliği: Gerçeği, Amaçları, Araçları, 1938, s. 146), (Haim, 1962, s. 100). Bu ulusal tüzük aracılığıyla, o dönemde Arap ulusal zihnine hâlâ egemen olan bir romantizm huyunun var olduğunu açıkça görülmektedir.

5.2.5.4.Arap Ligi

1941'de Arap ülkelerini birleştiren siyasi bir oluşumun gerekliliği hakkında resmi olarak ilk konuşan, eski İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden oldu. Böylece, Arap Devletleri Ligi, İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz hükümeti tarafından teşvik edilen bir fikir olmasına rağmen, yine de Arap Lig'inin kurulmasının, o dönemin Arap milliyetçiliğinin hareketinin bir ifadesi olduğunu inkar edilemez (İngiliz Bir Fikir: Arap Birliği'nin Hikayesi, 2020). Sonuç olarak Eden'in konuşmasından neredeyse bir yıl sonra yani 1942 yılında Mısır Başbakanı Mustafa El-Nahas, Suriye Başbakanı

Cemil Merdem Bey ile Lübnan Ulusal Bloku başkanı Bişara El Houry'yi Kahire'ye "ülkeler arasındaki işbirliğini güçlendirmek için bir Arap Birliği kurma" fikrini görüşmeye davet etti (Fahmi, 2020).

7 Ekim 1944 tarihli İskenderiye Protokolü, Arap Devletleri Ligi'nin kurulmasındaki en önemli adımlardan biriydi, nitekim protokol, Arap Devletleri Ligi'nin temel alacağı genel programı ve ana hatları içeriyordu. İskenderiye Protokolü 5 Arap ülkesinin temsilcileri tarafından hazırlanmıştır;

- Hazırlık Komitesi Başkanı ve Mısır heyeti başkanı: Mısır Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Mustafa Al-Nahhas Paşa. Onun yanında, Eğitim Bakanı Ahmed Najib Hilali Paşa, Adalet Bakanı Muhammed Sabri Abu Alam Paşa.
- Suriye heyeti: Suriye Başbakanı ve Suriye heyeti başkanı Saad Allah Al-Jabri ve Dışişleri Bakanı Cemil Merdem Bey.
- Ürdün heyeti: Transjordan Başbakanı, Dışişleri Bakanı ve Ürdün heyeti başkanı Tefik Abu Al-Huda Pasha.
- Irak heyeti: Irak Başbakanı ve Irak heyeti başkanı Hamdi Al-Paçaçi, Dışişleri Bakanı Arshad Al-Omari, Irak eski Başbakanı Nuri Al-Saeed.
- Lübnan heyeti: Lübnan Başbakanı ve Lübnan heyetinin başkanı Riyad El Sulh Bey ve Dışişleri Bakanı Selim Tekla Bey.

Ondan sonra onlara Mutawakkilite Yemen Krallığı'nın adına: Kral Yahya bin Hamid Al-Din ve Suudi Arabistan Krallığı'nın adına: Kral Abdulaziz bin Abdurrahman bin Faysal Al Saud da katıldı. Böylece Arap Devletleri Ligi'nin kurucuları 7 ülke oldu. Ligin kuruluşunu, ana organlarını ve çalışma mekanizmalarını içeren protokolde, Arap topraklarının ayrılmaz bir parçası olan Filistin için özel bir karar da yer aldı. Fakat uzunluğu nedeniyle detaylarına girmemeyi uygun bulduk (League of Arab States, tarih yok). Arap Devletleri Ligi'nin orijinal Çarteri 21 madde ve Filistin için bir ek içeriyordu. Daha sonra ona, Lig'in çalışmaları, Genel Sekreterin nasıl seçileceği ve Ligin, üye olmayan Arap ülkeleriyle olan ilişkisi, ile ilgili 3 ek daha eklendi (League of Arab States). Arap Ligi, Arap milliyetçiliğinin üzerinde olumsuz ve olumlu etkiler bırakmıştır. Bu konu ileride tartışılacaktır.

6. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ ALTIN ÇAĞI

Arap Milliyetçiliği İktidarda (1946 – 1970)

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçları, Arap bölgesi de dahil, uluslararası haritayı yeniden çizdi. Arap coğrafyasına gelince, I. Dünya Savaşı ardında Arap ülkelerinin yaşadığı talihsizlik tekrar yaşanmıştır, zira otuzlu yıllarda Arap halklarına bağımsızlığı vaat eden Batılı sömürgeci ülkeler gene sözlerinden caymıştır. Bunun neticesi ise, Batı sömürgeciliğine ve Batı sömürgeciliğiyle işbirliği yapan Arap rejimlerine karşı öfkeyle dolu yeni nesil genç Arap milliyetçiler ortaya çıkması olmuştur. Öbür yanda, II. Dünya Savaşı dünya çapında ideolojik ve düşünsel gelişmeler getirmiştir, başta olmak üzere Batı Kapitalist – Doğu Sosyalist ideolojik çatışması ortaya çıkmıştır. Böylelikle, bu ideolojik çatışmalar, daha sonra göreceğimiz gibi, Arap milliyetçiliği ideolojisinin üzerinde büyük etkiler bırakmıştır. Başka bir perpektiften, “Pan-Arabizm” denilen ideoloji veya Arap birliği ideolojisi o dönemde hakim olmuştur. (Hut, 2016, s. 115). Bu bölümde Arap milliyetçiliği ideolojisinin veya "Pan-Arabizm" ideolojisinin gelişimini ve buna yol açan gelişmeleri gözden geçireceğiz.

6.1.Arap Milliyetçiliğinin Devrimciliğini ve “Pan-Arabizm” İdeolojisini Doğuran Gelişmeler

İlk günlerinde, yani 19. Yüzyılın ikinci yarısında kültürel bir hareket niteliği taşıyan Arap milliyetçiliği, devrimci bir hareket niteliğini taşııyordu. Arap milliyetçiliği I. Dünya Savaşı sırasında, Arap Büyük İsyanında olduğu gibi, devrimcilik ve siyasi hareketçilik niteliğini ihtiva etmeye başladı. Sonrada yukarıda bahsedildiği gibi, iki Dünya Savaşı arasında Arap milliyetçiliğinin ideolojisi olgunlaşmaya başladı, ünlü Arap milliyetçi Nabih Amin Fares bu konuda diyor ki: *"20.Yüzyıl, Araplara, öbür milletlere nazaran, çok cömert idi; zira Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının sonuçları Arap bağımsızlığını hızlandırmıştır"* (Faris, 1953, s. 5). Gerçekten, o yıllarda bağımsızlık hareketleri Arap bölgesinde kıvılcım gibi yayılmıştır ve bu hareketler Arap milliyetçi bir karakteri taşıdığını inkar etmek mümkün değildir. Başka deyişle, II. Dünya Savaşı sonrasında Arap bölgesinde meydana gelen olayları, yani 1950'li yıllarda ortaya çıkan devrimleri ve bağımsızlık hareketlerini, Arap milliyetçiliği çerçevesinin dışında analiz etmek mümkün değildir. Arap bağımsızlık hareketlerini ve devrimlerini, Arap milliyetçi karakterini benimsemeye sevk eden belki en önemli

neden, Arap ülkelerinin o dönemdeki ortak koşullarıdır, nitekim o benzer şartlar, başta olmak üzere Filistin Savaşı yenilgesi, Arap ülkelerinde dayanışma hissini artırmıştır. Başka deyişle, o şartlar "Pan-Arabizm"⁷⁶ ideolojisini doğurmuştur. Bu durum, o dönemdeki Arap dünyasında gelişen olaylar incelendiğinde daha iyi fark edilecektir. Albert Hourani, bu şartları şu şekilde anlatıyor; 1945 – 1956 dönemi, 1956 Süveyş Krizi ve 1954 – 1962 Cezayir Kurtuluş Savaşı gibi gelişmelere tanık olduğu gibi, Arap ülkelerinin ulusal bağımsızlığına tanık oldu. Ayrıca, Mısır, Suudi Arabistan, Yemen, Suriye ve Irak hükümetleri de Arap dayanışma duygularını sergilediler (Hourani, A History of the Arab Peoples, 1997, s. 422,425,426). Sosyal ve kültürel açıdan ise, Albert Hourani, toplumun gelişmelerini yansıtan sinema çağının başlangıcına ve ulusal bir karakter taşıyan eğitim sisteminin başlangıcına tanık olduğu için, o dönemdeki gelişmelerin Arap milliyetçiliği akımının popüleritesinin artmasına yardımcı olduğuna inanıyor. Ayrıca Kahire'deki ve Beyrut'taki gazeteler, yayıncılık ve Arap romanı sanatının gelişmesi için önemli merkezlerdi. Hourani, 1940'ların ortalarında Lübnan, Suriye, Irak ve Filistin'deki genç milliyetçi şairler arasında şiirsel bir devrim olduğunu savunuyor (Hourani, A History of the Arab Peoples, 1997, s. 464,465,467). Hourani'nin sözlerine örnek olarak; Nekbe'den önce Filistin'in milli marşı olan ve Irak'ın şu anki milli marşı olarak kabul edilen (Mevtani) şarkısı. Başka bir örnek: 1958'de Mısır ve Suriye arasındaki birlik ilanının gününde yayınlanan ve meşhur Arap besteci Muhamed Abdulvehhab'ın bestelediği "El-watan el-Akbar" opereti, nitekim o şarkılar Pan-Arabizm'in ihtişamlı günlerinin en önemli eserleri sayılırlardır.

6.1.1. Filistin Meselesi

Filistin meselesi, başlangıcından bugüne kadar Arap milliyetçiliğinin ana ilham kaynağı olmuştur, ya da Şerif Mühahid'in dediği gibi “İsrail'in bir düşman olarak varlığı, Arap milliyetçiliğini motive eden yakıtını sağlamıştır” (Al-Mühahid, 1963, s. 37). Aslında Filistin, kırkılı yıllardan 21. Yüzyılın başına kadar birçok Arap milliyetçi düşünür için temel düşünce noktasıydı, nitekim Filistin sorunu, Cemal Abdelünasır, Muhammad Azza Darwaza ve Kustantin Zurayik gibi, Arap milliyetçi düşüncesinin öncülerinin yazılarının çoğuna ilham kaynağı oldu. Ancak Filistin davasının Arap

⁷⁶ "Pan-Arabizm" ideolojisinden kastettiğimiz "Arap birliği" ideolojisi ya da Arapçada "Al-İttihat Al-Arabi" ideolojisi. Bu ideolojinin, II.Dünya Savaşı ardından yayılmasını ileride tartışacağız.

milliyetçiliği üzerindeki güçlü etkisine geçmeden önce, 20.yüzyılın ilk yarısında Filistin'de yaşanan olaylara bir göz atmak gerekmektedir. Theodor Herzl, 1897'de İsviçre'nin Basel kentinde, Birinci Siyonist Kongresi'nde Filistin'i kolonize etme ve orada Yahudiler için bir vatan kurma fikrini desteklemeyi başardı. Fakat Filistin sorunu, İttihatçılar döneminde Arap seçkinlerini endişelendirmeye başlamıştır. İki dünya savaşı arasındaki dönemde ise, Siyonizm, Arap bölgesinde ciddi bir tehlike haline geldi. Ondan sonra, Şeyh İzzeddin El-Kassam'ın silahlı direniş hareketinin ve Kudüs Müftüsü Emin El-Hüseyni önderliğindeki 1936-1939 Filistin devriminin, Filistin davasına dikkat çekme konusunda büyük katkıları olmuştur. İngiltere, İkinci Dünya Savaşında Yahudilerin emellerini ustaca kullandı, nitekim II. Dünya Savaşı'nda İngiliz ordusunun komutası altında Yahudiler İngilizlerin düşmanlarına karşı savaşımıştır, örneği: İngiliz ordusunda Yahudi Kolordusu'dur. Fakat Filistin olayları gittikçe alevleniyordu, dolayısıyla İngiltere, artan Arap ve Yahudi baskıları nedeniyle, iki ateş arasında kaldığını farkedip Filistin meselesini 2 Nisan 1947'de Birleşmiş Milletler'e götürmüştür. BM tarafından 27 Kasım'da Filistin'i bölme kararı çıkmış, karar ne Yahudileri ne de Arapları hoşnut etmiştir. Sonuç olarak Mayıs 1948'de İngiltere Filistin'den çekildiğinde, Araplar ve yeni kurulan İsrail ile arasında 1948 Savaşı ya da Arap edebiyatında "Nekbe" denilen savaş (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 726).

***Nekbe*⁷⁷**

"Nekbe" terimini seçtik çünkü 1948 Filistin savaşının Arap zihniyetinde neler bıraktığını ifade ediyor, çünkü bu savaş 20.Yüzyılda Arap aklı için en büyük şoktu, bu o dönemin çağdaş yazarlarının yazılarında görülmektedir. Mesela, 1948 Savaşının ortaya çıkardığı şok o kadar büyüktü ki; Edward Said bu konuda şunu demiştir: "*1967 yılına kadar Arapça yazılarda 'İsrail' kelimesini kullanmak neredeyse imkansızdı*" (Efraim & Inari Karsh, 1996, s. 387). Başka bir örnek; Hisham El-Gakh şiirinde "*Okulda, çocukluğumuzda düşmanımızın (Zion) kuyruklu bir şeytan olduğunu öğreniyorduk*" demiştir (Algakh, tarih yok). Bu örnekler bize Nekbe sonrasında Arap kitlelerinin İsrail ile ilgili zihinlerinde oluşan zihinsel imaj hakkında bir fikir vermektedir.

⁷⁷ Nekba Arapçadaki anlam: Bir kişinin, para veya yakınlık gibi, değer verdiği şeylerle yaşandığı acı bir bela, zira "Nekba" nedeniyle Filistin'li Araplar evlerini bırakmaya mecbur kalmışlardır.

Kustantin Zurayik, 1948 Ağustos'unda yayınlanan "Nekbe'nin Anlamı" kitabında "El-Nekbe" terimini ilk kullanan kişidir, o kitap, Filistin savaşıdan sonra yazılan ilk kitaptır. Zurayik, (Nekbe'nin korkunçluğu) başlığı altında, Arapların Filistin'deki yenilgisinin basit bir hezimet değil, ancak kelimenin tam anlamıyla bir felaket "Nekbe" olduğunu yazdı, nitekim, Zurayik, Filistin'in yenilgisinin Arapların uzun tarihindeki en büyük çile olduğunu görmektedir, bu konuda Zurayik, 7 Arap ülkenin bir araya gelerek, Filistin'deki Siyonist çetelerin önünde nasıl yenildiğini ve çaresiz kaldığına şaşırmaktadır. Zurayik, Nekba'nın korkunçluğunu açıklayarak, 400.000 veya daha fazla Arap'ın evlerini terk etmeleriyle Yahudi diasporasının yerine, Arap diasporası geldiğini söylemektedir (Zurayik, Nekbe'nin Anlamı, 1948, s. 7,8). Zurayik, Nekba'nın en büyük etkisinin, Nekbe'nin yarattığı şüphe hissi olduğunu görmektedir, nitekim ona göre Nekba, Arapların hem liderlerine, yeteneklerine ve kendilerine şüpheyi yaratmış, hem de Arapların özgüvenin kaybolmasına neden olmuştur. Zurayik'in bu görüşünün doğru olduğunu görmekteyiz zira gerçekten 1948 Hezimet, Arap mentalitesinde büyük bir özgüven sorunu yarattı. Zurayik, Birleşmiş Milletler, Amerika Birleşik Devletleri, Siyonizm ve tüm dünyanın Araplara komplo kurduğu fikrini benimsiyordu, zaten bu düşünce Arap zihnine uzun süredir hakim olan bir fikirdi (Zurayik, Nekbe'nin Anlamı, 1948, s. 11). Ayrıca, Zurayik, Arapların Siyonizm'in gerçek tehlikesinin farkında olmadığını söylüyor (Zurayik, Nekbe'nin Anlamı, 1948, s. 23). "Nekbe'nin Anlamı" kitabında yer alan en önemli fikirlerden biri, Zuraiq'in Arapların Siyonizme karşı zaferinin, mevcut Arap durumunda gerçek bir değişiklik olmadan gerçekleşmeyeceğine inanmasıdır (Zurayik, Nekbe'nin Anlamı, 1948, s. 44). Bu fikir, Arap milliyetçi devirmcilerin düşüncesinde hakim bir fikirdi, örneği: Filistin Savaşında şehit düşen Mısırlı Ahmed Abdel Aziz'in sözü "Gerçek cihat meydanı Kahire'dedir", bu söz "Hür Subaylar"a ilham veren bir sözdür (Abdülnasır, Devrim Felsefesi, 1996, s. 17). Arap birliğine gelince, Zurayik'e göre Arap birliği savaş öncesinde, tarih, coğrafya, kültür ve dilin etkenlerine dayanan ulusal bir amaç ve zorunluluksa, savaştan sonra Siyonizmin tehlikesinin nedeniyle Arapların hayatta kalması için bir koşul haline gelmiştir (Zurayik, Nekbe'nin Anlamı, 1948, s. 47). Sonuçta şunu söylemek mümkündür: Filistin yenilgesi, Arap birliği ideolojisini doğuran en önemli unsurlardan biridir. Kustanin Zurayik'in bu görüşü Sat'i Al-Husri'nin görüşüne benzemektedir, nitekim Al-Husri'ye bir gazeteci tarafından tek bir İsrail karşısında, yedi Arap ordusunun nasıl yenildiği sorulduğunda, El-Husri çok

etkili bir ifadeyle cevap verdi: “*Araplar, yedi ordu oldukları için yenilmişler*” yani El-Husri Arap birliği gerçekleşmediği sürece Arapların, İsrail'i yenmeyeceklerine inanıyordu (Makki, 2015).

Filistin savaşı, 23 Temmuz 1952 sabahında Mısır radyosunda yayınlanan devrim bildirisinde de görüldüğü gibi, Mısır'daki 1952'in rejimin liderlerinin düşüncesini oluşturan önemli noktalardan biriydi. Devrimin Bildirisi, Filistin hezimetini, devrimin en önemli sebeplerinden biri olarak belirtmiştir (Mısır Bilgi Genel Kurumu, tarih yok). Aynı zamanda, Filistin Savaşı'nın, Mısır'daki 1952 Devrimi liderlerinin üzerindeki etkisini, Başkan Cemal Abdülnasır'ın yazdığı iki kitabında göremek mümkündür: "Devrim Felsefesi" ve "1948 Savaşının Günlükleri". Filistin, Abdülnasır'ın düşüncesinde ve genel olarak Nasırizm ideolojisinde bir mihenk taşı idi. "Devrim Felsefesi" kitabında Filistin sorunuyla ilgili bölümlere ve Devlet Başkanı Abdülnasır'ın 1948 savaşına ilişkin günlüğüne bakıldığında, bu yazıların, genel olarak Arap genç subaylarının sömürgecilğe karşı öfkesini ifade ettiğini görülmektedir. Nitekim bu genç subaylar, Arap rejimlerinin, sömürgeciler ile işbirliğini yaptıklarının kanaatindeydi. Abdülnasır “*Devrimin Felsefesi*” adlı kitabında şöyle demektedir: “Filistin'de düşmanla savaşıyorduk, lakin gönlümüz, sömürgecilğe kurban düşen vatanımızla meşguldü”. Abdülnasır, Filistin savaşında Arap ordularına kurulan komplodan da söz edip, hain Arap rejimlerinin imzaladığı ateşkes bir kanıt olarak sunmaktadır (Abdülnasır, Devrim Felsefesi, 1996, s. 18,19,45). Filistin savaşıyla ilgili günlüklerinde, Nasır'ın kafasına komplo teorisinin hakim olduğu görülmektedir. Nitekim Nasır, kendilerine kurmay başkanlığının tarafından verilen emirlerin çelişkili olduğunu ve askerlerin maneviyatına zarar veren söylentilerin yayıldığını söylemektedir (Subih, 1955, s. 307). Zaten, Nasır, Filistin savaşıyla ilgili anılarına Ürdün Kralı I. Abdullah'ın ihaneti ve onun Yahudilerle entrika çevirmesini nedeniyle kınayarak başlamıştır (Subih, 1955, s. 303).

Gerçekten, Nasır'ın bakış açısı, Filistin yenilgisinden sonra oluşan, Arap kamuoyunu tam olarak ifade etmektedir, nitekim Araplar, kendilerinin uluslararası sömürgecilik güçlerinin kurbanı olduklarını hissetmişlerdi, bu görüş, ünlü Arap milliyetçi düşünür Muhammed Azza Darwaza'nın (Filistin Trajedisi) adlı kitabında benimsenmiştir, nitekim Darwaza, Filistin trajedisini, Siyonizmin çıkarlarının emperyalizm çıkarlarıyla denk gelmesinin bir sonucunun olduğunu görüyor (Darwaza,

Filistin Trajedisi, 1959, s. 5). Bu nedenle Filistin savaşıdan sonra Arap dünyasında, devrimci ayaklanma havası hüküm sürmüştür. Bu hava, o dönem medyasında da görülebilecek bir şeydir, nitekim Filistin meselesi 20.yüzyılın ilk yarısında Arap elitinin aklını meşgul eden bir meseleden, genel kitleleri meşgul eden genel bir meseleye dönüşmüştür. Arap dünyasındaki basın ve radyonun gelişimi buna yardımcı olmuştur. Üstelik, Umm Kulthum, Abdülvehab ve Fairouz gibi en ünlü Arap şarkıcılar o dönemde Filistin davası için şarkı söylemişler ve bu şarkılar Arap radyosunda, özellikle de "Kahire Radyosu"nda günlük olarak yayınlamıştır, bu da meselenin popülerliğinin artmasına neden olmuştur.

6.1.2. Mısır'daki 1952'in Rejimi

Aslında 1952 devrimcilerinin baştan itibaren, Arap milliyetçiliği ideolojisini benimsediklerini söylemek yanlış olur. Bir yandan, 1952'den önce Mısır'da Arap milliyetçiliği ideolojisi popüler değildi, diğer yandan Cemal Abdülnasır başkanlığındaki "Hür Subaylar" ile Arap milliyetçiliğini benimsemeyen örgütler, Müslüman Kardeşler ve Genç Mısır gibi, arasındaki güçlü ilişki. Başka bir neden de, Hür Subaylar örgütü farklı ideolojilere sahip subayları içermekteydi, mesela: Temmuz Devrimi Komuta Konseyi üyeleri arasında, Khaled Mohieddin ve Youssef Sıddık olmak üzere, Marksistler yer almıştır. Ayrıca, Ahmed Hammouda ve Abdel Moneim Abdel Raouf gibi Müslüman Kardeşler'e mensup subaylar da vardı (Al-Dhamrani, 2019), (Abdülnasır ve Müslüman Kardeşler: İttifaktan anlaşmazlığa, 2010).

Öte yandan 1952 devriminin milliyetçi ideolojisine bakıldığında Arap milliyetçiliğinden ziyade Mısır milliyetçiliğinin özelliklerini taşıdığı gözlenmektedir. Nitekim Temmuz 1952 Devrimi'nin ilkelerinin tamamı Mısır ile ilgiliydi. Üstelik, Cemal Abdülnasır'ın söylediği gibi, 1952 devrimcilerine ilham veren Tefik el-Hakim'in "*Ruhun Dönüşü*" adlı ünlü romanına da bakıldığında, romanın, "1919 Devrimi" gölgesinde gelişen Mısır milliyetçiliğinin özelliklerini taşıdığı görülmektedir. Ayrıca, bizzat Cemal Abdülnasır'ın tarafından yazılan "Özgürlük Uğruna" romanı, Mısır halkının 1807 İskenderiye seferinde İngilizlere karşı verdiği mücadeleden bahsetmektedir (Abdülnasır, Hürriyet Uğruna, 1957), (El-Hakim, Ruhun Geri Dönüşü, 1955). Bu konuda bazı araştırmacılar, Cemal Abdülnasır'ın zaten Mısır bir milliyetçisi olduğunu ve ancak Arap milliyetçiliğini Mısır çıkarları için kullandığını söylemektedir, örneği İlhan Arsel (Arsel, 2015, s. 530).

Mısır'daki 1952 Rejimi ne zaman ve nasıl Arap milliyetçiliğine yönelmeye başlamıştır? 1952'in Rejimi'ni Arap milliyetçiliğine yönlendiren iki unsur vardır: 1948 Filistin Yenilgisi ve 1956 Süveyş Krizi. Filistin savaşına 7 Arap ordusu katılmış ve aralarında Cemal Abdülnasır ve Mısır eski Savunma Bakanı Abdülhakim Amer'in de bulunduğu "Hür Subaylar" Teşkilatı'nın birçok üyesi vardı ve bu da bu subayların düşüncelerini büyük ölçüde etkilemiştir, nitekim Arap subaylar omuz omuza savaştıkları için aralarındaki dayanışma hissi artmıştır. Bu, Abdül Nasır'ın, "Devrim Felsefesi" adlı kitabında bizzat doğruladığı bir şeydir, Nasır "Arap halklarının Filistin savaşına aynı coşkuyla girmiş, yani bütün bu halklar duyguları paylaşmaktadır" demiştir (Abdülnasır, Devrim Felsefesi, 1996, s. 98). Bu, Mısır ve Irak'taki Hür Subaylar için ortak olan şeydir, nitekim Abdülkarim Kassim, Abdel Salam Arif ve Abdurrahman Arif gibi Irak'taki Hür Subaylar liderlerinde Filistin savaşına katılmışlardır. Bu subaylar, emperyalizme karşı kin ve öfke ile dolu bir şekilde savaştan dönmüşlerdir.

1956'daki Süveyş Krizi, Mısır'ın Arap milliyetçiliğinin yörüngesine girmesi için gerçek bir atılımdı. Ayrıca, 1956 Süveyş Krizi, Cemal Abdülnasır'ın Arap dünyasındaki muhteşem imajını yaratan olaydır, zira Abdülnasır bu savaştan Arap kahramanı olarak çıkmıştır. Mısır, bu savaşta tüm Arap ülkeleri için güçlü bir kurtuluş modeli sunduğu için, Arapların üç ülkenin (İngiltere, Fransa ve İsrail) saldırısını tüm Araplara yönelik bir saldırıya olarak görmelerine neden olmuştur⁷⁸. O dönemin olayları incelendiğinde buna ilişkin bir çok delil vardır, örneğin: Suudi ailesinin prensleri Kral Fahd, Kral Selman ve Prens Türki bin Abdülaziz gibi Süveyş Kanalı cephesinde Mısırlılarla birlikte birçok Arap savaşmıştır (Bedii, 2016). Buna ek olarak ünlü Suriyeli şehit Jüle Cemal. Aynı minvalde, Üçlü İttifak kuvvetleri "Kahire Radyosu"nu bombaladığında, Şam Radyosu "Kahire Burada" sözüyle yayını başlamıştır. Bütün bunları, Arap coğrafyasında dayanışma ve Arap birliğinin artmasının bir delil olarak sunmak mümkündür⁷⁹.

Zaten 1952 rejimi, 1952 sonrasında bazı Arapçılık işaretlerini göstermiştir, örneği: Suriye eski Başkanı Adip El-Şişekli'nin Kahire ziyareti ve Başkan Muhammed Necip ve Devrim Yüksek Konseyi üyelerinin Suudi Arabistan ziyareti vb. Fakat

⁷⁸ Fransa'nın Mısır'a yönelik saldırıda katılımı, Mısır'ın Cezayir'deki kurtuluş devrimine yaptığı yardımından dolayıydı.

⁷⁹ Arap literatüründe 1956 Süveyş Krizi, Üçlü Saldırganlık olarak geçiyor.

Mısır'ın Arapçılık ile gerçek ilişkisi Cemal Abdülnasır başkanlığıyla başladı, nitekim Abdülnasır başlangıçtan Mısır'ın tam bağımsızlığına çalışması, Arap halk kitlelerini Mısır'ın yeni projesine cazip gelmiştir, örneği: Abdülnasır'ın 1955 Bağdat Patkısı'nı reddetmesi; Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan arasındaki "savunma paktı" ve son olarak 1956 Süveyiş Krizi. Bütün bunlar, Mısır'ın ne Batılı ve ne de komünist, yeni bir bağımsız Arapist projeyi benimseyeceğine dair işaretler idi⁸⁰. Zaten 1956 yılında Abdülnasır rejimi resmen Arap milliyetçi projesini benimsemiş, nitekim Mısır anayasalarının tarihinde ilk kez olarak 1956 anayasasının ilk maddesi, Mısır'ın bağımsız bir Arap devleti olduğunu ve Mısır halkının Arap ulusunun bir parçası olduğunu belirtiyordu. Anayasanın üçüncü maddesi ise, İslam'ın devletin resmi dini olduğunu ve Arapça'nın resmi dili olduğunu belirtmekteydi (Mısır Cumhuriyeti 1956 Anayasası, 1956).

6.1.3. 1957 ve 1958 Olayları

1957 ve 1958 yılları Arap coğrafyası ve Arap aklı için çok önemli bir yıllardı; zira başlangıçta müttefik gibi görünen Arap ülkelerinin ayrılmasının bir başlangıcıydı; zira Lübnan, Ürdün ve Suudi Arabistan gibi 1957 Eisenhower Doktrinini kabul eden ülkeler ile Mısır ve Suriye gibi solcu Arabist rejimleri arasında bir çatışma başlamıştır. Mısır ve müttefikleri Suriye, baştan beri Arapların Ortadoğu'da Sovyetler Birliği'nin yörengesinden veya Batı kampından çok uzakta bir ağırlığı temsil ettiğinin kanaatindeyken, Batı'yla işbirliği yapan Arap kralcı rejimler ise komünizmi ciddi bir tehlike olarak görüyorlardı. Bunu daha sonra tartışacağı üzere, Arap Soğuk Savaşı'nın başlangıcı olarak nitelendirilebilir.

6.1.3.1. Ürdün

1940'lı ve 1950'li yıllar, Haşimilerin ve genel olarak Arap monarşilerin otoritesine karşı büyük bir meydan okumayı temsil ediyordu, nitekim bu rejimlerin genel imajı, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürge güçlerinin geri çekilmemesi ve Filistin Savaşı'nın yenilgisi gibi birçok gelişmeden sonra tamamen olumsuz hale geldi. Arap

⁸⁰ Bunun kanıtı olarak eski ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'in 1953 yılında Ortadoğu'ya yaptığı ziyareti sunabiliriz. Dulles raporunda diyor ki "Araplar, komünist tehlikeyi hiç umursamıyorlar, daha çok yatıp kalkıp Siyonist tehlikesinin endişesine kapılmışlardı. Cemal Abdülnasır John Foster Dulles'a şöyle söylemiş: Sovyet Birliği bizimle beş bin mil arasındadır ve tarihin hiçbir döneminde ülkemizi işgal etmemiştir ve bizden uzaktır (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 787), (Hammouda, 2000)

dünyasında ilk devrimci rejim yani Nasır'ın rejimi iktidara geldiğinden beri Arap dünyası için bir planı vardı, o plan; “gerici” dediği monarşik rejimleri devirmek ve yerine “ilerici” sosyalist cumhuriyetler kurmak. Böylece Nasır'ın hedef aldığı ilk monarşik rejim Ürdün rejimi. Başındaki bir genç kral nedeniyle (Kral Hüseyin 21 Yaşındaydı) Arap monarşileri içinde en zayıf görüneniydi. Buna binaen 1957'de Ürdün'de Arap milliyetçi muhalefetin hareketi yükseldi ve Mısır'daki “Hür Subaylar” hareketi gibi, Genelkurmay Başkanı Ali Ebu Nuwar ve Başbakan Süleyman El Nabulsi liderliğinde, Nasırcı bir darbe teşebbüsü olmuştur ve darbe girişimini desteklemek için, 3.000 kişilik bir Suriye askeri gücü güneye hareket etti. Fakat ordunun çoğu Kral'a bağlı kalması ve ABD'nin askeri müdahalesiyle darbe girişimi başarısız olmuştur (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 757,758), (Cavendish, 2007). Genç Ürdün Kralı, Arap bölgesinde büyüyen devrimci Arapçı akımının gücünü fark ederek bu krizden çıktı, bu nedenle Hüseyin dengeli bir politika izlemeye başlayıp Nasırcı güçlü akımla yaklaşmaya veya en azından onu değerinde tutmaya.

6.1.3.2.Suudi Arabistan

1952 devriminden sonra herkese Mısır – Suudi ilişkileri bir refah dönemine giriyor gibi görünüyordu, gerçekten de iki ülkenin dış politikası uyum içinde ilerliyordu, nitekim Kral Abdülaziz İbn Suud Mısır Devrim Yüksek Heyetini kabul etti ve onlara akşam yemeği yedi. Mısırlılar Abdülaziz'den ayrıldıktan sonra kral çevresindekilere dönerek Bedevi Suudi lehçesiyle şöyle dedi: *O çocuk (Cemal Abdülnasır), Mısır'daki devrimin gerçek lideridir* (Sabra, 2019). Kral Suud döneminde, her iki ülke de Ortadoğu'da Bağdat Paktı gibi askeri ittifaklar fikrini reddediyordu. Mısır'ın Suudi Arabistanla yakınlaşma çabaları, 1955'te "Ortak Savunma Anlaşması'nın" imzalanmasıyla sonuçlandı. Ancak Suudi monarşisi ile Mısır cumhuriyeti arasındaki balayı, Suudi Arabistan'ın başlangıçta reddettiği “Eisenhower Doktrini”ni kabul etmesiyle 1957'de sona erdi. Bundan sonra, iki rejim arasındaki ilişki 1967 savaşına kadar tam bir düşmanlık halindeydi. Bu düşmanlık, iki rejimin tam ters doğasından kaynaklanmaktaydı.

6.1.3.3.Suriye

1946 yılında bağımsızlığını kazanan Suriye, 1970 yılına kadar tam bir karışıklık yaşamaktaydı, başka deyişle Suriye o dönemde bir yüzyılın çeyreği boyunca siyasi

istkırara bir türlü kavuşamadı. Suriye'nin istikrarsızlığının birkaç nedeni vardır; başta Suriye'nin mezhepsel ve sosyal yapısı; öbür yanda ise o günlerde Suriye'de alevlenen düşünsel çatışmalar. Böylece Suriye soğuk savaş ideolojik çatışmalarından en etkilenen Arap ülkesiydi. Cleveland'a göre bu kargaşanın en önemli nedeni; Fransızların "Böl ve Yönet" politikası, Suriye'yi olumsuz etkisi (Cleveland & Bunton, 2009, s. 325). O dönemde Suriye'ye damga vuran en önemli iki özellik şunlardı: Arapçılığın iki kanadı olan Nasırcılık ile Baasçılığın popülerliğinin artması ve Suriye üzerinde komünizm baskısının şiddetlenmesi. Zira 1950'li yılların ortalarında, Kasım 1956'da Suriye'nin Sovyetler Birliği ile bir anlaşma imzalamasıyla, Suriye'nin komünizm bloğuna gireceği gözlenleniyordu (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 760,763,765).

Suriye üzerinde Sovyet baskısı, hem Nasır'ı hem Baasçıları endişelendiriyordu, dolayısıyla Baasçı subaylar Nasır'a birleşme teklifi sundular (Cleveland & Bunton, 2009, s. 326). 1 Şubat 1958'de "Birleşik Arap Cumhuriyeti" adı altında ilan edilen Mısır-Suriye birleşmesi uzun ömürlü olamamıştır. Suriye – Mısır Birliği uzun ömür yaşayamamışsa da Pan-Arabizm tarihinde dumga vuran bir olaydır, hatta bazı araştırmacılara göre Pan-Arabizm'in zirvesidir. Mısır – Suriye Birliğinin ayrılmasına yol açan birçok sebep vardır; bunlardan birincisi, aceleyle yapılışı ve Baasçıların amacının birlik değil, Suriye'yi Sovyetler Birliği'nden kurtarmak oluşudur. Öte yandan Abdül Nasır, Mısır ile Suriye arasındaki farkın farkında değildi, nitekim Suriye, Mısır gibi, siyasetten izole edilmiş disiplinli bir orduya sahip değildi, aksine Suriye ordusu siyasi süreçte önemli bir unsurdu. Aynı anda Nasır'ın rejimi, şiddetli merkezîyetçi doğasıyla, Suriye rejimiyle uyuşmazdı, nitekim Abdülnasır, danışmanların görüşlerini dikkatine almadan, solcu ve radikal reformlarına devam etmiştir (Cleveland & Bunton, 2009, s. 318).

Abdülnasır'ın Suriye'deki politikasına en somut örnek, seçtiği İçişler Bakanı Abdülhamid El-Sarag demir yumruk siyasetiyle ünlü bir siyasetçiydi. Bu nedenle Nasır'a olan kalan genç Arap subaylar bile onun diktatör otoritesi altında kalmak istemiyorlardı (Cleveland & Bunton, 2009, s. 323). Bu da 1958 Irak darbesinde görülecektir. Irak, bir zamanlar Mısır ve Suriye ile Arap birliğini sağlamaya yakındı, ancak Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kötü deneyimi, bunu gerçekleştirmenin önünde

bir engel olarak duruyordu. Nitekim Suriyeli Baasçılar, başarısız birlik deneyiminden, Nasır'ın yönetiminin totaliter olduğu yönündeki inancıyla çıkmışlardır.

6.1.3.4. Irak

1940'lı ve 1950'li yıllar Haşimi otoritesi için çalkantılı geçti ve Irak kralı, Ürdün'deki kuzeni kadar şanslı değildi, aksine trajik ve acılı bir talihle yüzleşti. Irak'ın Haşimi tahtının düşmesinin en önemli nedeni, Nuri Said Paşa ve Prens Abdulilah'ın izlediği politikadır. Her ikisi de Arap dünyasındaki değişim sürecinin farkında değillerdi, ayrıca, Abdülnasır'a karşı olan nefret hissi nedeniyle durumu doğru değerlendirmemişlerdi. İki siyasetçi, 1941'de Reşid Ali El-Ceylani hareketinin çıktığında olduğu gibi, İngiltere'nin Irak tahtını koruma yeteneğine inanıyordu, fakat İngiltere artık Ortadoğu'daki gücünü kaybetmiştir ve bunu Abdülnasır farketmiştir. Bu nedenle bölge politikalarını yürütürken söz konusu değişimleri dikkate almaktaydı. Ancak Nuri Said Paşa, Pan-Arabizm güçlü akımını göz ardı etmeyi seçip, İngiltere geleneksel gücüne dayanmayı tercih etmiştir. Bunun sonucu ise, Irak tahtının trajedik sonu olmuştur. Irak'taki "Hür Subaylar"ın 1958'de monarşiyi devirme ve hükümet sistemini cumhuriyetçi bir sisteme dönüştürmedeki başarısından kısa bir süre sonra, siyasi partiler ve güçler arasında anlaşmazlıkların işaretleri gelmeye başladı; zira Albay Abdel Salam Aref'in liderliğinde, Pan-Arabist, Nasırcı subaylar ve Baas Partisi güçleri, Birleşik Arap Cumhuriyeti ile acil birlik çağrısında bulundular.

Öte yandan, Tuğgeneral Abdülkarim Kassim ile ittifakta bulunan, birlik fikrine karşı çıkan Irak Komünist Partisi'dir (Cleveland & Bunton, 2009, s. 327). Bu ideolojik anlaşmazlık, Arap milliyetçi hareketinin, Nasırcılık ve Baasçılığın zaferiyle; Irak'taki komünistlerin dışlanması ve Abdülkerim Kassim'in idamıyla sona erdi. Ancak bundan sonra Abdülselem Aref liderliğindeki Nasırcılar ile Ahmed Hassan el-Bekir liderliğindeki Baasçılar arasındaki ideolojik anlaşmazlık nedeniyle Irak'ta işler düzelmedi ve bu anlaşmazlık, Baas'ın 1968'de Başkan Abdurrahman Aref'e karşı askeri darbe yaparak iktidarı ele geçirmesine kadar devam etmiştir.

6.1.3.5. Lübnan

Lübnan, özellikle bağımsızlıktan sonra iç savaşının başlangıcına kadar Arap dünyasında her zaman özel bir yere sahip olmuştur. William Cleveland, Lübnan'ın Batı ile Ortadoğu arasındaki köprü olduğunu söylemekteydiler. Cleveland, Kahire, Bağdat ve Şam'ın 1950'lerde sosyalist millileştirme politikaları izlediğinde, Beyrut'un Arap

kapitalistlerin kiblesi haline geldiğini belirtiyor. Lübnan'ın Maruni çoğunluğu, Arap milliyetçiliğini olumlu bakmadı, aksine Arap milliyetçiliğine her zaman Hristiyan Maruni Lübnan'ı Arap İslam dünyası içinde eritme girişimi olarak gördü. Cleveland bu konuda, "Kataib ya da "Falanjist" bir örnek olarak sunuyor, "Kataib" 1936'da Pierre Cemayel tarafından kurulan ulusal bir Maruni gençlik siyasi örgütüydü. Avrupa Faşistlerinden etkilenen bu örgüt, Lübnan'ın özel Maruni anavatanı olduğunun fikrini savunan, milis kuvvetine dönüşen genç bir organizasyonudu. "Falanjistler", Arap federasyonundan bağımsız, Marunilerin egemen olduğu, kendine özgü bir ülkenin korunmasına çalışıyorlardı; bu örgüt Lübnan iç savaşında önemli rol oynadı (Cleveland & Bunton, 2009, s. 333,334). Bu durumu, Lübnan'ı sürekli iç sorunlar içinde yapan şeydir, nitekim Batılı yanlı sağcı Maruni taraf ile Arabizm benimseyen solcu Sunni Müslüman taraf ile arasında her zaman anlaşmazlık vardı. Bunun en somut şekli, Mayıs 1958'de Lübnan'ın iç işleri karıştıklarında, Başkan Camille Chamoun'un Lübnan'ı devrimci Arap dalgasından korumak amacıyla Eisenhower Doktrine istinaden Amerikan müdahalesini talep etmesiyle ortaya çıkmıştır. Binaenaleyh Temmuz 1958'de ABD Lübnan'a asker çıkarıp, başkanlıktan vazgeçmek için Chamoun'un üzerinde baskı yapmıştır. İlimli Genelkurmay Başkanı General Fuat Şehab seçildiğinde, Lübnan sükunete kavuşmuştur. Zaten Şehab, Pan-Arapçılar için tatmin edici bir adamdı (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 2018, s. 767,769).

6.1.3.6.Arap Mağrip

Arap mağrip ülkeleri, Pan-Arabizm rüzgarından etkilendiyse de, Arap orta coğrafyasının sıcak gelişmelerinden uzak olduğu söylenebilir. Cezayir, çeşitli nedenlerle Arap milliyetçi akımının yörüngesine bu ülkeler arasında en yakın olanıydı. Zira Cezayir'de Fransız sömürgeciliğine karşı mücadele İslamcı bir karakter taşıyordu, bu İslamcı karakter, er ya da geç Cezayir'i Arap milliyetçi akımına yaklaştıracak idi. Çünkü 20. Yüzyılın ilk yarısında Arap milliyetçiliği İslamla bir eşleşme süreci yaşamıştır. Prens Abdülkadir Al-Cezairi ve ailesinin Levant'taki mirası, Cezayir'i Arap bölgesindeki gelişmelere yakınlaştırdı, özellikle Cezayir Cumhuriyeti'nin ilk kurucularının, Filistin meselesiyle ilgisi büyüktü. Cezayir'i Arap milliyetçiliği akımıyla önemli bir ilişki haline getiren ikinci şey, Cezayir'in ilk nesil liderlerinin programıdır, nitekim Arabizm ve İslam, Cumhurbaşkanı Ahmed Ben Bella ve Huari

Bumedyan'nın yönetiminin ana direklerinden idi. En önemli yanı ise, Cezayir kurtuluş devriminin liderliğinin Nasırcı rejimle ilişkileridir, nitekim Nasır Cezayir'e silah ve manevi destek sağlayarak kurtuluş devriminin en büyük destekçisiydi. Aynı zamanda Nasır, bölgenin Arap-İslam hafızasını restore etmesi için Cezayir'e Mısırlı öğretmenler de gönderdi.

Tunus'taki durum Cezayir'dekinden farklıydı, bir yandan Tunuslu seçkinler, Fransız geleneklerinde eğitim görmüş seküler bir elitti. Öbür yandan, Tunus'un ilk Cumhurbaşkanı Habib Bourguiba, seküler bir sistemi benimsediği için Arap milliyetçiliğine sıcak bakmadı. Bourguiba, Batı kültürüne ve medeniyetine hayran kalan bir yöneticiydi, özellikle Bourguiba'nın rol modeli Mustafa Kemal Atatürk idi (Yezdani, 2018). Bu konuda, Bourguiba'nın dini politikasından bir kaç örnek verilebilir; nitekim verimliliği azalttığı için işçiler için orucun kaldırılması gerektiğine inanan Habib Bourguiba, çok masarflı olduğunun bahanesiyle Tunuslu hacıları Suudi Arabistan'da kutsal yerleri ziyaret etmekten ve hac yapmaktan caydırmaya çalıştı. Ayrıca kadınların başörtüsü takmasını yasaklayan 108 sayılı Kanun'u çıkardı (Raslan, 2017). Libya, Senussi hanedanının son kralı Muhammed ibn İdris Al-Senussi'nin yönetimi altında sakin bir dönem yaşadı, nitekim Al-Senusi, çöl ülkesinin iç cephesini güçlendirmekle ilgilendi. 1969'da Kaddafi'nin darbesinden sonra Libya'nın Arap milliyetçi hareketiyle gerçek ilişkisi başladı. Arap cumhuriyetlerinin çoğu sosyalist kampı desteklerken, Fas Kralı II. Hasan Fas'ı demir yumrukla yönetmeyi, istikrarı sağlamayı ve ülkesini kapitalist kampa yönlendirmeyi başardı. II. Hasan, Nasırcı ya da Baasçı radikal sol Arap milliyetçi hareketini bir tehdit olarak gören Arap sağ kanat hareketinin bir üyesiydi.

6.2.Arap Soğuk Savaşı

Arap Soğuk Savaşı terimi, Arap milliyetçiliği düşünce tarihinde önemli terimlerden biri olarak kabul edilmektedir, ancak Arap milliyetçiliği tarihindeki bu önemli aşamaya ilişkin literatürün yetersiz olduğu söylenebilir. Arap Soğuk Savaşı terimi, 1958-1970 döneminde Arap bölgesinde yerini almış tarihi bir gerçeği temsil etse de bu savaş entelektüel bir bakış açısıyla ve Arap milliyetçiliği düşüncesi üzerindeki etkisini ele alınmaya çalışılacaktır. Daha önce de belirtildiği gibi, 1945 – 1956 döneminde herkese Arap ülkeleri güçlü bir birlik içindeymiş gibi göründü, çünkü o dönem Arap Ligi'nin oluşumuna, Filistin Savaşı'na ve Süveyş Krizine tanık olmuş ve

bütün bu olaylarda tüm Araplar sömürgecilik ve emperyalizm güçlerine karşı birleşmiştir. "Arap Soğuk Savaşı" terimini ilk kullanan California Üniversitesi'ndeki Amerikalı ünlü siyaset bilimi profesörü ve Orta Doğu uzmanı Malcolm H. Kerr'dir. Malcolm Kerr, "Nasır ve Arap Soğuk Savaşı 1958-1970" isimli kitabında Mısır – Suriye birliğinin ve Irak'ta monarşinin yıkılmasına tanık olan 1958 yılını Arap Soğuk Savaşı'nın başlangıcını olarak belirtmiştir. Malcolm Kerr, 1970 yılında Abdülnasır'ın ölümüyle Arap Soğuk Savaşı'nın sonuna da işaret etmiştir (Kerr, 1971, s. 7).

Arap Soğuk Savaş'ın ilk işaretleri 1955'te Bağdat Paktı ve 1957'de Eisenhower Doktrini ile başladı; zira Arap Soğuk Savaşı'nın büyük ölçüde komünist ve kapitalist güçler arasındaki uluslararası Dünya Soğuk Savaşının bir yansımasıdır. Öbür yanda, Arap Soğuk Savaşı'nın sonunu 1970'de Abdülnasır'ın ölümüyle değil, 1967'de 6 Gün Savaşı'yla belirtmek daha uygundur. Çünkü bir yandan, Abdülnasır rejimi 1967 yenilgesiyle fiilen sona ermiştir, öbür yanda 1967 yenilgisi sonrasında Abdülnasır'ın önceliği devrimi ihraç etmek yerine İsrail ile belirttiği “Kader Savaşı” olmuştur. Bunun en iyi kanıtı 1967'de Hartum'daki “Üç Hayır” Arap Zirvesi konferansıdır, nitekim bu konferans, İsrail ile ilişkilerde (Üç Hayır'ı) tanımlayan bir konferanstır (barış yok, müzakere yok ve tanınma yok). Bu konferansta, Nasırcı rejimin Arap sağ kanadıyla arasında bir barışma oldu zira Nasır, savaş ardından Mısır'ın İsrail'e karşı yürüttüğü savaşta Arap ülkelerinin, özellikle Körfez ülkelerinin desteğine ihtiyacı fark etmiştir. 1967 Hartum Konferansı'nın, Arap Soğuk Savaşı'nı sona erdirdiğinin en önemli kanıtı, konferansın nihai kararlarıdır; nitekim konferans, Arap ülkelerinin birliğinin teyid edip İsrail'le düşmanlık halinin devam etmesi, Arap – Arap petrol boykotunun sona ermesi, Kuzey Yemen'de iç savaşın bitmesi ve Mısır, Suriye ve Ürdün'e ekonomik destek çağrısında bulunmuştur (Hartum'daki Dördüncü Arap Zirvesi Konferansı Kararları 8-29: 1-9-1967, 2008). Arap Soğuk Savaşı'nın 1970 sonrasında devam ettiğini de söylemek mümkündür, ancak bu ideolojik çatışma karakterini taşımaktan ziyade, Arap rejimleri arasında rekabetten, kişisel çekişmelerden ve çıkar çatışmalarından ibaretti.

Bu açıklamalardan sonra Arap Soğuk Savaş tanımını şu şekilde açıklanabilir. Arap Soğuk Savaşı, Cemal Abdülnasır liderliğindeki Arap milliyetçi sosyalist rejimlerin sağcı Arap monarşileriyle, özellikle Suudi rejimi, ideolojik bir mücadelesidir. Aslında birçok Batılı tarihçiye göre Arap Soğuk Savaşı, sosyalist kamp

kapitalist kamp ile arasındaki Soğuk Savaş'ın bir parçasıdır. Arap Soğuk Savaşı'ndaki savaşıyan tarafları iki kamba ayrılabilir:

- Mısır, Suriye, Irak, Cezayir, Sudan, Güney Sosyalist Yemen Cumhuriyeti ve daha sonra Libya gibi yeni oluşan Pan-Arabist Sosyalist cumhuriyetler. Bu kamp kendisini, ilerici, Soğuk Savaş'ta tarafsız, emperyalizme karşı savaşıçı ve halklar için sosyal adaleti sağlamaya çalışsan bir taraf olarak tanıttı. Ayrıca, ona karşı duran rejimleri gerici olarak tanıtmıştır.
- Öte yanda, Suudi Arabistan, Ürdün, Mütevekkil Yemen Krallığı ve Fas gibi sağcı Arap monarşileri. Bu kamp, İslami bir dini söylem kullandı ve bu nedenle, kendisini İslam'ın geleneklerini ateist komünist dalgaya karşı koruyan bir taraf olarak gördüğü için, o dönemde siyasi İslam'ın ana destekçilerinden biri olarak kabul edildi. Bu durum, o dönemdeki Suudi Arabistan gazetelerinde açıkça ifade edilmiştir. Örneği: Suudi Arabistan'ın en büyük gazetelerinden biri olan "Okaz" gazetesinin 23 Mayıs 1962 tarihli ve 102. sayısında "*Cemal Abdülnasır, Alimlerin oybirliğiyle kafirdir*" manşeti altında bir makale yayınlanmıştır (Abdullah, 2017).

Bu savaşın patlak vermesinin asıl nedeni, Nasırcı rejiminin devrim düşüncesini tüm Arap ülkelerine ihraç etme girişimiydi. Görüldüğü gibi 1957 Ürdün darbe girişiminin liderleri ve 1958 Irak darbesinin liderleri (Hür Subaylar) adını aldılar. Ayrıca Nasırcılar Lübnan'daki ve Filistin'deki olayların büyük bir bölümünü oluşturuyordu. Bu da Abdül Nasır'ın bu hareketlere desteklediğinin anlamına gelmekteydi. Bu savaşın en belirgin iki örneği: 1962 – 1970 Yemen İç Savaşı ve 1963 yılında Cezayir Fas ile arasındaki Kum Savaşı'dır. Arap Soğuk Savaşı noktasına odaklanılmanın nedeni, öncelikle bu terimin Arap milliyetçiliği literatüründe önemli bir terminoloji olarak kabul edilmesidir. Diğer bir neden ise Arap milliyetçiliği düşüncesinin tek bir ideolojide değil, birkaç ideoloji şeklinde geliştiğini göstermesi, son olarak Arap milliyetçiliği düşüncesinin gelişiminde önemli bir halkayı temsil etmesidir.

6.2.1. Arap Sol Bloğunun İçerisinde Uyuşmazlık

Arap sağ ve sol arasındaki mücadelenin yanı sıra Arap solunun kendi arasında da anlaşmazlık mevcuttu. Arap milliyetçi sol akımı birleşikmiş gibi görülmesine rağmen bu akım, Nasırcı ve Baasçı kanatı, Suriye Baas'ı ile Irak Baas'ı ve Pan-Arabist ile

Kommünist akım arasında birçok uyuşmazlıklara tanık oldu. Aslında Arap sol kampı içinde farklılıklara yol açan birçok neden vardı; mesela, Arap komünistler, Baasçı ve Nasırcı Arap milliyetçileri tarafından benimsenen Arap sosyalizmini bir sahte sosyalizm, maskeli kapitalizm ve örtülü bir irtica olarak gördüler. Ayrıca, Arap komünistler, Arap milliyetçi rejimlerinin benimsediği bağlantısızlık politikasını da eleştirdiler ve onu sömürgeciliğin ve uluslararası emperyalizmin güçlerinin hizmetkârı olarak gördüler. Abdülnasır Irak'ın ilk cumhurbaşkanı Marksist Abdülkerim Kassim arasındaki ve Abdülnasır Suriye Komünist Partisi Genel Sekreteri Halid Bakdaş arasındaki düşmanlık, komünizm akımı ile Arap sosyalizmi arasındaki aşırı çelişkiyi açıklamaktadır. Abdülnasır Mısır içindeki de komünistlere acımsızca davrandı. Nasır'ın 1950'li yıllarda Sovyetlerle ilişkilerinin kötüleşmesinin nedeni buydu ve bu yüzden Sovyetler, Nasır'ın Suriye ile birliğine sıcak bakmıyorlardı (Al-Jawadi, 2019), (İzzet, 2007)⁸¹.

Nasırcı – Baasçı Uyuşmazlığı ise şu şekilde ifade edilebilir; Abdülnasır kendisi 1956 Süveyş krizinden sonra Arap milliyetçiliğinin mutlak lideri olarak hissetmeye başlamış, üstelik, Mısır – Suriye birliği ve Suriyeli kitlelerin Abdülnasır'ı sıcak karşılaması, Nasır'da bu algıyı daha da artırmıştır. Buna binaen Nasır Mısır'da davrandığı gibi, Suriye ve Arap bölgesinde de aynı şekilde davranmak istedi. Nasır'ın 1962'de "*Al-Misak*" veya Ulusal Pakt'ta yayınladığı ve öncelikle Suriye'den ayrılmasının nedeni olan sosyalist ve merkezîyetçi politikaları diğer Arap toplumları için uygun değildi; nitekim Nasır Mısır'ın öbür Arap toplumlarından gerçekten farklı doğasının farkına varmamıştır; zira o dönemde Mısır sosyal açıdan daha gelişmiş bir topluma sahipti; nitekim Mısır toplumu İngiliz işgali altında gelişti ve bir burjuva kapitalist sınıf oluştu, dolayısıyla Mısır sosyalizmin uygulamalarına bir şekilde hazırды⁸². Öte yandan, sosyal olarak Arap toplumları daha ilkeldi ve kabile karakterine sahipti. Başka bir bakış açısından Mısır, öbür Arap ülkelerine nazaran, Batı kültürüne ve düşüncesine daha açıktı. Daha adil olmak için Nasır, bu çelişkilerin varlığının farkındaydı ki, Baasçılar birlik talep ettiğinde biraz tereddüt etmiştir (El-Kilani, 2014).

⁸¹ Abdülnasır Sovyet Birliği ile güçlü ilişkileri 1960'lı yıllarla başlamaktadır.

⁸² O zamanlarda, Mısır dahil olmak üzere, Arap toplumları kapitalist olmaktan çok feodaldi, ancak Mısır, sosyalist bir perspektiften burjuva ve proleter sınıfların oluşumuna tanık olmasını sağlayan bir derece sanayiye tanık oldu.

Gerçekten Mısır ve Suriye arasındaki başarısız birlik deneyimi Nasırcı – Baasçı anlaşmazlığının nedeni olmaktan ziyade, ikisi arasındaki farkı netleştiren noktaydı. Zira Birlik deneyiminden sonra Baasçılar, Nasır rejiminin gerçeğini öğrenmişler, yani Nasır rejiminin, "ilham veren kurtarıcı kahraman" fikrine dayanan bir diktatörlük rejimi olduğunu anlamışlardı. Dolayısıyla Mişel Eflak, Nasır'ın Suriye'deki politikalarını kamuoyu önünde eleştirdi (El Bagoury, 2021). Aynı anda, Abdül Nasır, 22 Temmuz 1963'te devrimin on birinci yıldönümü münasebetiyle "Cumhuriyet Meydanı"ndaki Halk Kongresi'nde yaptığı konuşmada, Suriye'deki Baas politikalarına saldırmıştır ve Baasçıların Suriye'yi büyük bir hapishaneye çevirdiklerini söylemiştir. Ayrıca Nasır, Baasçıları Suriye'deki olayların nedeni olarak göstermiştir (Cumhurbaşkanı Cemal Abdülnasır'ın devrimin on birinci yıldönümü münasebetiyle Cumhuriyet Meydanı'ndaki Halk Kongresi'nde yaptığı konuşma, 22 Temmuz 1963, tarih yok). Nasırcılar ile Baasçılar arasındaki gerilim, özellikle Irak'ta Baas'ın iktidara gelmesinden sonra uzun süre devam etti ve iki taraf 1967 yenilgisinden birbirini suçladı. Aslında bu Nasırcı – Baasçı anlaşmazlığı, Arap milliyetçi düşüncesindeki en önemli entelektüel çatlaklardan biriydi; zira Arap birliğinin bir yanılısı olduğunu ispatlamıştır.

6.3.1945 – 1970 Pan-Arabizm İdeolojisinin Özellikleri

"1945 – 1970" arasında olan çeyrek asırda Pan-Arabizm ideolojisinin oluşumuna eşlik eden koşulları belirledikten sonra, bu ideolojinin en önemli özelliklerini aşağıdaki şekilde belirtmek mümkündür.

6.3.1. Sat'i El-Husri'nin Düşüncesi

Sat'i Al-Husri'nin düşüncesi, Arap milliyetçi düşüncesinin gelişiminde çok önemli bir halkadır ve Al-Husri'nin entelektüel mirası o kadar zengindir ki, başlı başına bilimsel incelemelere konu olarak olabilir. Sat'i El-Husri'nin düşüncesini ele alan birçok tez vardır. Çünkü El-Husri entelektüel olarak Avrupalı bir adamdı ve Fransız kültürlüydü (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 14), yani milliyetçilik kavramını kaynağından öğrenmiştir. Ayrıca, El-Husri Osmanlı imparatorluğunun son döneminde yer alan dönüşümleri de yaşamıştır. Dolayısıyla Arap milliyetçiliğinin başlangıcından itibaren oluşumunu kendi gözleriyle görmüştür. Buna rağmen, Sat'i Al-Husri'nin Arap milliyetçi düşüncesi, Arap milliyetçi araştırmalarının uzmanları hariç, Arap bölgesinde büyük bir popülerlik kazanmadı. Başka deyişle El-Husri'nin zengin

milliyetçi mirası Arap literatüründe Türk ve Batı kaynaklarına nazaran ihmal görmüştür. Bunun en önemli nedeni, El-Husri'nin o günlerde hakim olan Nasırcılık ve Baasçılık kamplarına katılmayışdır, bu konuda Sat'i El-Husri diyor ki: “*Ben hiçbir siyasi partiye intisap etmedim ne Irak'ta ve nede Suriye'de, benim onlara karşı genel olarak bakışım bir araştırmacı bakışıdır*” (Hekmat , 2019, s. 53). El-Husri'nin Mısır – Suriye başarısız birliğinin konusunda Nasır tarafını tutması nedeniyle Baasçılar El-Husri'ye bir daha yüz vermediler (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 202).

Sat'i El-Husri, farklı perspektiflerden Arap milliyetçiliği ile ilgili 60'a yakın eser bıraktı, dolayısıyla bu kısımda bütün düşüncesini açıklamak neredeyse imkansızdır, ancak onun düşüncesinde, "Pan-Arabizm" ideolojisini en etkileyen yanlar ele alınmaya çalışılacaktır. Pan-Arabizm ideolojisine Sat'i Al-Husri'nin en önemli katkılarından biri, milliyetçiliğin ortaya çıkmasında dilin rolüne yaptığı vurgudur; nitekim El-Husri “Milletin oluşumunda esas olan dil birliğidir” fikrine vurgu yapmaktadır (Hekmat , 2019, s. 26). Al-Husri, "Milliyetçilik Nedir" adlı kitabında milliyetçilik ve dil arasındaki bağlantıya dair eksiksiz bir kavrayış sunmuştur. Al-Husri, bir milleti diğerinden ayıranın dil olduğunu söyler, keza bütün milletler konuşur ama aynı dili konuşmazlar, bu konuda El-Husri Alman filozof Herder'den etkilenmiştir (El-Husri, Sat'i El-Husri Bütün Milli Çalışmaları II, 1990, s. 47). Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde Arap dilinin rolünü vurgulayan tek Arap milliyetçi düşünür Sat'i El-Husri değildi, aksine birçok Arap milliyetçi tarafından benimsenen bir fikirdi.

Bu fikri benimseyenlerin en önde gelenleri arasında Arap Baas hareketinin manevi babası olan Zeki Al-Arsuzi “*Arap Dehası, Onun Dilindedir*” adlı kitabıyla yer almıştır. Zeki Al-Arsuzi, Arap dilinin pek değişmediğini söylerken, Arapların kültür ve düşüncesini yok olmaktan koruduğuna dair bir algıyı benimsiyor. İslam öncesi Arap şiirinden bir şiirin bugünkü Araplar tarafından anlaşılabilirliğini söylüyor ve aksine “*Fransız Kralı Charlemagne döneminden bir şiir Fransızlar tarafından anlaşılmayacaktır*” (Al-Arsuzi, 1962, s. 7). Aynı bağlamda Arap milliyetçi düşünür Abdullatif Sharara, Arap Şiirinde Arapların birliği konulu tezini “*Arap Şiirinde Arapların Birliği*” kitabında sunmuştur. Bu kitapta Sharara, İslamiyet öncesi dönemden günümüze kadar milli bir karakter taşıyan büyük Arap şairlerinin en önemli

şiiirlerini derlemiştir. Böylece Sharara, ulusal düşüncenin etnografik bir çalışmasını sunmuştur. Abdullatif Sharara'nın çalışmasında ele aldığı en önemli şiirler arasında İbrahim Yazıcı şiiri "Ey Araplar, uyanın" yer almaktadır. (Sharara, 1988, s. 110).

Sat'i El-Husri'nin Pan-Arabizm ideolojisine en önemli katkılarına dönünce; Sat'i El-Husri'nin en önemli katkısı Arap milliyetçiliğini sekülerleştirmeşisidir; nitekim El-Husri, 1920'de Şerif Faysal liderliğindeki Şam hükümeti ve Temmuz 1952 devriminin tarafından benimsenen “*Din Allah içindir ve vatan herkes içindir*” sloganını geliştirdi (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 17). El-Husri, 19. yüzyılda Avrupa'daki milliyetçi hareketlerin din, mezhep birliğinin ve milliyetçiliğin ayrı şey olduğunu kanıtladığını söylüyor, örneğin: Ortodoks Sırplar, Katolik Hırvatlar ve Müslüman Boşnaklarla Yugoslavya'da birleşmişler. Prusya gibi Protestan devletler, Bavyera gibi Katolik devletlerle, Alman birliğinde birleştirildi (El-Husri, Sat'i El-Husri Bütün Milli Çalışmaları II, 1990, s. 161). Sat'i al-Husri, bölgecilik savunucularıya “Bölgecilik, Kökleri Ve Tohumları” adlı kitabında ve “Milliyetçilik Nedir” adlı kitabında da İslam birliği'nin savunucuları, gibi pan-Arabizm eleştirmenleriyle, şiddetli çatışmalara girdi (El-Husri, Sat'i El-Husri Bütün Milli Çalışmaları III, 1985, s. 11).

6.3.2. Pan-Arabizm İdeolojisinin Devrimciliği

Bassam Tipp'e göre, "Üçüncü Dünya"daki milliyetçilik, sömürgecilik karşıtı (Anti-Kolonyal) bir modernleşme ideolojisidir. Ayrıca sömürgelerde ulus oluşumu, dekolonizasyon teorisinin bağlamında silahlı mücadelelerle elde edilmiştir (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 45,52). Bu hipotezden önemli bir çıkarım yapılabilir; Anti-kolonyal milliyetçilikler devrimci bir karakter taşımaktadır, örneği: Nazi Milliyetçiliği, I. Dünya Savaşı'nda Almanya'yı mağlup eden ülkeler karşısında gelişmiştir. Bu milliyetlerin bir başka yönü de, her zaman şüphe ve güvensizlikle baktığı büyük uluslararası güçlere ya da uluslararası emperyalizm dedikleri şeye karşı bir intikam arzusu durumuyla karakterize olmalarıdır. Bunu Pan-Arabizm ve Pan-Afrikanizm ideolojilerinde de görmek mümkündür. Pan-Arabizm'in devrimci fikri, ilki Sat'i Al-Husri'nin kendisi olmak üzere birçok düşünürün üzerinde uzlaştığı bir fikirdir; nitekim Al-Husri, “*Önce Arapçılık*” adlı kitabında, Arap milliyetçiliğinin devrimci bir ideoloji olduğuna ve Arap birliğini sağlamak için kaçınılmaz olarak içten ve dıştan çatışmalara gireceğine inanıyordu (El-Husri, Sat'i El-Husri Bütün Milli Çalışmaları II,

1990, s. 14). Aynı düşünce, Filistinli Baasçı düşünür Abdullah Rimawi'nin Arap devrimi teorisi fikri etrafında dönen "Arap Ulusal Bildirisi", "Çağdaş Devrim Teorisi" ve "Arap Hareketinin Devrimci Mantığı" gibi birçok kitabında da benimsenmiştir.

Mısırlı Arap milliyetçi düşünür İsmat Sayf Al-Dawla'nın bu noktada bir görüşü var, Sayf Al-Dawla'ya göre, 1967 yenilgisi Arap milliyetçiliğinin kendi devrimci teorisinden yoksun olduğunu kanıtlamıştır. İsmat Sayf Dawla, Arap milliyetçiliğinin devrimci teorisinin 20. Yüzyılın başlarında liberalizm olarak başladığını, 1916 devrimi gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Turancı eğilime karşı bir direniş hareketi olarak değerlendirdi (Sayf El-Dawla, Arap Devrim Teorisi, 1972, s. 3,35). Sayf El-Dawla'nın bu hipotezi, Bassam Tipi'nin değerlendirmesine benzemektedir; nitekim Tipi, I. Dünya Savaşı öncesi Arap milliyetçiliğinin Francophilia'ya yönlendiğini söyler, yani Arap milliyetçiliğinin liberalizmi ifadesiyle denk gelmektedir. Sayf El-Dawla, teorisinin devamında, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Arap aklının toplumsal değişim arayışına inmesi nedeniyle, sosyalist bir çözüme yöneldiğini söylüyor ve buna binaen Arap birliği sosyalizmle ilişkilendirilmiştir. Sayf Al-Dawla, sosyalist çözümün, ekonomik geri kalmışlığın ve kalkınma deneylerinin kapitalizm aracılığıyla başarısızlığının dayattığı bir zorunluluk olduğunu söylüyor.

Kısaca Sayf El-Dawla, II. Dünya Savaşı sonrasında Pan-Arabizm ideolojisinin devrim teroisinin sosyalizme yöneldiğini söylemektedir (Sayf El-Dawla, Arap Devrim Teorisi, 1972, s. 37). Sayf El-Dawla'nın bu teorisi, ileride de bahsedileceği üzere Baasçı ve Nasırcı ideolojilerinin benimsediği düşüncenin aynısıdır. Arap milliyetçiliğinin devrimci ideolojisi fikri, o dönemde Arap bölgesinin koşullarının dayattığı bir zorunluluktur. Bir yandan Arap milliyetçiliği sömürgecilik karşıtı milliyetlerden biri olarak ortaya çıkarken, diğer yandan da bağımsızlıklarından sonra iktidara gelen rejimler için bir meşruiyet çerçevesi sağladığı gözlenmektedir. Bu durum, o dönemde "devrim", kavramının sıklıkla kullanılmasıyla daha açık bir şekilde fark edilecektir. Tüm koşullar, özellikle İsrail'e karşı ardı ardı yenilgiler ve o günlerde sosyalizm, komünizm ve Marksizm teorilerinin artan popüleritesi, Arap milliyetçiliği ideolojisinin bu devrimci eğilimini şiddetlendirdi.

6.3.3. Arap Sosyalizmi

Aslında Arap dünyası, özellikle Mısır, sosyalizmle 19.Yüzyılın sonlarında ve 20.Yüzyılın başlarında tanışmıştır. Bunu, 1889'da Al-Muqtaf gazetesindeki sosyalizmi

eleştiren Yaqoub Saruf'un yazılarında görmek mümkündür. Buna ek olarak Şibli Şemil, Salama Moussa, Nicolas Haddad ve ayrıca "Genç Mısır"'ın lideri Ahmed Hussein gibi erken dönem Arap sosyalistlerinin yazılarında da görülmektedir. Fakat bu kısımda tartışılacak olan sosyalizm, II. Dünya Savaşı sonrasında yani Post-Kolonyal döneminde ortaya çıkan Arap sosyalizmidir (S. Abu Jaber, 1966, s. 1,2,3). Sosyalizm, "Üçüncü Dünya" ülkelerinin Avrupa sömürgeci güçlerinden bağımsızlıklarını aldıktan sonra seçtikleri çözüm ve yoldu, bunun birkaç nedeni vardır;

- İlk olarak psikolojik açıdan bu halklar, kendilerini sömürgeleştiren ülkelerin benimsediği kapitalist sistemi benimsemeye hazır değillerdi.
- Hızlı değişim arzusu. Nitekim Sosyalizmin içerdiği millileştirme politikaları, toplumun sosyal ve ekonomik yapısını daha hızlı değiştirme yeteneği sağlayabilirdi. Başka deyişle Sosyalizmin radikal devrimci doğası, bu ülkelerin emelleriyle uyumluydu.
- Üçüncü ve en önemli neden, sosyalist sistemin merkezi doğasıdır. Nitekim bağımsızlıktan sonra "Üçüncü Dünya" ülkelerinin rejimleri, devlet kavramından yoksun ilkel toplumlarda merkezi planlamanın en uygun yönetim aracı olduğunu gördü. Merkezi planlama sadece ekonomik düzeyde değil her düzeydeydi ve en önemli yönlerinden biri tek parti sistemi altında yayılan siyasi seferberlikti. Bu siyasi seferberlik, bu ülkelerin milliyet inşasında bir aracıydı.

Arap Sosyalizmi bu teori çerçevesinde analiz edilebilir ve bu durum, bağımsızlık sonrasında sosyalizmi seçen Afrikan ve Latin Amerika cumhuriyetleri için de geçerlidir. Nitekim Sosyalist ve Komünist düşünceler o ülkelerde, Arap coğrafyası dahil olmak üzere, bir popülerlik kazanmıştır ve hatta kommünist partileri Arap dünyasının her köşesinde şubeler açmıştır. Ancak Pan-Arabizm'e mensuplar, Marxist düşüncesini reddedip Arap koşullarına ve milliyetine uygun bir Arap sosyalizmi üretmeyi tercih etmişlerdi, bunun birkaç nedeni vardır;

- Bir yandan, Marksizm hakkında kapitalist ülkelerin başlattığı güçlü propaganda nedeniyle Marksizm, Arap bölgesinde ateist bir felsefe olarak ün kazanmıştır ve dindar Arap halkları Marksizm gibi ateist bir felsefeyi kabul edemezlerdi. Bu konuda Pan-Arabist Sosyalist düşünür İsmat Sayf El-Dawla diyor ki: *"Din, Arap kitlelerinin Marksizmi reddetmelerinin en önemli*

gerekçesidir. Çünkü Arap milleti için, İslam sadece bir din olmaktan öte, Arap milliyetçiliğinin en önemli bileşenlerinden biridir” (Sayf El-Dawla, Arap Sosyalizm Esasları, 1965, s. 5).

- Öbür yanda, bağlantısızlık politikasını benimseyen Pan-Arabistler, Marksist kampına dahil olmayı istemiyorlardı.
- Arap sosyalisti Abdul-Aal Al-Sakban, sosyalizm ve komünizm arasındaki farkın, sosyalizmin toplumların gelişiminin bir toplumdan diğerine farklılık gösterdiğine inanması, komünizmin ise Karl Marx tarafından sunulan materyalist tarih yorumunu benimsemesi olduğunu görüyor (Al-Sakban, 1964, s. 13).
- Al-Sakban, sosyalizmin milliyetçiliğe inandığını, komünizmin ise enternasyonalist bir temele dayandığını ve milliyetçiliği bir burjuva ürünü olarak gördüğünü söylüyor (Al-Sakban, 1964, s. 13).
- Al-Sakban, sosyalizmin özel mülkiyete izin verdiğini, komünizmin ise hırsızlık olarak gördüğünü, sosyalizmin devlete toplumun bir aracı olarak inandığını, komünizmin ise buna inanmadığını ve bir geçiş aşaması olarak gördüğünü söylüyor (Al-Sakban, 1964, s. 14).

Bütün bu gerekçeler, Arap milliyetçilerini Arap sosyalizmi dedikleri bir sosyalizme başvurmaya yöneltti, Sayf El-Dawla diyor ki *“Marksistler, Marksizmi Arap geleceğini inşa etme yöntemi olarak kuramadılar çünkü Arap kitleler Marksizmi "Bizim sosyalizmimiz gerçekliğimizden kaynaklanır" sloganıyla reddettiler”* (Sayf El-Dawla, Arap Sosyalizm Esasları, 1965, s. 4). Aslında Arap kitlelerinin Marksizmi reddetmesinin birçok nedeni var. Arap Sosyalizmi anlamına gelince; Arap milliyetçiliği ile sosyalizmin birleştirilmesine dayanan, Baas Partisi'nin kurucusu Mişel Eflak'ın tarafından yaratılmış bir siyasi ideolojidir. Arap milliyetçi sosyalistler için Arap sosyalizmi, Arap birliğini ve özgürlüklerini kurmaya yönelik doğal bir adımdı, çünkü yalnızca sosyalist sistem Arap dünyasındaki sömürgeciliğin olumsuz kalıntılarını kaldırabilirdi.

Profesör Abdel-Aal Al-Sakban bu konuda şunları söylemektedir: Arap sosyalizmi, tıpkı diğer sosyalist okullar, ütopyacılık, Marksizm, Fabizm ve Sendika sosyalizmi gibi sosyalizme ulaşmak için bir okuldur. Ayrıca Al-Sakban, sosyalizme ulaşmakta Arap yolunun, Arap toplumunun nesnel koşullarından geçmesi gerektiğine

ve Avrupa sosyalizmi deneyiminin aktarılmaması gerektiğine inanıyor (Al-Sakban, 1964, s. 19). Arap sosyalist düşüncesini, "*Arap Sosyalizminin Anlamı*" adlı kitap ve Arap Sosyalist Birliği Ulusal Konferansı'nda 30 Haziran 1962'de Cemal Abdülnasır'ın tarafından yayınlanan Milli Tüzük aracılığıyla birkaç noktada özetlemek mümkündür;

- Arap sosyalizmi, genel bir kural olarak, üretim araçları üzerinde devlet denetimine dayanır ve bu özel mülkiyetin ortadan kaldırılması anlamına gelmez.
- Kalkınmaya katılan bir özel sektörle, ilerlemeye öncülük edebilecek ve ekonomik planı uygulayabilecek bir kamu sektörü yaratmak.
- Arap sosyalizminin hedefleri şunlardır: vatan ve vatandaş için siyasi özgürlük sağlamak, üretimde verimlilik ve dağıtımda adaleti sağlamak.
- Arap sosyalizmi dinlere ve ilahi mesajlara saygı duyar dolayısıyla Arap sosyalizmi, İslami iktisadi işlemlere ve Şeriat hukukuna saygı duyar, miras gibi.
- Arap sosyalizmi, komünizmin gaddarlığını reddettiği gibi, kapitalizmin sömürü ve yağmasını da reddeden hümanist bir sosyalizmdir.
- Arap sosyalizmi, sınıf mücadelesinin kaçınılmazlığına inanan Marksizm gibi değil, sınıf çelişkilerini barışçıl yollarla çözmeye inanan bir ideolojidir. Ayrıca Arap sosyalizmi, bir çözüm olarak devrimin gerekliliğine inandığı için sendika sosyalizmi gibi değildir. (Al-Sakban, 1964, s. 22-28)

Arap sosyalizminin yakından baktığımızda, kapitalizm ile komünizm arasında bir orta yolu temsil eden İngiliz sosyalizminden büyük ölçüde etkilendiği görülmektedir (S. Abu Jaber, 1966, s. 98).

6.3.4. Pan-Arabizm'in Bir Örneği: Nasırcılık

Nasırcı dönemi ele alan çok sayıda Arap ve yabancı referans vardır ve bu nedenle Nasır ideolojisinin ayrıntılı bir araştırmaya ihtiyacı olabilir, ancak bu bölümde Nasırcı ideolojisinin en önemli ilkeleri açıklanmaya çalışılacaktır. Nasırcılık, Başkan Nasır'ın düşüncesine dayanan, sosyalizm ile Arap birliğini birleştirmeye dayalı bir ideolojidir. Bu siyasi akım, başta Afrika olmak üzere uluslararası alana yayılmıştır. Nitekim Nasır Afrika bağımsızlık liderlerinden biri addedilir, keza Nasırcılığın, Pan-Afrikanizm ideolojisine önemli bir katkısı vardır. Nasırcılık Arap sosyalizmi, cumhuriyetçilik,

milliyetçilik, anti-emperyalizm, gelişmekte olan ülkelerin arasında dayanışma ve Bağlantısızlık Hareketi unsurlarını birleştirmektedir.

“Nasırcılık” terimini ilk kullanan kişi, Abdül Nasır'ın kendisine eşlik eden ve "Al-Ahram" Gazetesinin eski editörü Arap dünyasında ünlü gazeteci Muhammed Hassanein Heikal'dir. Heikal, Abdülnasır hakkında yazan en önemli yazardır ve hatta Nasırcılığın vaftiz babası da sayılabilir. Heikal, *"Cemal Abdülnasır ve Dünya"* adlı kitabında, Süveyş Savaşı'nın bir sonraki yılında, yani 1957'de Abdül Nasır'ın sadece Mısır ulusal hareketinin ve Arap milliyetçiliğinin değil, Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki kurtuluş hareketlerinin bir sembolü haline geldiğini yazmaktadır (Heikal, Cemal Abdülnasır ve Dünya, 1971, s. 2). Heikal'ın Nasırcı düşüncede kurduğu ve Nasır'ın kendisinin de tam olarak inandığı en önemli fikirlerden biri, Heikal'ın 1975 yılında Henry Kissinger'a söylediği şeydir: *“Mısır sadece Nil kıyısında bir ülke değil, aynı zamanda bir fikir, bir dalga ve tarihsel bir hareket temsil eder”* (Heikal, Abdülnasır İçin Değil Mısır İçin, 1987, s. 14) (Ajami, 1978, s. 356); nitekim Heikal Mısır'ın Arap dünyasına liderlik edebilecek yeteğe sahip olduğunu düşünüyordu.

William Cleveland göre, "Hür Subaylar" iktidara geldiğinde belirlenmiş bir ideolojisi yoktu, dolayısıyla 1952'den 1961'e kadar ancak rejimin dış politika ve Nasır'ın karizması yoluyla meşruiyet sağlayabilirdi. Cleveland, Nasırcılığın gerçek başlangıcının 1962'de Arap Sosyalist Birliği Konferansı'nda Abdülnasır tarafından sunulan Ulusal Pakt ile olduğuna inanıyor zira hükümetin sosyalist süreçleri ve millileştirme süreci 1961-1964 yılları arasında yer almıştır. Cleveland, Nasırcı sosyalizmin Marksist sosyalizmden ziyade devlet kapitalizminin bir türü olduğunu ve bunun temelini sınıf mücadelesi değil, üretimi artırma ihtiyacı olduğunu söylemektedir (Cleveland & Bunton, 2009, s. 316,317,318). Farklı bir bakış açısıyla, P. J. Vatikiotis, *"Nasser and His Generation"* adlı kitabında, Cemal Abdelnasır'ın küçük ailelerden gelen öfkeli genç Mısırlı subayların bir ifadesi olduğunu görüyor ve böylece Nasır'ın tam olarak bu neslin sembolü olduğunu söylemektedir (Vatikiotis, 1992, s. 21,22). P. J. Vatikiotis, Nasır'ı psikolojik olarak analiz ettiği kitabında, Tevfik El-Hakim ve Abbas el-Akkad'ın yazılarından etkilendiği için Abdül Nasır'ın otuzlu yıllardaki siyasi hareketin bir ürünü olduğunu ifade etmektedir (Vatikiotis, 1992, s. 29,31). P. J. Vatikiotis, Cleveland'dan farklı olarak, Nasırcılığın erken kurulduğuna inanıyor, nitekim Nasır, yabancı karşıtı olan ve dini bağlılıkla tanınan "Genç Mısır

1933" düşüncesinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Ayrıca sosyalist "Genç Mısır" programı ve Nasır'ın sosyalist ve fikirleri arasında büyük bir benzerlik vardır. "Genç Mısır", 1940 yılında Mısır Sosyalist Partisi olmuştur ve lideri Ahmed Hüseyin, "Genç Mısır"'ın sosyalizminin İslam'dan geldiğini söylemiştir. (Vatikiotis, 1992, s. 30,37,76)

Abdülnasır'ın ilk sosyalist düşüncesinin belirtileri "*Devrim Felsefesi*" adlı kitabında ortaya çıktı, orada Nasır devrimin iki devrim olması gerektiğini söyler: bir siyasi devrim ve bir sosyal devrim. İşgaldan halkın hakkını geri almak için bir siyasi devrim ve halk sınıflarının sosyal adalet sağlanana kadar mücadele ettiği toplumsal bir devrim. Abdülnasır'ın göre, 1919 devriminin başarısızlığının nedeni, sosyal adaletin sağlanamaması ve söylemindeki toplumsal devrimi gerçekleştirememesidir. Dolayısıyla halk yeniden sınıflarının ayrılmaya ve birbirleriyle mücadeleye başladılar ve çok doğal olarak birleşik bir şekilde krala ve İngilizlere karşı birlikte mücadele edemediler (Abdülnasır, Devrim Felsefesi, 1996, s. 33,35). Buna binaen Abdül Nasır'ın erken dönemde sosyalizm düşüncesini benimsediğini söylemek mümkündür. Nasır, Arap milliyetçiliği düşüncesinin, Balfour Deklarasyonu'nu protesto etmek için her yıl 2 Kasım'ında gösteriler yapıldığında Arap düşüncesine girmiş olmasıyla başladığını söylemektedir. Abdülnasır bu konuda Filistin'in yabancı bir ülke olduğunu hiçbir zaman hissetmediğini ve Arap halklarının Filistin savaşına aynı şevkle girdikleri için bu duygunun kendisi için doğrulandığını söylüyor (Abdülnasır, Devrim Felsefesi, 1996, s. 90,98). Abdül Nasır, Mısır için izolasyon döneminin geçtiğini söylüyor ve Mısır dış politikası için üç daire belirledi: Arap dairesi, Afrika dairesi ve İslami daire'dir. Ayrıca Abdül Nasır'ın görüşü, tüm Afrika Mısır'ı dört gözle beklemektedir, dolayısıyla Mısır'ın Afrika'daki gereken sorumluluğunu terk etmemesi gerekmektedir (Abdülnasır, Devrim Felsefesi, 1996, s. 89,112).

Nasırcı hareketin temel ilkelerini Abdülnasır'ın Mayıs 1962'de sunduğu Ulusal Pakt ve Arap Sosyalist Birliği yasası üzerinden özetlemek mümkündür:

- Sömürgeciliği ve onunla işbirliği yapanları ortadan kaldırmak.
- Feodalizmin kaldırılması.
- Monopolü ortadan kaldırmak ve kapitalizmin yönetim üzerindeki kontrolüne son vermek.
- Sosyal adaleti tesis etmek.
- Güçlü bir ulusal ordu kurmak.

- Sağlam bir demokratik yaşam kurmak. (Abdülnasır, Ulusal Tüzük, 1962, s. 5)

Nasırcılık, devrimin Arap ulusunu bekleyen büyük zorluklarla başa çıkmanın tek yolu olduğunu düşündü. Dolayısıyla, Nasırcılık iki temel fikir üzerine inşa edildi: popülizm ve ilerlemecilik. Böylece Nasırcılığın benimsediği en önemli sloganlarından biri de "Halk öğretmendir" idi (Abdülnasır, Ulusal Tüzük, 1962, s. 34,35). Nasırcılık tarafından da benimsenen en önemli ilkeler arasında:

- Arap dünyasının dört sorununu (Sömürgecilik, Geri kalmışlık, Sosyal tabakalaşma ve Arap dünyası ülkeleri arasındaki parçalanma) ortadan kaldırmak için Nasırcılığ'ın ünlü sloganı (özgürlük, sosyalizm ve birlik)⁸³.
- Siyasal özgürlüğe ulaşmak için demokrasi ve toplumsal özgürlüğe ulaşmak için sosyalizm ve ikisi birbirinden ayrılmaz (Abdülnasır, Ulusal Tüzük, 1962, s. 43\50).
- Nasırcılık, Sosyalizmin ekonomik ilerlemenin temeli olduğu ve bunun bir yeterlilik, adalet ve refah bir toplumu inşa etmenin tek yolu olduğuna inanıyordu. Ayrıca Nasırcılık, sosyal değişimi sağlamak için ulusal servetin dağıtılması çağrısında bulundu. (Abdülnasır, Ulusal Tüzük, 1962, s. 50)
- Nasırcılık, bilimsel sosyalizmi kendini ifade etmesinin uygun formülü olarak gördü (Abdülnasır, Ulusal Tüzük, 1962, s. 51).

Nasırcılığın Arap dünyasının İslam ve Hristiyan mirasına saygı duymasına rağmen, Baasçılıkta olduğu gibi, Nasırcılık büyük ölçüde seküler bir ideolojidir.

6.3.5. Pan-Arabizm'in Bir Örneği: Baasçılık

6.3.5.1.Baas'ın kuruluşu

Baas basit anlamında "Diriliş" veya "Uyanış" anlamına gelir. Baasçı düşünce ise, Arap milliyetçi sosyalist düşüncesinin diğer ana kanadını temsil etmektedir. Baas Partisi'nin gerçek kurulma tarihi ve kökeni konusunda araştırmacılar arasında bir fikir ayrılığı vardır. Bazıları Baas Partisi'nin, Paris'te Sorbonne'daki örgencilik yılları sırasında, Salah al-Bitar ve Mişel Eflak tarafından kurulmasına inanırken, bazıları ise Baas'ın daha eski bir zamanda Zeki el-Arsuzi'nin tarafından kurulduğunu söylüyor (Yorulmaz, 2021, s. 52). Baas'ın ortaya çıkışı konusundaki bu görüş ayrılığı, parti içinde daha sonra meydana gelen dönüşüm ve ideolojik görüş ayrılığından kaynaklanmaktadır;

⁸³ Birlik... Özgürlük... Sosyalizm, Baas Partisi'nin de sloganıydı.

nitekim El-Arsuzi, 1966'dan sonra Baas Partisi'nin ilk teorisyeni oldu. Bazı araştırmacılar Baas'ın ortaya çıkışının şu şekilde olduğunu öne sürüyorlar; Zeki el-Arsuzi 1940 yılında "Arap Baas" partisini kurduğu sırada, El-Arsuzi'nin görüşlerinden etkilenen Mişel Eflak, Salah El-Din Al-Bitar ile birlikte "Al-İhya Al-Arabi" hareketini kurdular. El-Arsuzi'nin Baas'tan ayrılmasının iki nedeni vardır; Eflak ve Al-Bitar ile olan bireysel anlaşmazlığı, ikinci neden ise, Bitar ve Eflak Şamlı seçkin sınıf olmaları ve Arsuzi'nin daha alt tabakadan ve azınlık olan Alevi sınıfından gelmesi (Özenir, 2020, s. 40). Genellikle Baas, Mısır'daki "Hür Subaylar" olduğu gibi, 1930'lu yılların sıcak gelişmelerinin ve Batı'da eğitim görmüş Arap aydınların bir ürünüdür. Özellikle 20. Yüzyılın 1930'lu yıllarında hem Lübnan'da hem de Suriye'de ortaya çıkan "Ulusal Eylem Birliği", Baas Partisi'nin ortaya çıkışına giden yolda önemli bir halkayı temsil etmektedir (Özenir, 2020, s. 40), (Yorulmaz, 2021, s. 55).

6.3.5.2.Baas'ın Kurucusu Mişel Eflak'ın Düşüncesi

Eflak'ın düşüncesine bakıldığında El-Husri'nin düşüncelerine benzediğini görülmektedir; nitekim her ikisi eğitim bakanlığı görevini yapıp milli eğitime çok önem vermişlerdir. Zira onlara göre milli eğitim, milletin milli bilincini uyandıracaktır. Ayrıca her ikisi Alman milliyetçiliği modelinden, özellikle Herder'in düşüncesinden etkilenmiştir, hem de Arapların pre-kolonyal mirasına yani Arapların geçmişine önem vermiştir (Özenir, 2020, s. 40,42). Eflak'ın düşünsel hayatında en önemli düşünsel dönüşüm, Paris'te okuduğu 1930'lu yıllarda Marksizm benimsemiş olmasına rağmen, Fransız kommünist hükümetinin Suriye'ye yaptıklarından dolayı Marksizm'e olan sevgisini kaybetmiştir. Bunun sonrasında Eflak, romantizme bağlı olan Alman milliyetçiliğinden etkilenmiştir, bu Bassam Tipi'nin "Francophlia'dan Cermanizm'e dönüşümü" teorisinde analiz edilebilir (Özenir, 2020, s. 42). Eflak'ın düşüncesinde bu dönüşümü, Eflak'ın ürettiği Arap Sosyalizm yolunda önemli bir adımdı, zira Marksizm'i reddettikten sonra Arap dünyasına özgün bir sosyalizmi üretme konusunda çalışmaya başladı. Baas Partisi'nin ideolojik temeli olan Mişel Eflak'ın fikirleri, Batı düşüncesinin egemenliğine direnme girişimiydi. Ancak bu girişim Batı'nın metodolojisini benimsedi, nitekim Arap sosyalizmi olarak adlandırdığı Eflak'ın sosyalizminin İngiliz sosyalizminden büyük ölçüde etkilendiği görülmektedir (Özenir, 2020, s. 40). Eflak, her ulusun koşullarının özgüllüğüne inandığı için Batı'nın soyut teorilerini reddetti ve Arap dünyasının durumunun daha radikal, acil ve

uygulanmalı bir çözüme ihtiyacı olduğunu söyledi. Bu düşünce, Baas'ın ideolojisinde "İnkılap" düşüncesinin bir esasıdır (Özenir, 2020, s. 41; S. Abu Jaber, 1966, s. 98). Eflak, Marksizmi ve Batılı fikirleri reddederken şöyle diyor: "*Arap ulusu, başkalarının fikirlerini ithal etmez ve taklit etmez çünkü o bir misyona sahip bir ulustur*". Eflak bu konuda, Herder'in her ulusun bir mesajı olduğuna dair fikirlerinden etkilenmiştir (S. Abu Jaber, 1966, s. 104; Özenir, 2020, s. 43).

Eflak'ın milliyetçi görüşlerine gelince, bugüne kadar kalan Arap Sosyalist Baas Partisi'nin sloganı "Arap Milleti birleşik bir miledir... Ölümsüz Mesaja sahiptir" sloganı Eflak tarafından koyulmuştur. Partinin kuruluşundan beri, Baas'ın kurucuları ve Eflak, Arap ülkeleri arasında yabancıların çizdiği yapay sınırları tanımadılar (S. Abu Jaber, 1966, s. 23). Böylece Baas babaları, El-Husri gibi, entegrasyona dayanan bir Pan-Arabist görüşü, yani bütün Arapları tek bir ülke altında birleştiren ideolojiyi benimsemişlerdir. Bu görüş Abdülnasır'ın düşüncesinin aksine bir görüştür, zira Nasır Arap birliğini sağlamanın uzak bir hedef olduğunu ve birliğin yolunun önce Arap ülkelerinde ekonomik kalkınmayı sağlamak gerektiğinde görüyordu. 1961 yılında Mısır - Suriye ayrılıktan sonra, Nasır, Mısır'ın Arap ülkelerinin izleyeceği bir model olabileceğine inandığı Ulusal Paktı sundu. Nasırcılık gibi, Mişel Eflak'ın Arap birliği hakkındaki kurduğu Baas ideolojisi de Filistin sorunundan etkilenmiştir. Eflak, Filistin sorununu Arapların hayatındaki en tehlikeli mesele olarak görüyordu (Eflak , 1977, s. 201). Baas ideolojisinin ve sloganının (Birlik... Özgürlük... Sosyalizm) ilk ve öncelikli hedefi birlikti ve Baas ideolojisi, sosyalizmin amaçlarından çok birlik hedeflerine önem verdi. Nasır sosyalizme büyük önem verdiğiinden, Nasırcı hareket ile Baasçı hareket arasındaki fark noktası buydu. Baas'ın o koundaki gerekçesi şuydu, Sosyalizmi benimseyen ülkeler kendi birliklerini gerçekleştirmişti. Oysa Arap milleti hala birliğini gerçekleştirememişti. Bu nedenle "birlik" önceliklidir. Baas'ın sosyalist teorisinin paragamatik olduğunu göstermektedir (S. Abu Jaber, 1966, s. 100). Eflak, Marksizm'de olan sınıf mücadelesini reddetmiştir zira partinin üyelerinin çoğu orta sınıf ve köylerden gelmiştir ve kendisi Şam seçkin tabakasından gelmiştir (Özenir, 2020, s. 43). Bu da Nassır ve Baas arasında başka bir fikir ayrılığı olarak zikredilebilir, zira Mısır – Suriye Birliği döneminde Baas, Nasır'ın sosyalist ve millileştirme politikalarından hoşlanmamıştır. Bu bağlamda Eflak, Baas sosyalizmini insani, ulusal ve işbirlikçi bir sosyalizm olarak sundu. Eflak, sınıf mücadelesi veya herhangi bir sınıfın diktatörlüğü fikrini reddetmiştir çünkü tüm Arapların ezildiğini ve bu nedenle

Baas sosyalizminin işbirlikçi olduğunu söylüyor (Eflak , 1977, s. 279; S. Abu Jaber, 1966, s. 104).

6.3.5.3.Baas İdeolojisi

Baas'ın ideolojisi kendi anayasasında somutlaştırılmıştır. 4-6 Nisan arasında 1947'de partinin kuruluş kongresinin oturumu açıldı. Bu oturumda Mişel Eflak, parti tüzüğünün geçirdiği aşamaları ve bu anayasanın konferansa sunulduğu ulusal felsefi temelleri özetledi. Ayrıca partinin iç ve dış politikasının temel ve genel ilkeleri de tamamlanmıştır. Konferans, partinin sosyal politikasını ve eğitimle ilgili ilkelerini onayladı ve ekonomik yönü onaylandı. Partinin tüzüğünün özetiyle, Baas ideolojisi, Pan-Arabizm, Arap sosyalizmi ve anti-emperyalizmin ideolojik bir karışımı olan bir ideolojidir. Baasçılık, "Birlik....Özgürlük....Sosyalizmi" sloganının altında Arap dünyasının tek bir devlette birleşmesini istemektedir. Baas'ın teorisine göre, Baas'ın amacı; Arap kültürünün, değerlerinin canlanmasını ve Arap toplumunun rönesansı. Baas anayasasının önsözünde Arap Sosyalist Baas'ın Arap birliği ve sosyalist özgürlük için mücadele eden devrimci, milliyetçi, popülist bir hareket olduğu belirtildi. Bu da bize, Pan-Arabist ideolojisinin devrimci yanını tekrardan hatırlatır. Baas sloganı o dönemde Arap milliyetçilerinin en ünlü sloganıydı (özgürlük...birlik...sosyalizm).

Baas anayasası Baas için 3 temel ilke belirledi:

- Birinci ilke: Arap ulusunun birliği ve özgürlüğü, bu nedenle Arap Sosyalist Baas Partisi, Arap dünyasını kültürel, sosyal, siyasi ve ekonomik bir birim olarak görmektedir.
- İkinci ilke: Arap ulusunun kişiliği, Arap ulusunun ayrı bir kişiliği vardır ve verimli canlılık ve yaratıcılık ile karakterize edilir.
- Üçüncü ilke: Arap milletinin mesajı, Arap milletinin ebedi bir mesajı vardır. (Baas Partisi'nin Anayasası, tarih yok)

Parti, 1952 yılında Ekrem el-Hourani liderliğindeki Arap Sosyalist Partisi ile birleştiğinde partinin sola kayması arttı ve daha radikal hale geldi, nitekim El-Hourani radikal milliyetçi solcu ve yabancı karşıtı bir adamdı; örneği: 1956 yılında İngilizlerle Süveyş Kanalı üzerinde anlaştığı için Hourani'nin Nasır'a saldırması (S. Abu Jaber, 1966, s. 34). Baas'ın Hourani'nin partisiyle birleşmesinin ana nedeni, El-Hourani'nin Hama'dan olması ve Suriye kırsalında büyük bir popülariteye sahip olması, nitekim Baas Partisi, Ekrem el-Hurani'nin küçük köylü subaylar arasındaki popülaritesinden

yararlanmak istedi. Gerçekten partinin Hourani'yi elde etmesiyle partinin askerler arasında da popülerliği artmıştır (S. Abu Jaber, 1966, s. 33). Aslında Hourani'nin, Eflak kadar, Baas ideolojisinin üzerinde etkisi büyük değildi, ancak Baas'ın iktidarı alması sürecinde önemli rol oynamıştır (Özenir, 2020, s. 43). Baas Partisi, 1963'te Suriye ve Irak'ta gerçekleştirdiği iki askeri darbeyeyle iktidara gelebilmiş, ancak daha sonra büyük ideolojik dönüşüm yaşamıştır.

6.4.1967 Yenilgisi: Bir Dönemin Kapanışı

Bu kısma "Bir Dönemin Kapanışı" isminin verilmesinin nedeni Fouad Ajami'nin o dönem hakkında ortaya koyduğu hipotezdir. Ajami "Nasır, Nehru, Sukarno ve Nkurma gibi adamlar tarafından temsil edilen üçüncü dünya tarihinin o aşamasının sonu" ifadesini kullanmıştır (Ajami, 1978, s. 368). Başka deyişle, 1970'li yıllarda bütün dünyada "El-Caudillo" denilen fenomen sonuna eriyordu⁸⁴. Altı Gün Savaşı, Arap edebiyatında ezici yenilgi, hezimet veya bozguna uğrama anlamına gelen bir kelime olan "El-Naksa" olarak adlandırılır, zira Altı Gün Savaşı'nın şoku, hem Arap aklı için hem de Arap milliyetçi düşüncesi için o kadar güçlüydü ki, hatta bugüne kadar olumsuz etkisinden kurtulamadığını söylemek mümkündür.

Altı Gün Savaşı'nın bıraktığı travmanın en açık örneği, bu şiirden sonra Mısır'a girişi yasaklanan Suriyeli ünlü şair Nizar Kabbani'nin şiiridir:

إذا خسرنا الحرب لا غرابه لأننا ندخلها بكل ما يملك الشرقي من مواهب الخطابه
بالعنتريات التي ما قتلت ذبابه لأننا ندخلها بمنطق الطبله والربابه.

Kabbani diyor ki: "savaşı kaybettiysek hiç şaşırtıcı değil, çünkü Doğunun belagat yetenekleriyle, sinek bile öldüremeyen hitabeleriyle ve davul ve rabab mantığıyla savaşa girdik" (Kabbani, tarih yok). Bu örnek, Altı Gün Savaşı'nın Arap kafasında bıraktığı acıları somutlaştırabilir, nitekim Kabbani Nasır'ın en büyük hayranlarından idi.

6.4.1. Nasırcı İdeolojinin Popülerliğinin Sona Ermesi:

Altı Gün Savaşı'nın en büyük ve ilk olarak tartışılacak etkisi, Nasırcı ideolojisinin sonu olmasıdır. Hatta bazıları Arap milliyetçiliği ideolojisinin sonunun, Nasırcı ideolojinin

⁸⁴ "El-Caudillo" İspanyolcada lider anlamına gelen bir kelimedir ve popüler devrimci lider olgusunu ifade etmek için gelişmiştir. Bu fenomen, Güney Amerika'da Fidel Castro, Hugo Chavez ve Che Guevara gibi isimlerin ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır.

sona ermesiyle eşleştğini düşünüyorlar ve birçoklarına göre Nasır'ın gerçek ölümü 1967 savaşındaydı. Bu konuda ünlü yazar Fouad Ajami diyor ki: “1967 yenilgisiyle karizma küle döndü ve Pan-Arabizm ideolojisi kendi peygamberiyle (Nasır) öldü” (Ajami, 1978, s. 369). Böylece, Fouad Ajami, 1967 Yenilgisi'ni “Arap Waterloo” olarak değerlendirdi, çünkü Pan-Arabizm fikri ve ideolojisi büyüsunü yitirdi (Ajami, 1978, s. 357). Fouad Ajami, Nasır'ın yenilgiden sonra kendisinin bile değiştiğini söylüyor, nitekim daha önce gerici olarak nitelendirdiği Suudi Arabistan ve Ürdün gibi rejimlerle ittifak kurmuştur. Üstelik barış için Rogers'ın planını kabul etti (Ajami, 1978, s. 358). Böylece, Nasırcılığın ilkeleri heba oldu. Gerçekten, Altı Gün Savaşı, Nasır'ın Arap dünyasındaki tüm karizmasını ve etkisini yok etmiştir. Bu konuda başka bir örnek, 1972 yılında ünlü Mısırlı yazar Tefik el-Hakim, 1952 devrimi ve Abdül Nasır'ın tecrübesini yeniden değerlendirdiği "Bilincin Geri Dönüşü" kitabında Abdül Nasır hakkında şunları söylemektedir: *Nasır'a olan sevgimiz mantıklı düşünmekten bizi kör etti, onun için bağırıyorduk, onun liderliğinin karizmasından büyülenmiştik* (El-Hakim, Bilincin Geri Dönüşü, 2006, s. 37,48).

Nasır'ın son dönemindeki Nasırcı ideoloji, bu ideolojinin kırılmasının bir göstergesi olan birçok zorluktan muzdaripti. İlk örneği Yemen'deki hezimet, özellikle 1967 Yenilgesi ardında, Yemen konusunda Abdülnasır Kral Faysal ile uzalaşmaya mecbur kaldı. Öbür yanda Suriye ve Irak'taki Yeni-Baasçıların Nasır'a karşı başlattıkları propaganda, örneği: Baas Partisi'nin, Ağustos 1970'de Rogers'ın Barış Planını kabul etmesi nedeniyle Nasır'ı kınayan gösteriler düzenlemesi (Al-Shahat, 5 Ağustos 1970'te... Kahire, Bağdat'ın Irak Cumhurbaşkanı Ahmed Hassan el-Bekr'in konuşmasına "Abdul Nasır'ın" yanıtının yayınlanması konusundaki protestosuna yanıt vermeyi reddetti, 2021). Kuşkusuz bu propagandalar, Nasır'ın o günlerde Suriye ve Irak'taki popüleritesinin azalmasına katkıda bulunmuştur. Baas'ın etki alanları yani Irak ve Suriye sadece Nasır'ın etkisini kaybettiği alanlar değil, hatta Abdül Nasır'ın etki alanı olan Filistin meselesiydi. Örneğin, pragmatik programına sahip "Fetih" hareketinin lideri Yaser Arafat, Nasırcı olan Ahmed Cibril'i geride bırakarak Filistin Kurtuluş Örgütü'nün başkanlığını devralmayı başardı.

Bassam Tipi'ye göre Baas hareketi, Arap dünyasının birçok ülkesinde şubeleri bulunan güçlü bir parti teşkilatına sahip olduğu için o dönemde Arap hareketine liderlik edebildi. Nasır'a gelince, bir popülist örgütlenmeden yoksundu ve George

Habash liderliğindeki “Arap Milliyetçiler Hareketi”⁸⁵ bile 1967 yenilgisinden sonra Nasır'a güçlü bir popülist kılıf sağlayamadı (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 202). Bize göre, Nasır'ın cesediyle mezara giden Nasırcı hareketin aksine, Baas hareketinin 1967 yenilgisinden sonra kalıcı olmasının temel nedeni budur. Dahası, Mısır'da bile 1967 Yenilgisi sonrasında Abdülnasır'ın mutlak otoritesinin sarsıldığı görülmektedir. Örneği: Şubat 1968'de üniversite öğrencilerinin gösterileri, nitekim Nasır rejiminin yaşlandığını düşünen öfkeli öğrenciler, demokratik hayatın dönüşünü talep ederek çıktılar. Ayrıca öğrenciler, subayların "1967 Yenilgisi" mahkemesinin davalarında aldığı yetersiz cezalara da itiraz ettiler. Bunun sonucu, Nasır, 30 Mart 1968 bildirisini ilan etmiştir, bu bildiri 1967 öncesi durumun bir düzeltmesiydi. Sadece öğrenciler değil, Arap sosyalizmini örtülü bir gerici olarak gören radikal Marksist akım, Baasçılığa ve Nasırcılığa inanmayan üçüncü bir akım olarak ortaya çıktı. Bunun en belirgin örneği: Yasin El-Hafız liderliğindeki 1966'da "Arap Devrimci İşçi Partisi"dir⁸⁶ ve 1969'da Filistinli Marksist bir grup olan Nayef Hawatmeh liderliğindeki "Arap Milliyetçiler Hareketi"nden ayrılan "Filistin Demokratik Kurtuluş Cephesi". Ayrıca, Marksist İlyas Murkus'un düşüncesi (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 204). Sonunda, Nasırcı hareketin sonu, 1967 yenilgisinin tek sonucu değildi, ancak bir sonraki bölümde tartışılacak birçok sonucu vardır.

6.4.2. Baas Partisi İçinde Dönüşüm

Baas'ın asıl dönüşümü, Akram el-Hourani liderliğindeki Arap Sosyalist Partisi ile birleşmesinden sonra, sosyalist düşünceye dönüşmesiyle başladı. Zeki Al-Arsuzi ve Mişel Eflak arasındaki çatışma, Eflak'ın Baas hareketi üzerindeki üstünlüğü ve kontrolü ile sona ermiştir. Bu zafer, geleneksel Şam şehirli seçkinlerinin, Alevi ve köylü azınlıklara karşı bir üstünlüğü olarak nitelendirilmiştir. Böylece, hem Suriye'de ve hem de Baas partisi içinde, toprak sahiplerinden oluşan, şehirli burjuva olan Sünni Müslüman sınıf ve Şam eliti baskındı (Özenir, 2020, s. 47). Öbür yanda, o günlerde bütün dünyada olduğu gibi, Suriye köylü fakir sınıfları, iyi bir yaşam standardı

⁸⁵ "Arap Milliyetçiler Hareketi, 1948'de Filistin Nekbe'sinin ardından kurulmuş bir harekettir. Esasen Lübnan'da, Beyrut Amerikan Üniversitesi gibi üniversite öğrencileri arasında ortaya çıkmıştır. George Habash'a göre, hareketin kurucuları, Konstantine Zureik'in fikirlerinden etkilendi.

⁸⁶ "Arap Devrimci İşçi Partisi", Irak ve Suriye'de faaliyet gösteren bir siyasi partidir. Parti, 1966 yılında Arap Sosyalist Baas Partisi'nden Marksist bir ayrılan grubu olarak, Yassin al-Hafız tarafından kurulmuştur. Parti, Mişel Eflak'ın Baas sosyalist ideolojisini gerici olduğunu için reddetti, bunun yerine parti bilimsel sosyalizmi seçti.

sağlamak için orduya katılmaya başladı. Özellikle, Suriye'de azınlık mevkisinde bulunan Alevi ve İsmaili sınıfları, toplum içinde daha iyi bir seviyeye ulaşmak için askeri okullara girmeye başladılar. Aynı anda, Hama kökenli olan, Arap Sosyalist Partisi lideri Akram El-Hourani, bu köylü subayların arasında büyük etkiye sahipti ve belki de Baas'ın El-Hourani'yle birleşmesinin en önemli neden buydu (Özenir, 2020, s. 44).

Baas'ın içindeki konjunktürün dönüşümü, Nasır'ın Suriye'deki millileştirme politikalarıyla başladı, nitekim o politikalar, geleneksel elitin nüfuzunu sınırlamıştır, aynı anda Baas'ın sosyalist ve seküler politikaları, köylü ve azınlık sınıflarını cezbetmiştir. Bazı araştırmacılara göre, 1961 yılında Suriye'deki darbe, kendi mevkisini korumak amacıyla Şam Sünni Müslüman seçkin sınıfı tarafından yapılan bir darbedir. 1961-1963 rejimi tarafından Nasır'ın sosyalist uygulamaları kaldırılmıştır ve tabi ki bu icraat, ne Nasırcıları ne de Baasçıları hoşnut etmiştir. Sonuç olarak Baas, 1963 yılında askeri darbeye iktidarı alabilmiştir ve Baas içindeki dönüşüm, o dönemde netleşmiştir, nitekim bu darbede Baas partisinin köylü askeri kanadı bir üstünlük kazandı ve ardından geleneksel şehirli sınıfı tasviye etmeye başladı. Aslında Baas içindeki dönüşüm, bir sosyal sınıf mücadelesi veya mezhepsel mücadele olarak nitelendirilebilir. Baas seküler bir programı benimseyip sınıf mücadelesine karşı durmuştur ancak parti büyüdüğü, partinin bünyesinde olan değişimlerden dolayı, askeri kanadı ve sivil kanadı arasında, daha doğrusu şehirli sınıf ve köylü sınıf arasında bir çatışma ortaya çıkmıştır (Özenir, 2020, s. 48).

1963 sonrasında, Baas partisi içinde ideolojik ve düşünsel bir ayrılık ortaya çıkmıştır. Bir tarafta, Eflak'ın liderliğindeki Baas'ın eski jenerasyonu Mısır'la birleşme peşine koşan kanat. Bu kanat eski Baas'ın eski düşüncesine bağlı olarak yani Arap birliğinin herşeyden önce gerekliliğini savunan kanattır. Öbür tarafta, komünist ve sosyalist köylü genç subaylardan oluşan, El-Hourani liderliğinde bir kanattır. Bu kanat, bölgeci yani Suriye çıkarlarına daha önem veren, kommünizme yakın bir kanattır. İki taraf arasında mücadele, 1966 darbesinin sonucunda, Eflak'ın partiden uzaklaştırılmasıyla ve şehirli geleneksel Sünni Müslüman seçkin sınıfın tasviye edilmesiyle sonuçlanmıştır.

1966 - 1970 arasındaki dönem Neo-Baas olarak adlandırılmaktadır. Bu dönem, 1963 geleneksel Baas darbesinde ve 1966 Neo-Baas darbesinde önemli rol

oynan Alevi, Dürzi ve İsmaili azınlıkların (Selim Hatum, Salah Jadid ve Hafız Esad gibi) yükselmesine şahit olmuştur. Alevi köylü olan Zeki El-Arsuzi bile yeniden Suriye'deki Baas Partisi içinde itibar kazanmıştır (Özenir, 2020, s. 71,74,86). 1966 Darbesi Suriye tarihinde en kanlı darbe olup Nasır'ın taraftarları ve eski Baasçıları tamamen temizlemiştir. Arap Sosyalizme inanmayan Neo-Baasçılar, Nasır'la eski Baas'ın yakınlaşmasından hoşlanmamışlardır. Neo-Baasçılar, Eflak'ın sosyalizmini gerici olarak görüp eleştirmişler ve Leninist komünizme daha yatkın oldukları belli olmuştur, özellikle Başkan Atassi ve Salah Cedid. Dolayısıyla Sovyetler Birliği ile daha güçlü ilişkiler kurdular (Vurmay, 2011, s. 50) ve böylece 1966 iktidarı kommünist olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Ancak Baas içinde, bütün Suriye'de olduğu gibi, Arap milliyetçiliğine mi yoksa sosyalist düşüncelere mi önem verilmeli tartışması oldu. Daha doğrusu Marksist Salah Cedid ve Pan-Arabist Hafız Esad arasında ideolojik ve bireysel bir tartışma olmuştur, özellikle 1967 ardında bu tartışma ve fikir ayrılığı şiddetlenmiştir, çünkü Esad'a göre Cedid'in politikaları, Suriye'yi Arap dünyasında yalnız bırakabilip Suriye'yi tehlikeye sokabilirdi. Cedid ile Esad arasındaki en önemli çatışmalarından biri, 1970 yılında Arap dünyasında "Kara Eylül" olarak adlandırılan olaylarda Ürdün kralı Filistinli mültecilere ateş açarken, Cedid Filistinliler lehine müdahale etmeyi istemiştir ancak Esad bunu reddetmiştir (Vurmay, 2011, s. 57). Sonunda, Savunma Bakanlığını yaparken, kendisini güçlendiren ve ailesini ve aşiretini orduda yerleştiren Hafız Esad, Kasım 1970'te yaptığı kansız bir darbeye iktidara geçip Suriye'nin kaderini değiştirmiştir⁸⁷.

⁸⁷ Ürdün İç Savaşı olarak da bilinen Kara Eylül olayları, Ürdün'de Kral Hüseyin liderliğindeki Ürdün silahlı kuvvetleri ile Yaser Arafat liderliğindeki Filistin Kurtuluş Örgütü arasında 16-27 Eylül 1970 tarihleri arasında Ürdün'de çıkan çatışmadır. 17 Temmuz 1971'e kadar devam etmiştir.

7. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN SÖNMESİ

Pan-Arabizm İdeolojisi Sonrası Arap Dünyası (1971-2022)

1960'lar "Üçüncü Dünya" ülkelerindeki kurtuluş hareketleri için heyecan verici bir on yıldır ve aynı Arap hareketi için de geçerlidir. Zira 1960'lı yıllar Arap hareketinin zirvesine ve 1967 yenilgisinden sonra hızlı çöküşüne tanık olan bir dönemdir. 1970'li yıllar ise, Arap milliyetçiliği düşüncesine yansıyan büyük bir dönüşüm dönemi, nitekim bu dönemin şiddetli olayları, Arap milliyetçiliğinin düşüncesini ve ideolojisini geri planda kılıp Arap bölgesinde diğer ideolojilere yol açmıştır. Bu bölümü Pan-Arabizm sonrası olarak tanımlamayı tercih ettik çünkü 1970'li yıllardan itibaren Pan-Arabizm'den bahsetmek artık zor oldu, keza 1970'li yıllarda Arap milliyetçi düşüncesi ağır darbeler almış ve ortadan kalkmasına neden olmuştur. Bu kısımda, 1970'li yıllardan itibaren uluslararası seviyede ve Arap coğrafyası seviyesinde, Arap milliyetçiliği ve Pan-Arabizm ideolojisini yok eden gelişmelerden bahsedilecek.

7.1.1967 Yenilgisinin Etkileri

1967 yenilgisini, savaş alanında bir ordunun yalnız bir askeri yenilgisi olarak görmek yanlıştır. Daha ziyade, bu hezimetin tanımlamak için seçilen Arapça kelimesi "Naksa", sadece yenilginin Arapların ruhları üzerindeki etkisini hafifletmek için bir girişimiydi. Ancak 1967 yenilgisi tamamen imha edici bir bozgun idi. 1967 yenilgisi, askeri açıdan felaket olmasına rağmen, yenilginin en büyük etkisi askeri değildi. İsrail hava kuvvetlerinin, Mısır hava kuvvetlerinin %95'ini yok ettiği ve İsrail'in kendi boyutunun yaklaşık üç katı bir bölgeyi işgal ettiği gerçektir. Ancak yenilginin büyüklüğü, Arap üniter projesinin ve Arapların ideal döneminin sonu temsil etmesindedir. Fawzi Mansur gibi bazı Arap düşünürler, 1967 yenilgisini Arapların tarihten çıkışı olarak gördüler (Mansour, 1993). 1967 yenilgisinden sonra Arabizm, kendini yüceltmekten öz eleştiriye doğru bir yönelim süreci yaşadı (Tipi, Arab Nationalism: A Critical Enquiry, 1990, s. 14).

Bu konuda Sadık Celal Al-Azm'ın "Yenilgiden sonra öz eleştiri" adlı bir kitabına atıfta bulunabilir. Sadık Al-Azm, 1960 kuşağından hiçbirinin 1967 vuruşunun etkilerinden tam olarak kurtulamadığını, çünkü kimsenin bu kadar korkunç bir şekilde düşeceğini hayal etmediğini söylüyor. Sadık el-Azm, 1905 savaşında Çarlık

Rusyası'nın Japonya'ya karşı yenilmesi ile 1967 savaşında Arapların İsrail'e karşı yenilmesi arasında büyük bir benzerlik bulur, zira Çarlık Rusya'nın Japonya'yı hafife alması gibi Araplar da İsrail'i hafife aldılar. Öbür benzerlik ise, Japonya ve İsrail'in zaferi bilimin ve modernitenin, cehalete ve geçmişin ihtişamına güvenmeye karşı kazandığı bir zaferdi (Al-Azm, 1968, s. 8,22). Sadık Al-Azm, Arap toplumu ve Arap zihniyetinin derin bir analizini ve yenilginin nedeni olan davranışsal ve psikolojik kalıpları sundu. Sadık Al-Azm, Arap sosyalist devriminin sadece siyasi düzeyde kaldığını ve Arap gençliğinin politik olarak devrimci olduğunu, ancak kalbinin derinliklerinde dini, sosyal ve kültürel olarak muhafazakar kalmış olduğunu söylemektedir (Al-Azm, 1968, s. 54). Sadık el-Azm, Başkan Abdülnasır'ın yenilgiden sonra işçiler arasında yaptığı bir konuşmayı delil olarak sunuyor. Abdülnasır bu konuşmada şunu söylemiştir *"Arap milliyetçiliği hakkında konuştuğumuzda, sağ milliyetçilik ve sol milliyetçilik gibi kavramları unutmamız gerekir çünkü İsrail, Arap dünyasını işgal ederken sağ ve sol arasında ayrım yapmadı"*. Sadık el-Azm, özellikle işçiler arasında böyle bir konuşmayı yapmasının Arap sosyalist devriminin Arap sağ ve Arap gericilik önünde yenilgiye uğratılması anlamına geldiğini düşündü ve bu nedenle Arap sosyalist devrimi, bilimsel sosyalizmi ve laikliği ilan edemediği için başarısız oldu (Al-Azm, 1968, s. 82,84). Sonuç olarak, Sadık el-Azm, 1967 yenilgisini, Amerika'nın önderlik ettiği küresel kapitalist tahakküme karşı devrimci sosyalist hareket için bir yenilgi olarak değerlendirdi (Al-Azm, 1968, s. 49). Böylece, 1967 Yenilgisinin en önemli sonuçlarından birinin Arap sosyalist devriminin başarısızlığı olduğunu söylemek mümkündür.

7.2.1970'li Yıllarda Arap Dünyasına Neo-Liberalizm Sızması (Karşıdevrim)

1970'ler, daha önce de belirtildiği gibi, tüm dünya ve özellikle Arap bölgesi için heyecan verici bir on yıldır. Nitekim bu yıllarda Sovyet ve Amerikan kutupları arasında gerçekleşen uzlaşma politikası Arap bölgesinin seyrini etkilerken. Diğer yandan, yetmişli yılların ortalarındaki petrol fiyatları furyası Arap bölgesini büyük ölçüde etkilemiştir ve Arap Körfez ülkeleri bu krizle Arap bölgesinde bir üstünlük kazanmıştır. Aynı anda Mısır ve Suriye gibi İsrail'le savaşan Arap ülkeleri, savaştan yıpranmış olarak çıktıkları için Körfez zengin Arap ülkelere muhtaç olmuşlardır. Ancak zengin Körfez rejimleri, bu ülkelere yardım etmek için, önce bu ülkelerin politikalarının değişmesini şart koştular, bunu Abdül Nasır'ın 1968'de güçlerini

Yemen'den çekmesinde görebiliriz. Mısır ve Suriye gibi sol rejimlerde değişen en önemli politikalardan biri Arap sosyalist devrimi fikrine son vermek oldu. Buna, neo-liberalizmin Arap bölgesine girişi ve yeni bir dönemin başlangıcı eşlik etmiştir. Bunu hem Enver Sedat hem de Hafız Esad liderliğindeki Mısır ve Suriye'deki duruma bakarak görebiliz, nitekim Sedat, Hafız Esad ve hatta Saddam Hüseyin dönemi, bölge tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Gerçekten, her birinin politikası o dönemde meydana gelen değişikliklerin bir ifadesinden ibarettir. Aslında Mısır ve Suriye arasında, o dönemde yaşanan değişimler konusunda benzer bir durum vardı. Zira Sedat, sanki Abdülnasır'ın varisi gibi başkanlığa başlarken, aynı şekilde Hafız Esad Suriye'nin Pan-Arabizm mirasının koruyucusu olarak başkanlığa başlamıştır. Sedat'ın anayasal yemin sırasında Cemal Abdül Nasır'ın heykelinin önünde eğilmesi ve Mısır topraklarında 30 milyon Abdülnasır olduğunu söylemesi bu konuya örnek teşkil etmektedir. Ancak 1971'de hem Sedat hem de Hafız Esad, rejimlerinin temel direklerini pekiştirmek için iki ülkenin çehresini ve politikasını değiştiren "Al-Thawra Al-Tashihyya" (düzeltici devrim) başlatmışlardı.

1971'de Mısır'da Sedat, başta Harbiye Bakanı Mareşal Muhammed Fawzi, İçişleri Bakanı Shaarawy Gomaa, Cumhurbaşkanı Yaveri Sami Sharaf ve Sosyalist Birliği Teşkilatı'nın Başkanı Ali Sabry olmak üzere Nasır rejiminin tüm üyelerini tutuklattı. Sonraki dönemde, özellikle 1973'ten sonra Nasır'ın mirasına yönelik kampanya başladı. 1970'lerde Nasır dönemine saldıran yazılar yaygınlaştı. Bunlara, ünlü yazar Tefvîk el-Hakim'in "Bilincin Dönüşü" ile Louis Awad'ın "Nasırcılık Yedi Maskesi" isimli kitaplar örnektir. Aynı bağlamda, Nasır rejimine saldıran filmler sinemada yayıldı, örneği: Nasır dönemindeki yolsuzluğun boyutunu anlatan ve Nasır rejiminin adamlarını şişman kediler olarak nitelendiren "Şişman Kediler"⁸⁸ filmi ve Nasır rejiminin hapishanelerinin vahşetini anlatan ünlü film "Karnak". Buna ek olarak, Nasır idaresindeki Mısır toplumunun olumsuz yönlerini anlatan, Necip Mahfuz'un daha sonra bir filme dönüştürülen ünlü romanı "Miramar".

Hüseyin Mu'nis, "Paşalar ve Süper Paşalar" adlı kitabında Nasır rejimini Memluk rejimi olarak tanımlayıp, Abdülnasır'ın bir Padişah ve onun adamlarının Memluk şehzadeleri olduklarını söylemiştir. Mu'nis, monarşi altındaki paşalar gibi

⁸⁸ Şişman kediler ya da "Fat Cats", toplumun zengin, varlıklı ve açgözlü sınıfını tanımlayan politik İngilizce bir terimdir.

Abdülnasır döneminin adamları paşa unvanları adamları olmayan yeni bir açgözlü zengin sınıfı "Süper Paşalar" olarak nitelendirdi. Hüseyin Mu'nis, Temmuz 1952 Devrimi'nin çoğu adamlarını, devrim ve sosyalizm adına konuşan, "devrimin meşruiyeti" gerekçesiyle milletin servetine ve özgürlüklerine el koyan ikiyüzlüler olarak görüyordu (Mu'nis , 1985, s. 57,63,80). Öte yandan, Nasırcılığın vaftiz babası ve Nasır rejiminin sözcüsü olan Muhammed Hassanein Heikal, Abdel Nasır'a karşı yürütülen kampanyanın arkasında karşı-devrimin güçlerinin durduğunu düşünüyordu. Heikal, büyük zenginlik elde edebilen bir sınıfın oluşmasına neden olan, Sedat dönemindeki ekonomik açıklık (İnfitah) politikalarını, 1952 Temmuz Devrimi'ne karşı bir irtidadi olarak görüyordu (Heikal, Abdülnasır İçin Değil Mısır İçin, 1987, s. 20,45). Haykal, karşı-devrim teorisiyle ilgili, Nasır'ı karalama kampanyasının arkasında CIA'nın olduğunu ve bu kampanyada Sedat rejiminin parmağı olduğunu düşünüyordu. Heikal, karşı-devrimci rejimin, Nasır'ın mirasını 1974'e kadar koruduğunu iddia etmeye devam ettiğini ve bu tarihten sonra gerçeğini ortaya çıktığını söylüyor (Heikal, Abdülnasır İçin Değil Mısır İçin, 1987, s. 20,21,39).

7.3.Arap Sosyalizmin Yok Olması ve Yerini Ekonomik Liberalizmin Alması

Üçüncü dünya ülkelerinde kalkınma girişimleri, sosyalizm çerçevesinde başarılı olamamıştır, bu nedenle neo-liberalizm bu ülkelere, Arap dünyası da dahil, nüfuz etmeye başlamıştır. Keza, sosyalist deneyin başarısızlığından muzdarip olan bu Arap ülkeler, özellikle Arap petrol devletlerinin 1974 petrol krizinde yaratabildiği devasa mali fazlalardan yararlanmak istediler. Buna göre, bu ülkeler pazarlarını tamamen Körfez ve Avrupa sermayelerine açmışlardır. Örneği, Petrol krizinin yaşandığı 1974 yılında Mısır ve Suriye'nin dışa açılma "İnfitah"⁸⁹ politikaları izlediklerine tanık olmuştur. Aslında Mısır ve Suriye, komuta ekonomisinden kurtulma ihtiyacını ve kamu sektörünün egemenliğine dayanan ekonomiyi tasviye etmek gerektiğini savunan "ekonomik liberalleşme" ve "Neo-Liberalizm" söylemine maruz kaldıklarında, üçüncü dünya ülkeleri bağlamından izole vakalar değildi. Bu "Neo-Liberal" söylemi, piyasa ekonomisine doğru ilerleme, küresel piyasalarla bağlantı kurma ve serbest bir yatırımı ve finansal ekonomiyi kurma gibi ilkeleri teşvik etmekteydi (Al Suwaiha, 2018).

⁸⁹ "İnfitah", dışa açıklık anlamına gelen Arapça bir kelimedir. Ekim 1973 Savaşı'ndan sonra Cumhurbaşkanı Muhammed Enver Sedat'ın yönetimi sırasında rejim tarafından benimsenen bir politikadır ve bu politikaya göre, devletin ekonomik yönelimi sosyalizmden kapitalizme ve serbest ekonomiye çevrilmiştir.

Hem Sedat'ın hem de Hafız Esad'ın benimsemiş oldukları "İnfitah" politikalarında, konumuz açısından önemli olan her iki ülkedeki ekonominin yapısındaki değişimler değil, önemli olan bu politikaların getirdiği sosyal ve kültürel değişimlerdir. Mısır'da, Ekim 1973 savaşıdan sonra Devlet Başkanı Enver Sedat zamanında, Mısır'daki "infitah" süreci, siyasi söylemde ve ideolojide bir değişiklik olarak Abdülnasır yolundan siyasi bir sapma ile bağlantılıydı, zira Sedat, 1976 ve 1977 tarihli iki yasa çıkartıp Mısır'da çok partili siyasetin geri dönüşünü ilan etmiştir ve böylece Nasır rejiminin en önemli direği olan Arap Sosyalist Birliği dağılmıştır. Ekonomik düzeyde ise, Sedat, Nasır'ın dayandığı ekonomik doktrini, yani "sanayileşmenin önceliği ve emeğin rolünü" ortadan kaldırmak için çalışmıştır, nitekim El-Sadat, ithalat ve ihracatı, Süveyş Kanalı geliri ve petrol transferi gibi hizmet sektörü faaliyetlerine daha fazla önem vermiş ve küresel pazarla bağlantı kurmanın gerekliliğini vurgulamaya çalışmıştır. Ayrıca, turizm ve gayrimenkul sektörlerine yatırım Sedat döneminde bir refah çağı yaşamıştır. Sedat'ın halefi Mübarek döneminde "özelleştirme" terimi ekonomik hayatta yerini almaya başladı, nitekim 1991'den itibaren, Mübarek hükümetleri, bir dizi ekonomik ve yasal icraatla, çok sayıda devlete ait ekonomik kurumları, Mısırlı ve Körfez yatırımcılarına satmıştır. 21.Yüzyılın başında, özelleştirme programı ilk beş yılda zirveye ulaşmıştır. Böylece, Nasır'ın inşa ettiği sosyalist sistem tamamen tasfiye edilmiştir. Arap Sosyalist Milliyetçileri, bu önlemleri 1960'lı yıllardan kalan Arap sosyalizminin mirasının bir yıkımı olarak gördüler. Suriye'ye gelince, seksenli yılların sonundan itibaren Suriye, Mısır ve dünyanın diğer geniş bölgeleri gibi, kamu sektörü karşıtı ve özel sektörün statüsünü yükselten söyleminin yayılmasını yaşadı. "israfi durdurma" ve "kamu harcamalarının rasyonelleştirilmesi" gibi sloganlarının atlında kamu ekonomik sektörlerin tasfiyesi yaşanmış ve devlet, tarım ve sanayi gibi stratejik sektörlerden çekilmiştir (Al Suwaiha, 2018).

"İnfitah" sürecine, yeni bir özgürlükler, demokrasi ve ekonomik özgürlük çağının propagandası eşlik etmiştir. Ancak sosyal açıdan, ekonomik açıklık süreci, otoritede yeni seçkinler üretti. Siyasal otoriteye yakın ve büyük servetlere sahip varlıklı bu yeni seçkinler, Arap dünyasında "paranın otoriteyle evliliği" fenomeni olarak adlandırılmıştır. Böylece, 1970'ler ve 1990'lar arasında Arap Sosyalizmini yok etmesiyle Pan-Arabizm ideolojisi başka ağır bir darbe almıştır. Ahmet Aboud Paşa ve diğerleri gibi, 1952'den önce Mısır'daki monarşi döneminde "paranın iktidarla evliliği"

olgusu zaten mevcuttur. Bu nedenle, Muhammed Hassanein Heikal "Autumn of fury" adlı kitabında, bu olgunun geri dönüşünü, 1815 Viyana Konferansı ardında, Fransa'da Bourbon kraliyet ailesinin iktidara dönüşüne benzetmiştir (Heikal , Autumn Of Fury: The Assassination of Sadat, 1983)⁹⁰. Aslında, Sedat dönemini ve "İnfitah" dönemini açıklamak için karşı-devrim teorisini benimseyen tek kişi Muhammed Hassanein Heikal değildi, aksine birçok Nasırcı ve Arap milliyetçi bu görüşü benimsedi, örneği: Dr. Ghali Şükrü'nün "Mısır'da Karşı Devrim" adlı kitabı (Şükrü, 1978).

7.4.Petro – Dolar Dönemi ve Amerikan Destekli Siyasal İslam'ın Bölgede Yayılması

Arap bölgesindeki olayların gidişatına bakıldığında, 1970'lerden itibaren, İslami siyasi akımların popülaritesinin büyük ölçüde arttığı görülecektir ve bu gelişme, Pan-Arabizm ideolojisi için bir başka olumsuz faktördü. Aslında, siyasal İslam'ın o dönemde yükselişi bir tesadüf değil, bölgedeki gelişmelerin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Ortadoğu'da artan nüfuzunun bir yansımasıydı. Batı'ya ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri karşıtı siyasi söylemine rağmen, siyasi İslam'ın Amerikan dış politikasının Ortadoğu'daki en önemli araçlarından biri olduğuna şüphe yoktur. Siyasal İslam'ın istihdamı, Ortadoğu'da uzman olan, İngiltere tarafından Amerika Birleşik Devletleri'ne devredilen en önemli deneyimlerinden biriydi. 1970'ler, Arap milliyetçiliği ideolojisinin gerilemesinin başlangıcına ve onun yerine siyasal İslam'ın yükselişine, bölgede Amerikan etkisinin yükselişine ve Ortadoğu siyasetinde Körfez devletlerinin etkisinin artışına yani "Petro – Dolar" dönemine şahit olmuştur. Aslında bu gelişmelerin her biri birbiriyle bağlantılıdır, dolayısıyla Arap milliyetçiliği üzerindeki etkisini anlamak için o dönemdeki Ortadoğu gelişmelerini doğru anlamak gerekmektedir.

Arap milliyetçiliğinin yükselişine tanık olan dönem (1945-1970), Sovyet ve Amerikan kutupları arasındaki vekalet savaşının en sıcak yaşandığı dönemdi. Tabii bu Arap bölgesine de yansdı ve Arap ülkeler bu savaşın bir parçası oldu, bunun belki de en belirgin örneği Arap Soğuk Savaşı'dır. Komünizme karşı savaşı sırasında Amerika Birleşik Devletleri, ateist komünizme saldıran dini bir medya söylemi kullandı ve Arap

⁹⁰ Bunun bir örneği, Sedat döneminde siyasi arenaya yine dönen, krallık döneminde İçişleri eski Bakanı olan Fuad Sirajeddin, çünkü Sirajeddin, Sedat'ın Arap Sosyalist Birliği içerisinde 1976 yılında kurduğu "Üç Minber"de sağcı miber lideri olmuştur.

monarşi rejimleri özellikle Suudi Arabistan, Arap sosyalist rejimlerine karşı savaşlarında aynı medya söyleminin kullanmıştır. 1967, Ortadoğu'da komünizmin ve Pan-Arabist sosyalizmin yenilgi yılıydı, nitekim siyasal İslam'ın anti-komünist ve Anti-Pan-Arabist söylemi, 1967 yenilgisinden sonra Arap bölgesinde büyük popülerlik kazandı. Siyasal İslam'ın, popülerliğinin artmasının, Arap bölgesinde egemen bir ideoloji olarak Arap milliyetçiliği akımının yerini almasının birçok nedeni vardır:

- İsrail'e karşı 1967 savaşındaki ezici yenilgisiyle, milliyetçi akımın başarısızlığa uğramasının ardından, Arap kitleleri değişim talep etmeye başlamıştır, çünkü yenilginin yol açtığı umutsuzluk ve hayal kırıklığı, gençleri başka bir ilham kaynağı aramaya yöneltti. Uzun süredir, İsrail'e karşı zafer umuduyla, Arap kitleleri, savaşın, askeri seferberliğin ve özgürlüklerin kısıtlanmasının yüklerini taşımıştır, ancak bekledikleri zafer gerçekleşmemiştir. Bu nedenle, Arap solcu devletlerinin İsrail ile savaşta yüz kızartıcı yenilgisiyle, bu Pan-Arabist devlet modelinin Arap dünyasının umut ettiği zaferi sağlamakta başarısız olacağı belli oldu (Khawas, 2022, s. 329,334).
- Arap ulus-devletin iç krizi; Örneği: sosyal Pan-Arabist sistemin toplumsal barışı sağlayamaması, hükümetin demir yumruğu benimsemesi, ifade özgürlüğünün daralması ve devletin, Arap halkın kültürü ve tarihinden uzak toplumsal projeleri benimsemesi (Khawas, 2022, s. 334).
- İslami akımlara karşı uygulanan sert güvenlik tedbirleri. Nitekim bu şiddetli tepki siyasal islam düşüncelerinin yayılmasında katkı sağlamıştır, örneği: Seyyid Kutub'un idamı, onun düşüncelerinin yayılmasında katkı sağlamıştır ve böylece bu baskıcı politika nedeniyle Abdülnasır hakkında şu imaj oluşmuştur; "kendi halkına zulüm eden, İsrail'i bile mağlup edemeyen solcu zorba" (Khawas, 2022, s. 334).
- Arap – Arap çatışması, özellikle Suudi-Mısır çatışması. Nitekim Suudi Arabistan, "Pan-Arabist Nasırcı Projesi"ne meydan okumak için bir aracı olarak "Pan-İslamizm" projesine yatırım yapmaya çalışmıştır. Keza Suudi Arabistan Arap dünyasındaki neredeyse tüm İslamist akımları destekledi (Khawas, 2022, s. 334). Bu noktada 1967 savaşından sonra muhafazakar sağcı Arap rejimlerinin benimsediği medya söylemine bakıldığında, yenilginin Arapların dinden uzaklaşmalarının bir sonucu olduğu fikri. Örneği: Fas

Kralı'nın sözü; "Biz Allah'a özen göstermedik, bu yüzden Allah da bize yüz vermedi". Aynı şekilde Ürdün Haşimi Krallığı Müftüsü 22 Aralık 1967'de "Al-Dustour" gazetesine Arap yenilgisini yorumlamasında yaptığı açıklamada Yahudiler hakkında şunları söyledi: *"Onların ne güçleri ne de cesaretleri var. Ama Allah dinimizden uzak olduğumuz için bu alçaklıkları, bize musallat etmiştir"* (Al-Azm, 1968, s. 24). Buna ek olarak Şeyh Al-Shaarawy'nin sözü "1967'de komünizmin önderliğinde kazanamadığımız için şükürler olsun diye Allah'a secde ettim".

- 1979 İran devriminin zaferi, İran'daki durumu örnek almak isteyen İslami akımlara cesaret verdi, özellikle de İran'daki yeni rejim, İran İslami devrimi ihraç etme ilkesini benimsemiştir (Khawas, 2022, s. 335). İran'daki İslam Devrimi'nin başarısının İslami modeli çekici bir model yaptığına şüphe yoktur, bu algıyı, 1980'lerin başında Mısır'daki Müslüman Kardeşler tarafından benimsenen "Çözüm İslam'dır" sloganında açıkça görebiliriz. İran rejiminin Arap dünyasına yönelik medya söyleminde zekice propaganda yapmıştır. Yeni rejimin İran'a kazandırdığı İslami karakter, Arap dünyasına yabancı olmayıp, kendisini ona dahil etmede başarılı oldu. Ayrıca İran İslamist rejimi, Filistin davasını destekleyerek Arap dünyasında popüler bir temel oluşturabilmiştir (Çınar Ç. , 2020, s. 17).
- Afganistan'daki komünist rejimi korumak amacıyla Sovyetlerin Afganistan'ı işgali ABD istihbaratı ve müttefikleri, işgali İslam'a karşı bir komünist saldırı olarak göstererek bütün Arap dünyasını Sovyet Birliği'ne karşı çıkarmıştır. Sonuç olarak, birçok Arap istihbarat kurumu gözetiminde çok Arap mücahit Afganistan'a gitmek için seferber edildi (Çınar Ç. , 2020, s. 18).
- Göz ardı edilmemesi gereken bir sosyal boyut daha vardır. Bazı Arap ülkelerindeki nüfus artışı ve oradaki ekonomik gelişmenin başarısız olması nedeniyle, Arap halkları zengin Körfez ülkelerine göç etmeye mecbur kaldı. Orada, bu gurbetçi emekçi Körfez ülkelerindeki Selefi dini sosyal örüntüden etkilendiler ve bu fikirleri ülkelerine ihraç etmeye başladılar. Bunu, 1980'ler ve 1990'lar boyunca Mısır'da Selefi – Vehhabi ve cihatçı fikirlerin yükselişinde görmek mümkündür.

Bu gelişmeler, Ortadoğu'nun "petro-dolar" dönemi olarak bilinen yeni bir döneme girmesiyle aynı zamana denk geldi. Arap bölgesinde milliyetçi düşünceden

İslamcılığa doğru yaşanan entelektüel dönüşümü anlamak için o döneme kısaca göz atmak gerekiyor. Amerika Birleşik Devletleri'nin küresel ekonomiye hakim olması için kurulan petrodolar teorisi, 1970'lerin başlarında, Başkan Nixon döneminde OPEC petrol üreticileri ile Amerika Birleşik Devletleri yönetimi arasında bir anlaşmanın yapılmasıyla başladı. Bu anlaşmaya göre, "küresel piyasada alınan veya satılan herhangi bir varil, petrol borsalarında temel para birimi olarak doları kullanması ve dünyada petrol almak isteyen herhangi bir ülkenin önce yerel para birimini dolarla değiştirmesi gerekir. Böylece, bu temel "petrodollar" olarak bilinir hale geldi. Buna göre, 1973'te Suudi Kralı Faysal bin Abdulaziz, Suudi Arabistan'ın petrol sahaları üzerinde Amerika'nın askeri koruma sağlaması karşılığında doları petrol satın almak için tek para birimi olarak kabul etmeyi onayladı (Omar, tarih yok).

Böylece, Amerika Birleşik Devletleri ile sağcı Arap rejimleri arasındaki ittifak ilişkileri eskisinden daha güçlü bir şekilde yeni bir aşamaya girmeye başlamış ve Arap dünyasındaki ittifakın haritası bir üçgen şeklinde şekillenmiştir. Tarafları: Amerika - Suudi Arabistan - siyasal İslam. Yeni kurulan ittifak, Ortadoğu ve Afrika başta olmak üzere dünyanın tüm bölgelerinde sosyalizm ve komünizmle mücadele etmeye başladı ve bunun en önemli örneği Safari Kulübü. Safari Kulübü (Safari Club), Soğuk Savaş döneminde Afrika kıtasındaki komünistlere karşı savaşmak için, 1 Eylül 1976 tarihinde istihbarat servislerinin bir ittifakıdır ve merkezi olarak Kahire seçilmiştir. İttifakın resmi üyeleri İran, Mısır, Suudi Arabistan, Fas ve Fransa'ydı ve koalisyonun ABD ile yakın temasları ve ilişkileri vardı.

Arap bölgesinde milliyetçi fikir aleyhine ve siyasi İslam lehine gerçekleşen entelektüel dönüşümün açıklamasından ve bu dönüşüme eşlik eden ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmeleri belirledikten sonra, artık İslamcıların ulusal fikire yönelik vizyonunu ve siyasal İslam'ın Arap milliyetçiliğine yönelik söyleminin boyutları incelenecektir. İslamcıların milliyetçiliğe bakışının verilebilecek en önemli örneklerinden biri, cihatçı Abdullah Azzam tarafından yayınlanan bir broşürdür⁹¹. Azzam, milliyetçiliğin bir Batı ürünü olduğunu düşünmektedir ve onun İslam dünyasına gelişinin nedenleri şu şekilde belirtmektedir:

⁹¹ Abdullah Yusuf Azzam, Afganistan'da Sovyetler Birliği'ne karşı savaşanların en önemli liderleri arasında ve Afgan cihadının öncüsü ve Müslüman Kardeşler'in en önemli figürlerinden biridir. İlginçtir ki, Kral Hüseyin bin Talal'ın, Pakistan'da Azzam'ın öldürülmesinin ardından taziyelerine katılması, 1980'ler ve 1990'larda cihatçılar ve Arap rejimleri arasındaki güçlü ilişkiyi teyit ediyor.

- Batı'nın İslam'ı tek birlik olarak dışlama isteği ve yerine yenisini koyma girişimidir.
- Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa'nın bir Arap ulusal imparatorluğu yaratma hırsı.
- Müslüman Türkiye hilafeti'nden kurtulmak (Azzam A. , s. 4).

Ayrıca, Azzam, Baas'ı ve onun ideolojisini, İslam'ı ortadan kaldırmak amaçlı gayrimüslimler tarafından kurulan ateist bir yönelim olarak değerlendirdi ve ardından Nusayriler iktidarı ele geçirmek için onun üzerine atladı. Azzam ayrıca Nasır'ın 1954'teki milliyetçilik çağrısının Amerika'dan gelen bir ajanda olduğunu düşündü (Azzam A. , s. 19,20).

Sonuç olarak, Pan-Arabizm ideolojisinin çöküşü yeni yükselen İslamcılıkla baş edemediğinden ve meydan okuyamadığından kaynaklıdır. Aslında, Arap Ortadoğu'sunda Pan-Arabizm'den İslamizme olan geçiş sadece bir düşünsel paradigmanın dönüşümü idi, çünkü Pan-Arabizm ve İslamcılık bir madalyonun iki yüzü gibi. Bunu şu şekilde açıklayabiliriz: Hem İslamcılık hem de Pan-Arabizm, her ikisinin de "Fikri işgal" olarak adlandırdıkları olguya karşı direniş girişimleridir, böylece iki ideolojinin asıl esası Batı'ya karşı düşmanlıktır, yani her ikisi Batı'nın düşünsel işgaline bir direniş metodudur. Başka bir bakış açısından, iki ideolojinin her ikisi, özgün bir paradigmayı üretmenin bir girişimiydi. Ancak Pan-Arabizm ile İslamcılık arasındaki fark, her ikisinin de benimsediği entelektüel paradigmadaydı. Çünkü Pan – Arabizm Batılı kavramlarla (ulus-devlet, milliyetçilik, sosyalizm...vb) özgün Arap bir paradigma üretmeye çalışırken, Arap İslamcılar, Arap toplumunun özgün örneğini İslam üzerinden üretmeye çalışmışlardır. Daha doğrusu iki akımın arasında fark sadece paradigmanın yerel menşesindeydi.

7.5.1970'lerden İtibaren Pan-Arabizm İdeolojisinin Sorunları

Arap milliyetçiliği ideolojisi, 20.Yüzyılın başında kültürel bir harekettten siyasi bir harekete dönüşümünün başlangıcından bu yana pek çok sorunu yaşamıştır ve 1945'ten 1970'e kadar olan altın çağında bile birçok sorundan muzdaripti. Ancak Arap milliyetçiliğinin 1970'ten sonra yaşadığı sorunlar onu yıpratmaya ve Arap bölgesinde egemen bir fikir olarak reddetmeye yetti.

7.5.1. Liderliğin Yokluğu: Abdülnasır'ın Varislerinin Krizi

Araplar genellikle hayalperest, aşık veya duygusal bir ırk olarak tanımlanır. Lawrence, onları "Bilgeliğin Yedi Sütunu" adlı kitabında böyle tanımladı (Lawrence, Seven Pillars of Wisdom, 1963). Bu niteliklere sahip bir milletin, her zaman hayallerini gerçekleştirme yolunda kendilerine yol gösterecek bir lider araması doğaldır. Yani Arap ruhunun, onu geleceğe doğru taşıyacak ilham verici liderin (Man on Horseback) ortaya çıkmasına her zaman hazır olduğunu söyleyebiliriz. Aslında modern Arap tarihinde Cemal Abdülnasır gibi niteliklere sahip bir politikacı yoktur, çünkü Abdülnasır'ın karizması ve liderlik kabiliyeti, zaten Arap kitlelerinin kendilerinin bir lider aradığı bir zamanda geldi ve bu nedenle Abdülnasır, zamanının bir adamı olduğu için büyük ölçüde şanslıydı. Abdülnasır'ın karizmatik liderliği, uzun bir süre Arap milliyetçiliği ideolojisinin en önemli sütunlarından biriydi nitekim küresel emperyalizm, sömürgecilik, Arap solculuk ve Arap sosyalizmi konusundaki hararetli konuşmaları Arap milliyetçiliği için önemli bir ideolojik temel oluşturmuştur. Fakat ölümünden sonra, Pan-Arabizm düşüncesi, hem Nasır'ın karizmasından hem de onun sağladığı ideolojik temelden mahrum kalmıştır. Bunu Fuad Ajami'nin "*Arap milliyetçiliği peygamberiyle birlikte öldü*" sözüyle özetleyebiliriz (Ajami, 1978, s. 368). Abdülnasır'ın ölümünden sonra Arap dünyasında genel olarak ve özellikle Pan-Arabizm ideolojisinde büyük bir güç boşluğu ortaya çıkmıştır, bu güç boşluğu Nasır'ın düşmanlarını bile endişelenidirmiştir. Bazı Arap liderler Abdül Nasır'ın bıraktığı boşluğu doldurmaya çalıştı, ancak bu girişimler başarısız oldu, şimdi her birinin, düşüncesine kısaca değinmekte fayda vardır.

Hafız Esad

William Cleveland'a göre Hafız Esad, Nasır sonrasında Arap dünyasının en sevilen Arap lideriydi ve Nasır'ın halefi olarak görülüyordu, ancak Lübnan iç savaşına karışması itibarını büyük ölçüde zedeledi (Cleveland & Bunton, 2009, s. 405). Aslında Esad'ın hayatına bakıldığında, 16 yaşında Baas Partisi'ne katıldığını ve Arap milliyetçiliği ideolojisinden büyük ölçüde etkilendiği görülmektedir (Cleveland & Bunton, 2009, s. 397), ancak Esad'ın Alevi kimliği hayatı boyunca onun Arap milliyetçiliğine önderliğini engellemiştir. Daha önce de bahsedildiği üzere, 1966 Darbesi ardında Esad'ın Salah Cedid ile en büyük anlaşmazlığı, Esad'ın Suriye'nin Arap dünyasıyla bağlantı kurması gerektiğine inanmasıydı. Aslında, Esad, iktidara

geldikten sonra, özellikle döneminin başında, Arap milliyetçiliğinin yeni kahramanı gibi görünüyordu. Ancak bir müddet sonra, özellikle 1973 savaşıdan sonra Esad, bölgeye giren neoliberalizmin etkisiyle Baas Partisi'nin ideolojisini Arap milliyetçiliği ve Arap sosyalizminden liberal ve faydacı düşünceye dönüştürmeye başladı (Özenir, 2020, s. 99).

Esad dönemine dikkatle bakıldığında, Esad'ın ideolojik olmaktan çok pragmatik olduğu ve tüm bu yöntemleri sadece iktidarının temellerini sağlamlaştırmak için kullandığı gözlenmektedir. Çünkü Esad'ın kurduğu rejimi, kimi zaman Arap milliyetçiliğini kimi zaman Suriye milliyetçiliğini kullanıyordu. Aslında, Esad'ın temel amacı şuydu; kendi pragmatik ve karizmatik figürünün aracılığıyla ve kendi egemenliğinin altında bir Süryeli üst kimliği olarak yaratmaktı (Vurmay, 2011, s. 89,90). Esad, bunu, 1977 yılında yayınlanan biyografisinde kendisi söyler, nitekim Esad, Arapçılık çok uzak bir hedef olduğu için, Suriye kimliğini sağlamanın birincil hedef olduğunu belirtmiştir (Vurmay, 2011, s. 83). Bu da Esad rejiminin Suriye kitlelerine yönelttiği ideolojik söylemdeki değişimi göstermektedir. Esad'ın Arap milliyetçiliği akımına liderliğini engelleyen pek çok sebep ve gelişme vardı. İlk olarak, yukarıda bahsedildiği gibi, Hafız Esad'ın Alevi kimliği. Zaten Esad rejimi bir süre sonra Alevi rejimine dönmüştür. Bu algı, Sünni Arapların Şii Arapların niyetlerinden şüphe duymaya başladığı İran'daki İslam devriminden sonra daha da belirginleşti ve Esad'ın, Irak – İran Savaşında İran'a destek vermesiyle de kesinleşmiştir. Hafız Esad'ın Arap milliyetçiliğine önderlik ettiği fikrini ortadan kaldıran bir diğer önemli gelişme ise Lübnan iç savaşına Filistinli gruplara karşı Maruni Tugaylar "Kataib" lehine müdahale etmesi oldu; Esad, Lübnan iç Savaşına müdahalesini meşrulaştırmak için Suriye kimliği ve ulusal çıkar gerekçesi kullanmıştır, yani Arap milliyetçiliğini bırakmıştır (Vurmay, 2011, s. 105). Son sebep ise, Suriye'nin Esad döneminde geldiği durumdur. Eskiden Arap milliyetçiliğinin önemli bir merkezi olan Suriye, Esad ailesi, Aleviler ve menfaatçıların yönettiği bir ülke haline gelmiş ve yolsuzluğa model olmuştur.

Muammar Kaddafi:

Kaddafi 1969 yılında Kral Senussi'ye karşı bir askeri darbeye iktidara geldi ve darbe liderleri 1952 Mısır modelini ayrıntılı olarak benimseyerek “Hür Subaylar” adı altında "Devrim Komuta Konseyi"ni ilan ettiler. Darbe patlak verdiğinde Nasır, olayları

yakından görmesi için Muhammed Hassanein Heikal'ı Libya'ya gönderdi. Heikal onlar hakkında şunları yazdı: "Liderleri Muammer Kaddafi de dahil olmak üzere coşkulu, son derece masum ve romantik bir grup genç subay". Libya'daki "Hür Subaylar" monarşiyi devirmeyi başardığında, Nasırcı akımın etkisi altındaki ülkenin yeni liderleri Mısır ile ilk ilişkilerini kurmaya hevesliydi. Cemal Abdülnasır'a olan bu sadakat temelinde, "Eylül Devrimi" sadece Libya halkı tarafından değil, Arap ve Afrika halkları tarafından da büyük bir memnuniyetle karşılandı, çünkü Abdülnasır, "Bağlantısızlık Hareketi"nin ve Afrika'nın tarihi liderlerinden biriydi. Albay Muammer Kaddafi konuşmasına Cumhurbaşkanı Cemal Abdülnasır'a "Kardeşim, büyük öncü lider" diyerek başladı ve devrimin Mısır'a en büyük destek olacağını ilan etti. Ardından Cumhurbaşkanı Cemal Abdülnasır, Libya devrimine güçlü desteğini ilan ederek Bingazi'de toplanan Libyalı kitlelere şunları söyledi: "*Benden sonra, Sizi Arap milliyetçiliğine ve birliğine sadık olan kardeşim Muammer Kaddafi'ye bırakıyorum*" dedikten sonra, Qaddafi'ye "*Muammer, bana gençliğimi hatırlatıyorsun*" dedi (Afrigatenews.Net, 2019). O günden itibaren Kaddafi, Nasır'ın genç versiyonu olmayı kafasına takmış ve Nasır'ın halefi olarak davranmaya başlamıştır. Fouad Ajami'ye göre Kaddafi ve subay arkadaşları kraldan daha kralcıydı ve Abdül Nasır'a Nasır'ın kendisinden daha sadıktı, nitekim Qaddafi, genç Nasır'a özlem duyuyordu (Ajami, 1978, s. 362).

Fakat Kaddafi, Nasır'ın üstlendiği vazifeyi yapamazdı. Bir yandan, Libya büyük bir bölgesel gücün niteliklerine sahip değildi. Öbür yanda, kusurlu karakteriyle bilinen Qaddafi, nostaljik ve ergen olarak davranan bir lider olarak kabul ediliyordu. Fouad Ajami'ye göre, Libya devrimi ve parası, tarihi döndürüp tükenmiş bir fikri canlandıramazdı (Pan-Arabizm'i kastetmektedir) (Ajami, 1978, s. 363). Muammer Kaddafi'nin düşüncesi ve ilkeleri, Nasırcılık, sosyalizm, Pan-Arabizm ve Pan-Afrikanizm fikirlerinin bir karışımıydı. Kaddafi teorisi, 1975 yılında sunduğu "Yeşil Kitap"ta özetleniyor. Kaddafi teorisini üç bölümde üç eksenle ortaya koydu: Birinci bölüm siyasi sorunun çözümünü "Halkın Egemenliği", ikinci bölüm ekonomik sorunun çözümünü "Sosyalizm" ve üçüncü bölüm sosyal boyutu tartışıyor; "Üçüncü Küresel Teori" (Kaddafi, 2009). Birinci bölümde Qaddafi, parlamentoları, partileri, referandumu, siyasi lobiyi ve çağdaş siyasi hayatın birçok kavramını eleştirdi ve onları sahte demokrasi olarak gördü. Kaddafi demokrasiyi uygulamanın tek yolunun halk konferansları ve komiteleri olduğu kanaatindeydi. Qaddafi'nin geliştirdiği demokrasi,

doğrudan demokrasinin bir türüdür (Kaddafi, 2009, s. 11,19,29,39,45). Ekonomik ve sosyalist sorun hakkındaki teorisine gelince, Kaddafi, kitabın ikinci bölümünde, yeni sosyalist toplumda ekonomik faaliyetin yalnızca maddi esas ihtiyaçları karşılamayı amaçlaması gerektiğini ve ekonomik faaliyetin nihai amacının ihtiyaçların karşılanması olması gerektiğini görür ve kâr amaçlı herhangi bir ekonomik faaliyet sosyalist değildir (Kaddafi, 2009, s. 94). Ama Kaddafi'nin "Yeşil Kitap" içindeki ideal fikirleri onun içinde kaldı ve dışına çıkmadı. Ayrıca, Kaddafi'nin tuhaf davranışları ve sözleri, onu Arap milliyetçi hareketine liderlik edecek niteliklere sahip olmaktan alıkoydu.

Saddam Hüseyin

Saddam Hüseyin'in iktidara yükselişi, Hafız Esad'ın yükselişine benziyordu, çünkü ikisi de Baas partisinin yoluyla iktidara yükseldi ve her biri Baas partisi aracılığıyla kişisel yönetim kurdu. William Cleveland'a göre, Ahmed Hassan El-Bekr ve Saddam Hüseyin rejimi, Baas Partisi aracılığıyla Tikrit aşiretlerinin bir rejimiydi (Cleveland & Bunton, 2009, s. 409). 1963 ve 1966'da Baas'ın iktidara gelişinde Esad'ın payı olduğu gibi, 1963 ve 1968'de Saddam da Baas'ın iktidara gelişinde yer aldı. Böylece Esad'ın Suriye Baas'ında bir dönüşümün ifadesi olduğu gibi, Saddam Hüseyin de Irak Baas Partisi içinde bir dönüşümü ifade etmektedir. William Cleveland'a göre Saddam Hüseyin, Şii olan Hafız Esad'a Sünni bir laik, muhafazakar ve reformist bir alternatif olarak görüldüğü için Arap milliyetçiliğinin yeni lideri olarak Arap dünyasında öne çıkmıştır (Cleveland & Bunton, 2009, s. 406). Özellikle İran – Irak Savaşında, Saddam Hüseyin'in, Arap dünyasındaki imajı çok yükseldi ve "Sünni Aslanı" olarak ünlenmeye başladı⁹². Ancak Saddam Hüseyin rejiminin kanlı diktatörlük yapısı ve Kuveyt'e askeri saldırısı, Arap dünyasındaki imajını yok etmeye yetti.

7.5.2. Arap – Arap Çatışması

Arap çatışmalarının, Arap milliyetçiliği ideolojisini büyük ölçüde olumsuz etkilediğine şüphe yoktur. 1945 – 1967 yılları arasındaki Arap milliyetçiliğinin altın dönemi bile bazı Arap anlaşmazlıklarına tanık oldu, ancak bunlar ideolojik anlaşmazlıklardır ve bunun kanıtı ise, tüm Arapların 1973 savaşında işbirliği yapmasıdır. Ama 1970 sonrası Arap anlaşmazlıklarının milliyetçi akım üzerindeki

⁹² Siyasal İslam'ın etkisi altında, burada Arap dünyasına nüfuz etmeye başlayan ve Arap milliyetçiliği akımının altın döneminde var olmayan, mezhepçi dinsel söylemi görüyoruz.

etkisi daha olumsuz ve derin bir şekil aldı. Burada 1970 öncesi ve sonrası Arap çatışmaları arasında bir ayırım yapmak gerekir, çünkü 1945 – 1970 dönemindeki Arap çatışmaları, Soğuk Savaş'ın bir parçası olarak ideolojik bir mücadele biçimini aldı. Ancak 1970'ten sonraki Arap çatışmaları, iç savaşlar, sınır çatışmaları ve kişisel çatışmalar şeklinde ortaya çıktı.

7.5.2.1.“Kara Eylül” olayları

Kara Eylül olayları, 1967 yenilgisinden sonra Arap birliğine en büyük darbeydi, çünkü Kara Eylül, Cemal Abdülnasır'ın ölüm sebebiydi, nitekim bu olayın yüküne ve Ürdün'deki Filistinlilerin katliamına dayanamadı. Akan kanı durdurmak için Kahire'de düzenlenen ünlü zirve ardından, Nasır, havalimanında Kuveyt Emiri'ni uğurladı sonra evine gidip son nefesini verdi. Abdülnasır 52 yaşında, gençliğinin baharında öldü ve şeker hastalığı ve ölüme yol açmayan bazı kalp rahatsızlıklarının dışında organik hastalıklardan muzdarip değildi, ancak siyasi hastalıklar ve Arabizm konusundaki üzüntüsü, onun sonunu hızlandırdı (Gabr, 2022). Aslında Kara Eylül olayları sadece Abdülnasır'a değil, aynı zamanda tüm Araplara da acımasızdı, çünkü Ürdün – Filistinli çatışmalarının, kanlı çatışmalar haline dönüşeceğini kimse tahmin etmiyordu, özellikle Arapların İsrail'le bir kader savaşında olduğu zamanında. Gerçek şu ki, Kara Eylül olaylarının, Arap bünyesinde neden olduğu çatlak büyüktü, nitekim Suriye silahlı kuvvetleri, Salah Cedid'in emriyle Filistinliler lehine müdahale etti ve Mısır ve Irak, Ürdün'ün eylemlerini kınadı. Bu nedenle Ürdün, geleneksel müttefiki İngiltere ve Amerika'ya koşmuştur. Ayrıca Kara Eylül'ün sonucunda, Filistin direniş gruplarının Ürdün'den Lübnan'a taşınması, başka bir iç savaşın, Lübnan İç Savaşı'nın başlamasına yol açmıştır.

7.5.2.2.Lübnan İç Savaşı

Lübnan İç Savaşı, Kara Eylül'den daha kanlı ve daha kapsamlı bir çatışma olduğu için Arap milliyetçi akım için başka bir felaketti. Maruniler ve Filistin güçleri (çoğunlukla Filistin Kurtuluş Örgütü'nden) arasındaki çatışmalar 1975'te başladı, ardından Lübnanlı solcu, Arapçı ve İslami gruplar Filistinlilerle ittifak kurdu. Ancak savaş döneminde ittifaklar hızla değişti. Ancak bu savaşın en karanlık yanı, Camille Chamoun liderliğindeki Lübnan cephesinin (Maruni Hristiyanlar) ile Beşir Cemayel liderliğindeki Lübnan milislerin Suriye ve İsrail'den yardım almasıdır. Böylece, ezeli Arap düşmanı olan İsrail ile Arap kardeşlere karşı işbirliği yapmak, Arap ulusal

rüyasının sonunun bir işaretiydi. Daha da önemlisi, o savaşta yer alan İsrail'in Lübnan'ı işgalinin Arap dünyasından tam bir sessizlikle karşılanmış olması, Arap birliği fikrinin sonu demektir (Çınar Ç. , 2020, s. 18). Muhammed Hassanein Heikal, kendi serisini "Otuz Yıl Savaşları" 1982 Lübnan Savaşı ile sonlandırmıştır, çünkü ona göre burada Arapların İsrail işgaline karşı sessiz kalması Arap ulusal rüyasının sonunun bir göstergesidir.

7.5.2.3. Irak'ın Kuveyt'i İşgali

1990 ve 1991 yılları, Arap milliyetçi akımı için önemli yıllardı, nitekim, bir yandan, yaklaşık 40 yıldır sol Arapçı rejimlerini destekleyen Sovyetler Birliği'nin dağılmasına tanık olmuştur, öbür yandan, Irak'ın Kuveyt'i işgaline şahit olmuştur. Ayrıca, Samuel Huntington'ın medeniyetler çatışması üzerine tezini sunduğu gibi⁹³, Amerika Birleşik Devletleri'nin liderliğindeki tek kutuplu bir dünyada Arap milliyetçiliği kavramına yer olmadığı herkese görünüyordu. Buna ek olarak, Irak'ın Kuveyt'e saldırısı, Arap milliyetçiliğinin tabutuna çakılan son çivi oldu. Bir Arap ülkesinin başka bir Arap ülkesi tarafından işgal edilmesi, özellikle İran'la savaştığı dönemde Irak'ın en büyük destekçisi Kuveyt olduğu için Arap dayanışması fikri için bir felaketti. Keza, ABD önderliğindeki uluslararası koalisyon güçlerinin Irak güçlerini sınır dışı etmesi, yabancı kuvvetlerinin bölgeye sızmasının başlangıcıydı.

7.5.3. 1967 Sonrasında Arap Dünyasında Bölgeselciliğin Yeniden Yükselişi

1967 savaşı Arap bölgesinde bir özeleştirici sürecini başlatmış ve bu özeleştirinin sonucu Arap birliği fikrine olan güvenin kaybolması olmuş, dolayısıyla Arap ülkeleri, "Raison d'etat" (ulusal çıkar) ilkesini benimsemeye başlamıştır (Çınar Ç. , 2020, s. 36). Arap ülkelerinin, 1967'den sonra tamamen Arap birliği fikrinden ulusal çıkar fikrine geçtiğini gösteren birçok kanıt vardır. En önemli örneklerden biri, Esad rejiminin arka planının değişikliğidir, nitekim Suriye'de yönetimine Arap milliyetçiliğinin meşruiyeti ile başlayan Esad rejimi, Lübnan iç savaşına müdahale ederken Suriye milliyetçiliğini ve ulusal çıkarları gerekçesini sunmuştur (Vurmay, 2011, s. 105). Bunu, Esad kendi "*Gün, ulusal çıkar günüdür*" sözüyle vurgulamıştır (Vurmay, 2011, s. 103). Ayrıca 1980'li ve 1990'lı yıllarda Suriye rejiminin

⁹³ Arap milliyetçiliğinin çöküşünü Huntington'ın teorisinden bağımsız olarak analiz etmek mümkün değildir, çünkü 1991'den sonra tüm dünya ideolojik ve ulusal aidiyetlerde bir düşüşe tanık oldu ve medeniyetler çatışması teorisi yakın zamana kadar kendini sahneye koydu (Çınar Ç. , 2020, s. 19).

benimsediği medya söylemi, Suriye kimliğini vurgulayan bölgesel bir Suriye medya söylemiydi, örneği: "Min Kasiyun"⁹⁴ ve "Ana Sourî ve Ardi Arabiyya"⁹⁵ gibi, o dönemde bestelenen şarkılar (Vurmay, 2011, s. 92). Arap dünyasında Arap milliyetçiliği pahasına bölgeselleşmenin artmasının en önemli örneklerinden biri, Irak Cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin'in daha önce yaptığı bir konuşmadır, nitekim Saddam *"On ya da yirmi yıl önce Arap birliğinden bahsetmek mümkün olabilirdi. Ama bugün Arap zihnindeki ve psikiklerindeki değişimi hesaba katmamız gerekiyor"* demiştir (Çınar Ç. , 2020, s. 17). 1973 Mısır savaşından sonra medyanın Mısır'ın firavun kimliğini vurgulayan söylemleri artıyordu, çünkü Sedat, Arapçılığın bedelinin Mısır için çok ağır olduğunu düşünüyordu. Camp David anlaşmasının imzalanması ve Arapların Mısır'a uyguladığı boykot ardından, devletten kitlelere yönelik bu söylem arttı. Buna örnek olarak; Sedat'ın 26 Kasım 1977'de Araplara saldırdığı Parlamentoda yaptığı konuşmasıdır, nitekim Sedat "Arapların aslı biziz" dedi (Al-Shahat, 26 Kasım 1977 günü .. Sedat, İsrail'e seyahat etmesini reddettikleri için Halk Meclisi önünde Arap yöneticilere saldırıyor., 2016). Aynı bağlamda o dönemde yazılmış iki kitap da örnek verilebilir: Yazar Neamat Muhammed Fouad'ın (Tarihi Yeniden Yazın) kitabı ve Bayoumi Kandil'in (Bugünkü Mısır'daki Kültür) kitabı. Her iki kitap da, Mısır'ın Firavun kimliğini vurgulamaktadır. Ajami'ye göre Sedat'ın "Mısırlılığ", bir nevi Nasır'ın gölgesinden uzaklaşma arzusu (Ajami, 1978, s. 359). Diğer araştırmacılara göre Ekim 1973 savaşı Mısır milliyetçiliği için bir başlangıç çünkü 1967 savaşının sonuçları İsrail modernitesine ve Arapların geri kalmışlığına atfedildi, ancak 1973 savaşı, Mısır kamuoyu için Mısır medeniyetinin bir kanıtıydı (Coldwell, 2003, s. 24,26).

7.5.4. Düşmanın Yokluğu: İsrail ile Barış Dönemi

İsrail'e düşmanlığın Arap milliyetçi hareketine bir motivasyon sağladığından daha önce bahsedilmişti, çünkü İsrail'in bir düşman olarak varlığı, Arap kitlelerini, Filistin'in kurtuluşu için, tek bir amaç etrafında seferber etmiştir. İsrail'le karşı karşıya gelen devletleri destekleme konusunda Arap dayanışması ve işbirliğinin zirvesi yaptığı olay 1973 savaşıydı. Ancak 1973 savaşından sonra Mısır'ın dış politikasında ortaya çıkan değişiklik bu dayanışmayı kırmaya yetti. Mısır'ın pan-Arabizm'e yönelik dış

⁹⁴ Kasiyun Dağı'ndan geldim.

⁹⁵ Ben Suriyeliyim ve toprağım Araptır.

politikasındaki değişim, ilk ateşkes müzakerelerinin başladığı 1974'ten sonra başladı, çünkü Sedat'ın vizyonu, çözüm kartlarının hepsi ABD'nin elindeydi. Bu nedenle, Mısır diplolması, Henry Kissinger döneminde Amerikan Dışışleri Bakanlığı ile büyük ölçüde yakınlaşmaya başladı. Sedat'ın Kudüs ziyareti ve Sedat'ın Camp David Anlaşmalarını imzalamasından önce, Arapların hiçbirisi Mısır'ın Arap ülkelerine danışmadan İsrail ile tek taraflı barışa adım atacağını düşünmüyordu. Bu nedenle Camp David'in imzalanmasıyla Arapçılık, en büyük Arap ülkesinden olan Mısır'dan güçlü bir darbe aldı. Sedat'ın bu hareketi Mısır'da ve Arap dünyasında sert tepkiyle karşılandı. Buna göre, 3 Eylül 1981'in ilk saatlerinde, Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat, 1536 muhalif şahsın tutuklanmasını emretti, bu muhalif şahıslarının arasında, İsrail ile Mısır Barış anlaşmasına muhalefetlerinden başka hiçbir ortak nokta yoktu.

Arap düzeyinde ise, şok daha büyüktü ve bu nedenle tepki daha güçlüydü, nitekim Araplar, Mısır'ın yaptıklarını, Araplara ve Arap ülkelerinin savaşta Mısır'ı desteklemek için gösterdikleri çabalara ihanet olarak gördüler. Buna göre, 31 Mart 1979'da, Mısır ile İsrail arasındaki barış anlaşmasının onaylanmasından beş gün sonra, Arap liderler Mısır'ın yokluğunda Bağdat'ta toplandılar ve Mısır'ı Arap Ligi'nden çıkarmaya karar verdiler. Sonuç olarak, ligin sekreterliği Kahire'deki merkezinden Tunus'a taşındı. Böylece Mısır ile Araplar arasında Mübarek dönemine kadar, durmayan bir kopuş başladı ve ancak Mısır'ın Irak'ın Kuveyt'i işgaline karşı tutumundan dolayı, Mısır yeniden Arapların arasında yerini alabilmiştir. Mısır'ın, Araplara danışmadan, Camp David'i imzalaması, Arapçılığa 1967 faciası kadar güçlü bir şoktu, çünkü Sedat'ın yaptığı Araplar arasında gerçek bir bölünmenin başlangıcıydı. Ayrıca İsrail ile Camp David ile başlayan barış, 1990 Madrid Konferansına ve 1993 Oslo Anlaşmasına ve 1994 İsrail – Ürdün barış anlaşmasına zemin hazırlamıştır ve bütün bu aşamalar, İsrail'in bölgeye entegrasyonuna bir başlangıç idi. Keza, İsrail'in bölgeye entegrasyonunun, Araplar tarafından kabul edilmesi, Filistin davasından vazgeçme anlamına geliyordu, bu da Filistinleri İran ve Türkiye gibi Arap olmayan müttefikleri aramaya itmiştir, özellikle günümüzde gördüldüğü gibi, Arap ülkeleri birer birer İsrail'le işbirliği anlaşmaları imzaladı⁹⁶. Bu

⁹⁶ Bunun en net örneği yakın zamanda ilan edilen “Yüzyılın Anlaşması”, nitekim bu anlaşma 4 büyük Arap ülkenin (Mısır, Suudi Arabistan, BAE ve Bahreyn) uymasıyla ilan edilmiştir.

konuda, ortaya çıkarılan husus şudur; İsrail'i tanımak ve hatta son zamanlarda onunla müttefik olmak, Arap milliyetçiliğinin en önemli esasını yıkmıştır.

SONUÇ

Görüldüğü üzere Arap milliyetçiliği, Napolyon'un Mısır Seferinin yanı sıra Mehmet Ali'nin Mısır merkezli bir imparatorluk kurma çabalarından sonra Doğu'da başlayan modernleşme sürecine bir tepkiydi. Aynı zamanda Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, yabancı güçlerin etkisinin artması ve kapitalizmin bölgeye girmesinin bir sonucu olarak da açıklanabilir. Son olarak, Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına yol açan milliyetçi eğilimlerin yayılmasının bir parçası olarak da analiz edilebilir. Arap milliyetçiliğinin tarihine dikkatlice bakıldığında, Arap milliyetçiliğinin Levant'ta Arap dili ve edebiyatını canlandırmaya ve Arapların eski günlerini yüceltmeye çalışan bir edebi rönesans hareketi olarak başladığını görülmektedir. Fakat yavaş yavaş Arap milliyetçi hareketi, edebi bir harekten siyasi bir harekete Osmanlı'ya karşı dönüşmeye başlamıştır ve bu süreçte Arap milliyetçi hareketi Batı tarafından destek görmüştür. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı yüzünden, Arap milliyetçi hareketinin yaşadığı hayal kırıklığı, Arap milliyetçi hareketini radikalizme sevk etmiştir ve o dönemde Arap milliyetçiliği, anti-kolonyal bir milliyetçilik olmaya başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı ardında Arap ülkeleri bağımsızlıklarını almaları ile beraber Arap milliyetçiliği altın çağını yaşamıştır. O dönemde Üçüncü Dünya ülkelerinde olduğu gibi, Arap bölgesinde de Sosyalizm büyük popülerlik kazanmıştır. Bu nedenle o dönemde Arap milliyetçiliği Sosyalizm ile bağlayan ideolojiler Nasırcılık ve Baasçılık gibi popüler olmuştur. 1967 Yenilgisi sonrası Arapların aldığı büyük darbe sonucunda ve bölgenin koşulları değişikliği nedeniyle İslamcı akımlar Arap milliyetçi hareketinin yerini almaya başlamıştır. 1970'li yıllardan itibaren Ortadoğu'da büyük popülerlik kazanan siyasi İslam hareketleri, Arap milliyetçi akımına meydan okumaya başladı. Ayrıca 1950'ler ve 1960'larda önem bir yer alan Arap Sosyalizmi denilen ideoloji önemi yitirmeye başlamıştır. Bu gelişmelerin sonucunda Arap milliyetçiliği ve Pan-Arabizm düşünceleri bölgede önemini kaybetmiştir.

Arap milliyetçiliği tarihinin yapılan bu özetinden çıkarılabilecek birçok sonuç var, bunlardan ilki, milliyetler çalışmasının siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler çalışmalarına önemli bir giriş olmasıdır, çünkü bu çalışmada belirtildiği gibi, Arap milliyetçiliği çalışmasının, Arap bölgesinin yaklaşık 200 yıllık tarihi ve gelişmeleri

hakkında derin bir bilgi birikimi gerektirir. Bu nedenle, milliyetçilik bir bilim disiplini olarak, siyaset bilimi alanındaki araştırmacılardan da daha fazla dikkat çekmelidir, çünkü milliyetçiliğin tarihsel gelişimi, o milliyetçiliğin bulunduğu bölgedeki tarihi olaylardan bağımsız olarak gerçekleşmedi ve bu milliyetçiliğin yaşadığı kültürel, siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmelerden uzak durmamaktadır. Aynı bağlamda milliyetçiliklerin ortaya çıkışında kültürel rönesans veya o milliyetçiliğin varlığını tehdit eden bir dış düşmanın varlığı gibi bazı ortak özellikler varsa, yine de her bir milliyetçilik ayrı ayrı incelenmelidir, çünkü ulus evriminin sürecinde kültürel, politik, sosyal ve ekonomik koşullar bir ulustan diğerine farklılık gösterir. Bu konudaki bir diğer önemli sonuç, üçüncü dünya ülkelerinin milliyetlerini incelerken, sömürge deneyiminin dikkate alınması gerektiğidir, çünkü sömürge deneyimi bu ülkelerin ulusal kimliğinin orijinal bir bileşenidir ve etkileri günümüze kadar uzanmaktadır.

Arap milliyetçiliği incelenirken dini faktör dikkate alınmalıdır, çünkü Arap bölgesi dinlerle uzun tarihi ve dindar doğası ile tanınmaktadır, nitekim çağlar boyunca Arap kişiliğinin oluşumunda İslam dininin rolü göz ardı edilemez. Bundan fazla, onu Arap kültürünün orijinal kaynağı olarak kabul edebiliriz. İslam ve Arapçılık arasındaki bu güçlü ilişki, Arap milliyetçiliğinin yaşadığı en önemli sorunlardan biriydi çünkü daha önce de belirtildiği gibi, Avrupa kökenli milliyetçilik, kiliseye karşı reform ve devrim hareketlerinin bir sonucuydu ve bu nedenle laik bir fikirdir. Tabi ki Arap halkları böyle seküler bir düşünceyi kabul edemezdi, dolayısıyla Arap milliyetçi düşüncesi sadece laik Batılı eğitim görmüş elitlerde kalmış ve Arap halkına sızmamıştır. Böylece Arap milliyetçiliği ideolojisi, milliyetçilik ile din arasındaki çelişkiden zarar gördü. Bu konuda Martin Kramer bu çelişkiye ilişkin olarak, Türklerin laikleşmeyi, demokrasiyi ve batılılaşmayı seçtiğini, İranlıların radikal İslamlaşmayı, hiyerarşiyi ve Batı'nın inkarını seçtiğini, ancak Arapların hala seçimleri konusunda çaresiz olduklarını yazmıştır, aslında duruma iyi bakınca bu çıkarımın gerçekçi olduğunu fark edilebilir (Kramer, *Arabs Against Themselves*, 1982)⁹⁷.

Arap dünyasında milliyetçilik ve din arasındaki çatışma sorunu, esas olarak daha derin bir sorundan, otantiklik ile modernlik arasında seçim yapma sorunundan kaynaklanmaktadır. Aslında, otantiklik ve modernlik sorunu, siyasette, ekonomide ve

⁹⁷ Makale, Fouad Ajami'nin Cambridge University Press tarafından yayınlanan "The Arab Predicament: Arab Political Thought and Practice Since 1967"nin bir incelemesidir.

kültürde Batı modeli ile otantik bir model olarak miras arasında seçim yapma sorunu olan Arap düşüncesinde sıklıkla gündeme gelir. Çağdaşlık ve özgünlük sorunu, başka bir sorunu doğurmuş, ötekiye olan bakış özellikle Batı'ya bakış, nitekim Batı modelini benimseme veya yareddetme bir ideolojik duruş ve yön olmuştur. Sadece bu değil, çağdaşlığın savunucuları liberaller, sosyalistler, Marksistler, bölgeciler ve Arapçı olarak ayrıldılar ve aralarında düşünsel çatışmalar çıktı. Bunlar Arap halkların kafasını karıştırmıştır. Bu bağlamda gözden kaçırılmaması gereken bir husus da demokrasinin yokluğudur, çünkü bu entelektüel kaosun ortasında Arap halklarının seçiminin hangisi olduğu bilinmemektedir, çünkü Arap halkı hiçbir zaman seçim pozisyonunda olmadı.

Arap milliyetçileri her zaman Arap ülkelerinin tek bir birleşim olduğu ve sömürgeciliğin onları böldüğü fikrini benimsediler, ancak durumun gerçekliğine bakıldığında Arap ülkelerinin gerçekliğinde birçok farklılık olduğunu görülmektedir. Aslında, 1950'li ve 1960'lı yıllarda Arap birliği ideolojisinden bahsetmek mümkündür çünkü Arap ülkelerindeki gerçeklik birbirine yakındı, nitekim Arap ülkelerinin çoğu yeni bağımsız ülkelerdi veya hala bağımsızlık aşamasındalar ve aşağı yukarı hepsinin mütevazı bir ekonomik ve sosyal yapısı vardı, dolayısıyla umutları ve beklentileri aynıydı. Ancak 1970'li yıllardan itibaren, özellikle petrol fiyatlarındaki furyayla birlikte, Arap dünyasında büyük bir dönüşüm yaşandı ve bu da Arap ülkelerinin arasında ekonomik ve sosyal açıdan büyük bir uçurum oluşmasına neden oldu. Sonuç olarak, Arap halklarının beklentileri farklı olduğunda, onları bir araya getirebilecek hiçbir şey kalmadı, özellikle de Arap ülkelerinin şu anda İsrail ile mükemmel bir ilişki sürdürmesiyle beraberinde Arap düzeyindeki Filistin meselesi neredeyse tasfiye edilmiştir. Arap milliyetçiliğinin gerilemesinin en önemli nedenlerinden biri de Arap dilinin değerinin düşmesi ve Arap edebiyatının statüsünün bozulmasıdır, çünkü denildiği gibi, dil halkların hafızasıdır.

KAYNAKLAR

- Azzam, A. (2011). *Ölümsüz Mesaj "El-Risala El-Khalida"* (1 b.). Kahire: El-Shrouq Matbaası.
- El-Kilani, Ş. (2014). *Suriyelilerin tarihi hafızasında 22 Şubat: geçmişten geleceğe bir çağrı. "22 Şubat Fi zakret El-Surriyin"* Doha: Arab Center for Research & Policy .
- Gökçe, Ö. T. (2019). Arap Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönemleri. *Yenifikir*, 10(22), s. 55-71. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1721445> adresinden alındı
- Abduh, M. (1928). *İslam ve eleştirilerine cevap "El-İslam ve El-red al muntaqdh"*. Beyrut: American University of Beirut.
- Abduh, M. (2011). *İslam: İlim ve Medeniyet Arasında "El-İslam bayn El-İlim ve El-Medeniyet"*. Kahire: Kalimat Arabiyya Çeviri ve yayın Merkezi.
- Abdulghani, J. (1984). *Iraq and Iran: The Years of Crisis*. Baltimore, Maryland, United States: The Johns Hopkins University Press.
- Abdülhamid, M. (1990). *Devrimcilerin Babası: Ferik Aziz Ali El-Mısri. "Abo El-Thwar Ferik Aziz Ali El-Misri"* Kahire: Dar Akhbar El-Youm.
- Abdullah, S. (2017, Şubat 19). *Bu başkanlar "kafir"... terörist grupların emriyle. "Haula El-Ruasaa Kufar bamer el-Gamaat El-İslamyyia"* www.soutalomma.com:512608 adresinden alındı
- Abdülnasır ve Müslüman Kardeşler: İttifaktan anlaşmazlığa. *"Abdülnasır ve El-İhvan min El-Wefaq ila El-Sera'a"* (2010, Ekim 3). El-Masry El-Youm: <https://www.almazryalyoum.com/news/details/89847> adresinden alındı
- Abdülnasır, C. (1957). *Hürriyet Uğruna."Fi Sebil El-Hüriyye"* (A. Aggag, Dü.) Kahire: El-Maktba El-Namozgiyya.
- Abdülnasır, C. (1962). *Ulusal Tüzük."El-Misak El-Vatani"* (A. Burhan, Dü.) Kahire: Bibliotheca Alexandrina.
- Abdülnasır, C. (1996). *Devrim Felsefesi."Falsafat El-Thawra"* Kahire, Egypt: Bayt El-Arab.
- Abu Manneh, B. (1980, May). The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus Al-Bustani. *International Journal of Middle East Studies*, 11(3), s. 287-304. https://www.jstor.org/stable/162662?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents adresinden alındı
- Abu Shouk, A. İ. (1999). A Bibliography of The Mahdist State in Sudan (1881-1898). *Sudanica Africa*, 10, s. 133-168. https://www.jstor.org/stable/25653329?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents adresinden alındı
- Adel, E. (2019, November 18). *Taha Hüseyin Arapların Mısır'da zulüm ettiklerini söyledi."Hal yara El-Mısıryun anfüshum Arap" Mısırlılar kendilerinin Arap olduğuna mı inanıyorlar?* El-Dustur: <https://www.dostor.org/2911907> adresinden alındı
- Afgani, C. (2014). *İngiliz ve Afgan Hakkında Açıklama."Al-Bayan Fi El-İngiliz ve Al-Afgan"* Kahire: Hindawi Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Afgani, C., & Abduh, M. (2014). *Al-Urwah Al-Wathqa*. Kahire: Hindawi Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Afrigatenews.Net. (2019, Ağustos 30). *Abdülnasır'ın Kaddafi'yi "Arap Milliyetçiliğinin Koruyucusu" olarak tayin etmesi.* : <https://www.afrigatenews.net/a/229231> adresinden alındı

- Ajami, F. (1978). The End of Pan-Arabism. *Foreign Affairs*, 57(2), s. 355-373. <http://www.jstor.org/stable/20040119> adresinden alındı
- Ajlouni, A. (2009). Arab Christian Nationalist Thinkers and Arab Christian Nationalism in the Levant. *Honor Thesis*. Michigan, USA: University of Michigan Library, Deep Blue Documents. <https://hdl.handle.net/2027.42/63948> adresinden alındı
- Al Sammak, H. A. (2019, Mayıs 28). Sami Şevket: Biyografisi ve Irak'taki Ulusal Aktivizm (1895-1987) "Sami Şevkat: Naşatuh ve Seyirtuh". *Uruk Dergisi*, s. 978-1001. doi:DOI:10.18018/URUK/019-12/978-1001
- Al Suwaiha, Y. (2018, Kasım 13). *Aljumhuriya.net*. Suriye ve Mısır'daki otorite ahabları: otoriter elitlerin yeniden üretimi olarak ekonomik açıklık "İnfitah": "Mahasip El-Sulta fi Mısır ve Suriye" <https://aljumhuriya.net/ar/2018/11/13/> adresinden alındı
- Al-Alayili, A. (1941). *Arap Milliyetçi Anayasası. "Dustur Al-Arap Al-Qawmi"* Beyrut: El-İrfan Yayıncılık.
- Alan, G. (2007). Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri. *Journal of Islamic Research*, 20(4), s. 464-475. <http://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/d506ca6293eaad8.pdf>. adresinden alındı
- Al-Araji, H. (2018, Kasım 10). *Ahmed Shawky ve Atatürk arasında... Hayal kırıklığı! "Bayn Ahmed Şawki ve Atatürk: Khaybat Aml"* www.aljazeera.net: <https://www.aljazeera.net/blogs/2018/11/10/%> adresinden alındı
- Al-Arsuzi, Z. (1962). *Arap Dehası Onun Dilinde. "Al-Abaqrya Al-Arabiyya fi Lisanha"* Şam: Arap Uyanış Yayıncılık ve Çeviri Evi.
- Al-Az'ami, A. A. (1931). *Arap Meselesi "Al-Masa'la Al-Arabiyya"* (I b., Cilt IV). Bağdat: Al-Şa'ab Matbaası.
- Al-Azm, S. J. (1968). *Yenilgiden Sonra Öz Eleştiri. "Al-Naqd Al-Zati baad El-Hezima"* Şam: Dar Mamdouh Edwan Yayıncılık .
- Al-Dhamrani, H. (2019, Eylül 19). *"Mısır' El-Fata"ın gizli tarihi...sömürgecilikle mücadeleden hayır işlerine."**El-Tarih El-Siiri li Mısır El-Fata"* El-Dustur: <https://www.dostor.org/2833876> adresinden alındı
- Algakh, H. (tarih yok). *Al-Diwan*. Nisan 20, 2020 tarihinde Vize Şiiri: <https://www.aldiwan.net/poem23693.html> adresinden alındı
- Ali, M. K. (1915). Mübarek Hamle. "Al-Hamla El-Mubareka" *Al-Moqtabas*(1549).
- Ali, M. K. (1916). *Hicaz'a ve Bilad-i Şam'a Enver Paşa'nın Yolculuğu. "EL-Rihla El-Enveriyya ila El-Asakaa El-Hicaziyya"* Beyrut: El-Matbaa El-İlimiyya.
- Ali, M. K. (2014). *Söylediklerimiz ve Yaptıklarımız. "Aqwalena ve Afaalena"* Kahire: Hindawi Yayıncılık ve Kültür.
- Ali, M. K. (2017). *İslam ve Arap Medeniyeti. "Al-İslam ve El-Hadara Al-Arabiyya"* Kahire: Hindawi Yayıncılık.
- Al-Jadaani, H. O. (2008). Arap Maşığıında Osmanlı Yerel Yönetim Hareketi: Tarihsel Bir Çalışma: Köken - Hedefler - Sonuçlar (1908-1918) "El-Hukum El-Osmani fi El-Maşrek Al-Arabi: Dirasa Tarihiyya. *Yüksek Lisans Tezi*. Mekke, Suudi Arabistan : Umm All Qura Üniversitesi .
- Al-Jawadi, M. (2019, Ocak 31). *Nasırcılık'ı ateşe veren Marksist Abdul Karim Qasim. "Abdülkerim Qasim El-Markissi alazi Aşaal Al-nar fi El-Nasseriyya"* mubasher.aljazeera.net: <https://mubasher.aljazeera.net/opinions/2019/1/31/> adresinden alındı

- Al-Kevakibi , S. Z. (1998). *Abd al-Rahman Al-Kawakibi: Bir Biyografi "Abdurrahman Al-Kawakibi: Seyra Zatiyya"* (1st b.). Beyrut, Lübnan: Bissan Yayıncılık.
- Al-Kevakibi , A. (1931). *Um Al-Kura*. Kahire: El-Matbaa El-Mısıriyye -El-Azher.
- Al-Kevakibi, A. (2011). *Despotizmin Doğası. "Tabaa El-İstibdad"* Kahire: Dar El-Kitap El-Mısiri.
- Al-Mujahid, S. (1963). Arab Nationalism : A Historical Analysis. *Pakistan Horizon*, 16(1), s. 37-46. <https://www.jstor.org/stable/41392748> adresinden alındı
- Al-Sakban, A.-A. (1964). *Arap Sosyalizmin Anlamı. "Mana El-İştirakiyya Al-Arabiyya"* Bağdat: Ulusal Basım ve Yayıncılık Şirketi.
- Al-Shahat, S. (2016, Kasım 26). 26 Kasım 1977 günü .. Sedat, İsrail'e seyahat etmesini reddettikleri için Halk Meclisi önünde Arap liderlere saldırıyor. www.youm7.com: <https://www.youm7.com/story/2016/11/26/> adresinden alındı
- Al-Shahat, S. (2021, Ağustos 05). 5 Ağustos 1970'te... Kahire, Bağdat'ın Irak Cumhurbaşkanı Ahmed Hassan el-Bekr'in konuşmasına "Abdul Nasır'ın" yanıtının yayınlanması konusundaki protestosuna yanıt vermeyi reddetti." *rafadat alqahirat alrada ealaa aihtijaj baghdad ealaa nashr radi "eabd alnaasir" ealaa khitab alrayiys aleiraqii 'ahmad hasan albakr"*. www.youm7.com: <https://www.youm7.com/story/2021/8/5/> adresinden alındı
- Altunbaş, İ. (2019, Haziran). Şerif Hüseyin İsyanı. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara, Türkiye: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Al-Zarkali, H. (1986). *Al-A'alam* (7 b., Cilt 8). Beyrut, Lübnan: Dar Al-İlim L-Lmalayeen.
- Ameen Rihani Biography. (tarih yok). Mart 21, 2022 tarihinde AMEEN RIHANI ORGANIZATION: <https://ameenrihani.org/pages/ameen-rihani-biography> adresinden alındı
- Anderson, B. (2006). *İmagined Communities*. London: Verso.
- Antonius, G. (1987). *The Arab Awakening* (8th b.). (N. A. Faris, Dü., N. Al-Asad, & İ. Abbas, Çev.) Beyrut, Lübnan: Darü-İlim.
- Arap Milliyetçiliği: Gerçeği, Amaçları, Araçları. "Al-Qawmiyya Al-Arabiyya: Hakikatha ve Ahdafha ve Vesailiha" (1938). *Avrupa'da Arap öğrencilerin Birinci Konferansı 1938 (Brüksel)* (s. 1-145). Beyrut: Dar Al'ahd Yayıncılık ve Matbaacılık.
- Armaoğlu, F. (2018). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. İstanbul, Türkiye: Kronik Kitap.
- Armaoğlu, F. (2019). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914* (18. b.). İstanbul, Türkiye: Kronik Kitap.
- Arsel, İ. (2015). *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*. Osmaniye, Türkiye: Kaynak Kitapevi.
- Arslan, Ş. (2019). *Müslümanlar neden geri kalmışlardır ve diğerleri neden ilerledi? "Limaza Takhar El-Müslmün ve Limaza Takadam gayruhum"* Windsor, UK: Hendawy CIC Foundation.
- Ashour, R. (2009). *Olası Modernite "Al-Hadatha El-Mümküna"* (1st b.). Kahire: Dar El-Shourq.
- Atiye, G., & Oweiss, İ. (1988). *Arab Civilization: Challenges and Responses: Studies in Honor of Constantine K Zurayk* (1 b.). (G. N. Atiyeh, & I. M. Oweiss, Dü) New York, USA: State University of New York Press.

- Aureeda, T. (1997). *Al-Mokkatam: Mısır'daki İngiliz Sömürgeciliğinin Gazetesi "Al-Mokkatam Gardiat El-İhtilal El-İngilizi fi Masr"* Kahire: Mısır Genel Kitap Otoritesi.
- Ay, H. U. (2018). Arap Birliğini Doğuran Temel İedoloji Üzerine Bir Değerlendirme: Arap Milliyetçiliği. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s. 32-49. doi:10.30784/epfad.382690
- Ayhan, H. (2015, Ocak). *Doğuş ve "Öteki" Ekseninde Arap Milliyetçiliği: Vahada Bir Serap*. www.ayk.gov.tr: http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/AYHAN-Halis-DOB0R-SERAP.pdf adresinden alındı
- Ayyad, A. A. (1999). *Arab Nationalism and The Palestinians 1850-1939*. Jerusalem, Palestine: Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs (P A S S I A).
- Aziz, M. A. (2009). The Origins of Arab Nationalism. *Pakistan Horizon*, 62(1), s. 59-66. <http://www.jstor.org/stable/24711051> adresinden alındı
- Azoury, N. (tarih yok). *Le Réveil de La Nation Arabe*. (A. Abu Melhem, Çev.) Beyrut: El-Muessese Al-Arabiyya L'Dirasat ve Al-Neşr.
- Azzam, A. (1946). Arap Birliği ve Küresel Birlik. *Arap Birliği ve Küresel Birlik, "El-Vehda Al-Arabiyya ve El-Vehda Al-Alamiyya" Kahire Amerikan Üniversitesi* (s. 1-15). Kahire: Al-Matbaa Al-Amiriyya.
- Azzam, A. (tarih yok). *www.cia.gov Central Intelligence Agency*. Haziran 16, 2022 tarihinde Arap Milliyetçiliği: https://www.cia.gov/library/abbottabad-compound/B2/B2708252BB9A5054C59B985AB1C70644_qawmiyah-azzam.pdf adresinden alındı
- Baas Partisi'nin Anayasası "Dustur Hizb Al-Baath"* (tarih yok). Mayıs 31, 2022 tarihinde www.baathparty.sy: http://www.baathparty.sy/Default.php adresinden alındı
- Bakhti, S. (2020, Haziran 18). *Adib İshak, Doğu Dehası ve Aydınlanmanın Öncüsü. "Adip İshak Dahiyet El-Şark ve Raed El-Tanwir"* Ocak 25, 2022 tarihinde Aleph-Lam: <https://aleph-lam.com/2020/06/18/> adresinden alındı
- Bedii, H. (2016, Nisan 07). *El-Feki: Kral Salman 56. savaşa katıldı ve babası Mısır'ı savunmak dışında Arap adayı terk etmedi. "Alfaqi: Almalik Salman Sharak fi Harb 15 .. Wawaliduh Lam Yughadir Aljazirat 'iilaa lildifae ean misr"* Albawabh News: <https://www.albawabhnews.com/1868918> adresinden alındı
- Beyhum, J. M. (1957). *Arabizm ve Modern Bölgeselcilik. Al-Uruba ve Al-Şuubiyya Al-Haditha* Beyrut: Dar El-Kaşşaf Matbaası.
- Bilgenoğlu, A. (2006). II. Meşrutiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri. *Yüksek Lisans Tezi*. İzmir, Türkiye: Dokuz Eylül Üniversitesi. <http://hdl.handle.net/20.500.12397/11858> adresinden alındı
- Bişara, A. (2009). *Günümüzde Arap Olmak "An Takun Arabiyyan fi Ayamena"* (1. b.). Beyrut, Lübnan: Arap birliği Araştırmaları Merkezi.
- Bıyıklı, M. (2014). Osmanlıya Karşı Ayrılıkçı Hareketten Batıya Karşı Bağımsızlık Ve Hâkimiyet Mücadelesine Arap Düşünce Hareketine Genel Bir Bakış. *Yeni Fikir International Journal of Academic Research and Ideas*, 6(12), s. 12-28. <https://dergipark.org.tr/en/pub/yenifikirjournal/issue/61745/923110> adresinden alındı
- Bousaid, K. (2004). *Ulusal Eylem Ligi ve Lübnan ve Suriye'deki Rolü 1933-1939 "Usbat Al-Aml El-Qawmi ve Dawrha fi Suriye ve Lübnan"* (1 b.). Beyrut: Arap Birliği Araştırmaları Merkezi.

- Bozbaş, G. (2016). Ortadoğu’da Bölgesel Milliyetçilikler: Mısır Örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(31), s. 108-113. www.kmu.edu.tr adresinden alındı
- Breaily, J. (1993). *Nationalism and the State*. Manchester, UK: Manchester University Press.
- Buzpınar, Ş. (1998). Osmanlı Suriyesi'nde Türk Aleyhtan ilanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881. *İslam Araştırmaları Dergisi*, s. 73-89. [ktp.isam.org.tr: http://isad.isam.org.tr/vdata/sayi02/isad002_buzpınar.pdf](http://isad.isam.org.tr/vdata/sayi02/isad002_buzpınar.pdf) adresinden alındı
- Campanini, M. (2006). *Egypt Modern History: From Renaissance til Mubarak*. (El-Bagdadi, Çev.) Cairo, Egypt: Meclis Al-A'ala l-lthaqafa.
- Cavendish, R. (2007, Nisan 4). *A Failed Coup in Jordan*. History Today: <https://www.historytoday.com/richard-cavendish/failed-coup-jordan> adresinden alındı
- Çelik, M. (2015). Lübnan’da Milliyetçiliğin Fikri Temellleri ve Oluşumu. *International Journal of Social Science, Summer(I)*, s. 439-450. doi:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2868>
- Cemal Paşa, A. (2006). *Cemal Paşa Hatıraları*. (A. Kabacalı, Dü.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Choueiri, M. Y. (2001). *Arab Nationalism: A History Nation and State in the Arab World* (1 b.). Hoboken, New Jersey, United States: Wiley-Blackwell.
- Çınar, Ç. (2020, Mart). Secular Arab Nationalism vs İslamic Extremism: The Cses of Iraq and Syria in The Post-Cold War Era. *Master's Thesis*. Izmir, Türkiye: Izmir University of Economics.
- Çınar, Z. (2015). Lübnan'daki Maruni ve Dürzilerin Siyasi Mücadeleleri (1841-1845). *Yüksek Lisans Tezi*. Bursa, Türkiye: Uludağ Üniversitesi. <https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstream/11452/5721/1/389545.pdf> adresinden alındı
- Cleveland, W., & Bunton, M. (2009). *A History of the Modern Middle East* (4th b.). Colorado, USA: Westview Press.
- Coldwell, D. (2003). Egypt’s ‘Autumn of Fury’: The Construction of Opposition to the Egyptian-Israeli Peace Process between 1973 and 1981. *Masters of Philosophy*. Oxford, England : Faculty of Oriental Studies University of Oxford.
- Cumhurbaşkanı Cemal Abdülnasır'ın devrimin on birinci yıldönümü münasebetiyle Cumhuriyet Meydanı'ndaki Halk Kongresi'nde yaptığı konuşma, 22 Temmuz 1963. "Khitab Alrayiys abd Alnaasir fi eid althawrat alhadi eashar"* (tarih yok). Mayıs 21, 2022 tarihinde <http://nasser.bibalex.org/http://nasser.bibalex.org/Data/website%20html/Nasser/Nasser--Protect/website/0024/0053/0065/630722.htm> adresinden alındı
- Curtis, M. (1971). *People and Politics in the Middle East*. (1, Dü.) London, United Kingdom: Routledge.
- Darwaza , M. A. (1950). *Arap Hareketi Hakkında "Hawl El-Hareke Al-Arabiyya" I*. New York, USA: New York University Libraries.
- Darwaza, M. A. (1959). *Filistin Trajedisi "Ma'asat Filistin"* (1 b.). Şam: Dar El-Yakaza Al-Arabiyya.
- Dawisha, A. (2016). Defining Arab Nationalism. A. Dawisha içinde, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair* (s. 1-13). Princeton, New Jersey, USA: Princeton University Press.

- Dawn, E. (1961). From Ottomanism to Arabism: The Origin of an Ideology. *The Review of Politics*, 23(3), s. 378–400.
- Dawn, E. (1988). The Formation of Pan-Arab Ideology in the Interwar Years. *International Journal of Middle East Studies*, 20(1), s. 67-91. <http://www.jstor.org/stable/163586> adresinden alındı
- Doğan, M. (2006). II. Abdülhamit Dönemi Arap Milliyetçiliği. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara, Türkiye: Hacettepe Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eflak, M. (1977). *Diriliş Uğruna "Fi Sebil El-Baath"* (Cilt 1). Bağdat, Irak: Arap Sosyalist Baas Partisi.
- Efraim & Inari Karsh. (1996, October). Reflections on Arab Nationalism. *Middle Eastern Studies*, 32(4), s. 367-392. <http://www.jstor.org/stable/4283833> adresinden alındı
- Ekici, S., & Örtlek, M. (2015). Arap milliyetçiliği ve Ortadoğu. *Köprü Kış, Kış* 2015(109), s. 109-117. https://www.researchgate.net/publication/275885869_ARAP_MILLIYETCILIGI_VE_ORTADOĞU adresinden alındı
- Ekşi, F. (2015). Arap Milliyetçiliği Bağlamında Corci Zeydan'ın Romancılığı. *Doktora Tezi*. İsparta, Türkiye: Süleyman Demirel Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=pMIWVSaexRo2SXXcMbiD8A&no=1ALfz2btTiMEIqX4EyKkgQ> adresinden alındı
- Ekşi, F., & Karabela, N. (2015). Arap Edebiyatında Tarihi Romanın Ortaya Çıkışında Milliyetçilik Düşüncesinin Etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(22), s. 185-202. <https://sbedergi.sdu.edu.tr/assets/uploads/sites/343/files/22-09-12012016.pdf> adresinden alındı
- El Bagoury, A. (2021, Şubat 20). *Abdül Nasır ve Baas.. Birlik ve ayrılık, tam hikayesi. "Abd Alnaasir Walbaeth Hikayat Alwahdat Walainfisa"* The Freedom First: <https://thefreedomfirst.com/2021/02/20/> adresinden alındı
- El Bro, T. A. (1960). 1908 -1914 Osmanlı Döneminde Arap ve Türk. "Al-Arab Wal'atraf fi Al-Ahd Al-Othmanii" *Yüksek Lisans Tezi*. Kahire, Mısır: Arap Ligi (Arap Yüksek Araştırmalar Enstitüsü). Arap Ulusal Hareketi. adresinden alındı
- El-Bazzaz, A. (1952). *İslam ve Arap Milliyetçiliği. "Al-İslam ve Al-Qawmiyya Al-Arabiyya"* Beyrut: Beyrut Amerikan Üniversitesi.
- El-Bustani, B. (1860, Eylül 29). El-Wataniyya El-Oula. *Naffir Suriye*, 1(1), s. 9-11.
- El-Duri, A. (1962). *Bölgeselciliğin Tarihsel Kökenleri. "Guzur El-Şubiyya"* Beyrut: Dar El-Tali'aa Matbaacılık ve Yayıncılık.
- El-Duri, A. (2008). *Arap Milliyetçiliğinin Kökenleri. "Guzur El-Qawmiyya Al-Arabiyya"* Beyrut, Lübnan: Arap birliği Araştırmaları Merkezi.
- El-Hakim, T. (1955). *Ruhun Geri Dönüşü. "Awdat El-Ruh"* Kahire: El-Matbaa El-Namozgiyya.
- El-Hakim, T. (2006). *Bilincin Geri Dönüşü. "Awdat El-Waai"* Kahire: Dar El-Shrouq.
- El-Husri, S. (1985). *Sat'i El-Husri Bütün Milli Çalışmaları I "Al-Amaal El-Qawmiyya Li Sati El-Husri"* (1. b., Cilt I). Beyrut, Lübnan: Arap birliği Araştırmaları Merkezi.
- El-Husri, S. (1985). *Sat'i El-Husri Bütün Milli Çalışmaları III "Al-Amaal El-Qawmiyya Li Sati El-Husri"* (Cilt III). Beyrut: Arap birliği Araştırmaları Merkezi.

- El-Husri, S. (1990). *Sat'i El-Husri Bütün Milli Çalışmaları II "Al-Amaal El-Qawmiyya Li Sati El-Husri"* (2. b., Cilt II). Beyrut: Arap birliği Araştırmaları Merkezi.
- Elie, K. (1993). *Nationalism* (4. b.). Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- El-Sayed, A. (2015). *The Eclipse of Pan-Arab Nationalism*. E-International Relations: <https://www.e-ir.info/2015/05/26/the-eclipse-of-pan-arab-nationalism/> adresinden alındı
- El-Sayed, A. L. (1977). *Edebiyat, Siyaset ve Sosyoloji üzerine Düşünceler*. " Afkar an Al'adab Walsiyasat Waliajtima'e" Kahire: Dar El-Maarif Matbaası.
- El-Şidyak, F. (1856). *A Practical Grammar of Arabic Language*. (B. Quaritch, Dü.) London, UK. https://archive.org/details/bub_gb_47zMxvYe5vsC/page/n3/mode/2up?view=theater adresinden alındı
- El-Tahtawi, R. R. (2011). *A Paris Profile*. Kahire, Mısır: Hindawi Publishers.
- El-Yazıcı, İ. (1868). *El-Diwan*. Ocak 24, 2021 tarihinde Diwan İbrahim El-Yazıcı, Ey Araplar: <https://www.aldiwan.net/poem67087.html> adresinden alındı
- El-Yazıcı, N. (1833). *Lübnan Koşullarında Tarihi bir Mesaj*. "Risala Tarihiyya fi Ahwal Lübnan" (M. H. El-Paşa, & R. H. Gannam, Dü) Beyrut: Dar Mu'in Yayıncılık.
- El-Yazıcı, N. (1898). *Nassif El-Yazıcı Şiir Divanı*. Beyrut: Al-Mabaah al-Adabyah.
- Erhan, Ç. (2000). Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries. *International Conference on The United States and the Middle East: Cultural Encounters*. 3rd, s. 192-212. New Haven, Connecticut: The Turkish Year Book. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/845989> adresinden alındı
- Erkoç, M. (2020). *Osmanlı Devleti'nden Ayırılma Sürecinde Mısır'da Arap Milliyetçiliği*. (M. Biçici, Dü.) Ankara: İksad Yayınevi.
- Eyüp, M. Ş. (2021, Temmuz 12). *Amin Al-Husseini.. Kudüs Müftüsü Hitler ve Mussolini ile işbirliği yaptığında*. "Amin Al-Husayni .. eindama taeawan mufti alquds mae Hitler wamusulini". [www.aljazeera.net: https://www.aljazeera.net/midan/intellect/history/2021/7/12/%D8%A3%D9](https://www.aljazeera.net/midan/intellect/history/2021/7/12/%D8%A3%D9) adresinden alındı
- Ezz El-Din, N. (1953). *Arap Alemi*. "Al-Alam Al-Arabi" Kahire: The American University of Cairo.
- Fahmi, T. (2020, Temmuz 3). *75 yıllık hayatta kalma mücadelesi ve diaspora*. "75 eaman min alnidal min 'ajl albaqa' walshatat" [www.independentarabia.com: https://www.independentarabia.com/node/97836/](https://www.independentarabia.com/node/97836/) adresinden alındı
- Faris, N. A. (1953). *Arap Perspektiften*. "Min Alzaawiat Al-Arabiyya" Beyrut: Dar Beyrut Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Gabr, K. (2022, Haziran 22). *Abdülnasır ve Müslüman Kardeşler ve Filistin !" Abdül Nasır ve Al-İhvan ve Filistin"* [Akhbarelyom.com/: https://akhbarelyom.com/news/newdetails/2995662/1/](https://akhbarelyom.com/news/newdetails/2995662/1/) adresinden alındı
- Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Gökalp, Z. (2018). *Türkçülüğün Esasları* (1 b.). İstanbul: Karbon Kitaplar.
- Gümüşsoy, E. (2008). 1860-1861 Cebel-i Lübnan İsyanı ve Osmanlı Devleti. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6(12), s. 67-83. <https://www.researchgate.net/publication/343268051> adresinden alındı
- Günay, S. (1995). II. Abdulhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*,

- 17(28), s. 85-108. https://doi.org/10.1501/Tarar_00000000076 adresinden alındı
- Haim, S. G. (1962). *Arab Nationalism: An Anthology*. California, USA: The Near Eastern Center University of California.
- Hammouda, A. (2000, Ekim 11). *Heikal.. Savaş ve Aşk - Yirmi Üçüncü Bölüm - Washington'un Yüksek Barajın inşasına yardım etme teklifinin üç hedef gerisinde*. Al-Bayan: <https://www.albayan.ae/opinions/2000-10-11-1.1097508> adresinden alındı
- Hartum'daki Dördüncü Arap Zirvesi Konferansı Kararları 8-29: 1-9-1967*. (2008, Haziran 5). [www.Youm7.com: http://www1.youm7.com/News.asp?NewsID=26002&SecID=65&IssueID=168#.Uu8ZXqjP3IU](http://www1.youm7.com/News.asp?NewsID=26002&SecID=65&IssueID=168#.Uu8ZXqjP3IU) adresinden alındı
- Heikal, M. H. (1983). *Autumn Of Fury: The Assassination of Sadat*. London: Wm Collins & Sons & Company.
- Heikal, M. H. (1971). *Cemal Abdülnasır ve Dünya. "Gamal Abd Alnaasir walealam"* Kahire: Arab-N Press.
- Heikal, M. H. (1987). *Abdülnasır İçin Değil Mısır İçin. "Li Misr La Li Abd Alnaasir"* Kahire: Al-Ahram Çevir ve Yayıncılık.
- Hekmat, S. M. (2019, Haziran 26). Sati El-Husri ve Arap Milliyetçiliği. *Yüksek Lisans Tezi*. Isparta, Türkiye: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Hourani, A. (1968). *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*. (K. Azqoul, Çev.) Beyrut, Lübnan: Dar El-Nahar.
- Hourani, A. (1997). *A History of the Arab Peoples* (1st b.). (Saqr, Çev.) Damascus, Syria: Dar-Talas Translation.
- Hüseyin, T. (1996). *Mısır'da Kültür Geleceği "Mustaqbal Althaqafat fi Misr"* (II b.). Kahire: Dar El-Maarif.
- Hut, D. (2016). Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arab Milliyetçiliği. *Vakanuvis - International Journal of Historical Researches*, 1, s. 105-150. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/228072> adresinden alındı
- İmara, M. (1988). *Doğu'yu Uyandıran İslam Filozofu, Cemalettin Al-Afgani "Mawqiz Al-Sharq Gamal Aldiyn l'Afganii"* (3rd b.). Kahire: Dar El-Shrouk.
- İmara, M. (1994). *İslam Birliği ve Milliyetçi Düşüncesi: Mustafa Kamil bir Örnek "Al-Jamiea Al'İslamiat walfikrat Al-Qawmiatu: Mustafi kamil kamithal"* (1 b.). Kahire: Dar El-Shrouk.
- İngiliz Bir Fikir: Arap Birliği'nin Hikayesi "Fikrat İnjliziatun: hikayat Al-Jamieat Al-Arabia"* (2020, Eylül 28). [www.bbc.com/arabic: https://www.bbc.com/arabic/middleeast-54316135](https://www.bbc.com/arabic/middleeast-54316135) adresinden alındı
- İssa, S. (2015, January 2). *Ulusal bir gençlik örgütü kurma düşüncesinin arkasında ne var? " Madha Wara' Altafkir faa 'iinsha' munazamat qawmiat lilshabab?"* Almasryalyoum: <https://www.almasryalyoum.com/news/details/619056> adresinden alındı
- İzzet, A. (2007, Aralık 1). *Bir Komünist Örgütün Biyografisi. "Hikayat Munazamat Shuyueia"* Mısır Sosyalist Araştırmaları Merkezi: <http://e-socialists.net/node/856> adresinden alındı
- J. Sharkey, H. (2010). *American Missionaries in Ottoman Lands: Foundational Encounters*. 1 8, 2021 tarihinde University of Pennsylvania, Departmental Papers (NELC): https://repository.upenn.edu/nelc_papers/19 adresinden alındı

- Kabbani, N. (tarih yok). *Naksa defterinde yazmalar. "Kitabat ala Hamish Al-Naksa"* Haziran 01, 2022 tarihinde www.nizariat.com:https://www.nizariat.com/poetry.php?id=103 adresinden alındı
- Kaddafi, M. (2009). *Yeşil Kitap. "Al-Kitap Al-Akhdar"* (A. Mady, Dü.) Riyadh: Maktebeti.
- Kazi, T. (2011, October Fri 7). The Ottoman empire's secular history undermines sharia claims. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/oct/07/ottoman-empire-secular-history-sharia> adresinden alındı
- Kerr, M. (1971). *The Arab Cold War: Gamal Abd El-Nasir And His Rivals 1958 - 170* (3. b.). (A. A. Amr, Çev.) London, United Kingdom: The Royal İnstitute of International Affairs, Oxford Univsersity Press.
- Keskin, Ö. A. (2020). Ortadoğu'da Arap Milliyetçiliğinin Seyri: Osmanlı Döneminden Milli Mücadele'nin İlk Yıllarına Arap Milliyetçiliği ve Türk-Arap İlişkileri. *Turkish Studies-Historical Analysis*, 15(3), s. 943 - 972. doi:<https://doi.org/10.47846/TurkishStudies.43761>
- Khalaf, S. (2019). New England Püritenliği ve Ortadoğu'da Liberal Eğitim: Bir Kültür Nakli Olarak Beyrut Amerikan Üniversitesi. Ş. Mardin (Dü.) içinde, *Ortadoğu'da Kültürel Geçişler* (B. Koçak , Çev., 2. Basım b., s. 75-122). Doğu Batı Yayınları.
- Khalidi, R. (1991, December). Arab Nationalism: Historical Problems in the Literature. *The American Historical Review*, 96(5), s. 1363-1373. <https://www.jstor.org/stable/2165275> adresinden alındı
- Khashan, H. (2000). *Arabs at the Crossroads: Political Identity and Nationalism* (1 b.). Florida, USA: University Press of Florida.
- Khawas, M. (2022, Haziran 5). Religion, religiosity and terrorism in the Arab world. *World Politics Magazine*, 1(6), s. 322-351. <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/191488> adresinden alındı
- Khoury, P. (1993). *Urban Notables and Arab Nationalism*. (El-Rzaz, Çev.) Beyrut, Lübnan: Arap Araştırmaları Kurumu.
- Kohn, H. (1982). *Nationalism: Its Meaning and History*. Florida: Robert E. Krieger Publishing Company.
- Koraş, F. (2009). Suriye'de Toplumsal Yapının Dönüşümü ve Arap Milliyetçiliğinin Gelişimi (1860-2000). *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul, Türkiye: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü.
- Kramer, M. (1982, Temmuz). Arabs Against Themselves. *Commentary*, s. 86-88. <https://martinkramer.org/reader/archives/arabs-against-themselves/> adresinden alındı
- Kramer, M. (2009). *Arab awakening and Islamic revival : the politics of ideas in the Middle East* (2 b.). New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.): Transaction Publishers.
- Kubrusi, H. İ. (1930). *Hristiyan Araplara İslam'a girmek için Bir Davet. "Dawat Li Nasari Al-Arab Li Dukhul fi Al-İslam"* Kahire: Al-Matbaa El-Selefiyya.
- Kurun, İ. (2017). Arab Nationalism from a Historical Perspective: A Gradual Demise?. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(13), s. 11-24. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/333761> adresinden alındı
- Lawrence, T. E. (1963). *Seven Pillars of Wisdom* (1 b.). (T. Büro, Çev.) Beyrut: Ticari Büro Yayınları.

- Lawrence, T. E. (2013). *Revolt in the Desert* (1 b.). (A. Eybeş, Dü.) Abo Dhabi: Abo Dhabi Turizm ve Kültür Heyeti.
- Le Bon, G. (2013). *La Civilisation des Arabes*. (A. Zuaiter, Çev.) Kahire: Hindawi Yayıncılık.
- League of Arab States. (tarih yok). Nisan 19, 2022 tarihinde The History of The League: <http://www.lasportal.org/ar/aboutlas/Pages/HistoricalOverView.aspx> adresinden alındı
- League of Arab States. (tarih yok). Nisan 19, 2022 tarihinde Charter of the League: <http://www.lasportal.org/ar/aboutlas/Pages/Charter.aspx> adresinden alındı
- Lewis, B. (2002). *Arabs in History* (6. b.). Oxford, England: Oxford University Press.
- Lewis, B. (2016). *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*. (S. Kölay, Çev.) Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Longley, C. (2002). *Chosen People: The Big Idea That Shaped England and America*. London: Hodder & Stoughton.
- Lutskiy, B. (2011). *Arap Ülkelerin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*. (T. Keskin, Çev.) İstanbul, Türkiye: Yordam Kitap.
- Mahmoud, A. (2008, September 20). *Azzam El-Tamimi'in Müslüman Kardeşler'in genel rehberi Muhammed Mehdi Akef ile röportaj. "Muqabalat mae Muhamad Mahdi Akif Al-Murshid Al-İhwan Al-Muslimin"* İslamonline: http://www.islamonline.net:80/servlet/Satellite?c=ArticleA_pagename=Zone-Arabic-Daawa%2FDWALayout adresinden alındı
- Makki, Y. (2015, Nisan 28). *Hadf News*. Nakba'nın yıl dönümünde... Filistin, bir can kurtacıdır "Fi Zikraa Al-Nakba" : <https://hadfnews.ps/post/2406/> adresinden alındı
- Mansour, F. (1993). *The Exodus of Arabs from History* (1. b.). (Z. Abdullah , & K. El-Sayed , Çev.) Kahire: Bibliotheca Alexandrina.
- Mısır Bilgi Genel Kurumu. (tarih yok). Nisan 22, 2022 tarihinde Mısır Devrimleri "Temmuz 1952 Devrimi Manifestosu" "Bayan Thawrat Yuliu": <https://www.sis.gov.eg/Newv/egyptionrevoution/januarythree.html> adresinden alındı
- Mısır Cumhuriyeti 1956 Anayasası. (1956, Ocak 16). Kahire, Mısır: Mısır Resmi Gazetesi "El-Vakk'aa".
- Mu'nis , H. (1985). *Paşalar ve Süper Paşalar. "Bashwat Wasubar Bashawat"* Kahire: Al-Zahraa Yayıncılık.
- Musa, S. (2011). *Sosyalizm. "Al-İştirakia"* Kahire: Hindawi Yayıncılık.
- Musa, S. (2012). *Mısır: Medeniyetin Aslı. "Misr Asl Al-Hadara"* Kahire: Hindawi Yayıncılık.
- Mutlu, Ş. (2007). Beyrut Vilayeti'nde Amerikan Misyoner Okulları ve Suriye Protestan Koleji. *Tarih Dergisi*, 0(46), s. 107-128. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9619/120157> adresinden alındı
- Okutan, Ç. (2001). Arap Milliyetçiliği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(2), s. 157-172. doi:https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001824
- Omar, A. (tarih yok). *Political Encyclopedia*. Haziran 16, 2022 tarihinde Petrodollars: <https://political-encyclopedia.org/dictionary/petrodollar> adresinden alındı
- Öncüler: "Halil Sarkis". *"Al-Rawadi: Khalil Sarkis"* (2014). Gazetecilik Sendikası: <https://www.pressorderlebanon.com/old-chairman-details.php?old-chairman=16> adresinden alındı
- Ortaylı, İ. (2017). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* . İstanbul: TİMAŞ YAYINLARI.

- Osman, A. (2014, November 10). *Bir "tren vagonu" tarihi değiştirdi: Almanya'nın "Birinci Dünya s-Savaşında" yenilmesine tanık oldu ve Hitler onu "ikinci savaşta" yaktı.* Almasryalyoum Lite: <https://lite.almasryalyoum.com/extra/28932/> adresinden alındı
- Özalkan, S. (2018). *Tarihsel Perspektiften Arap Milliyetçiliği.* İnsan ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İNSAMER). İstanbul: İnsan ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İNSAMER). <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/rapor-tarihsel-perspektiften-arap-milliyetçiliği.pdf> adresinden alındı
- Özbey, A. U. (2018). 19. Yüzyılda Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği. *Journal of History School (JOHS)*, 11(15), s. 64-81. doi:<http://dx.doi.org/10.14225/Joh1353>
- Özbey, A. U. (2020). Arap Milliyetçiliğinin Doğuşunda Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri: Suriye ve Suriye Protestan Koleji Örneği. *Yüksek Lisans Tezi.* İstanbul, Türkiye: İstanbul Arel Üniversitesi. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/623949/yokAcikBilim_10311360.pdf?sequence=-1&isAllowed=y adresinden alındı
- Özenir, Z. (2020, Şubat). 20. Yüzyıl Arap Milliyetçiliği: Suriye Baas Partisi Örneği. *Yüksek Lisans Tezi.* İstanbul, Türkiye: Nişantaşı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Philipp, T. (1973, Jan). Language, History, and Arab National Consciousness in the Thought of Jurji Zaidan (1861-1914). *International Journal of Middle East Studies*, 4(1), s. 3-22. doi:<https://doi.org/10.1017/S0020743800027240>
- Raslan, A. (2017, Ağustos 16). *Tunuslu Dar Al Iftaa 60 yıllık tartışma.. Çok eşliliğin yasaklanmasına izin verdi ve mahkeme kararı olmadan boşanmayı yasakladı.. kürtaşı yasallaştırdı.. ve "Ben Achour" laiklik metinlerinden saparak "Ramazan Orucu" bozmasına izn vermedi.* www.youm7.com/: <https://www.youm7.com/story/2017/8/16/%> adresinden alındı
- Rejwan, N. (1999, August). Arabs Face the Modern World: Religious, Cultural, and Political Responses to the West. *International Journal of Middle East Studies*, 31(3), s. 465 - 467. doi:<https://doi.org/10.1017/S0020743800055616>
- Renan, E. (1992). Qu'est-ce qu'une nation? "Millet Nedir". E. Rundell (Dü.), *Conference at Sorbonne University.* içinde Paris: Paris, Presses-Pocket.
- Rıza , M. R. (1898). *El-Manar Gazetesi "Majalat Al-Manar"* (Cilt 1). Kahire, Mısır: Al-Maktaba El-Şamela Al-Haditha (Modern Kapsamlı Kütüphane). <https://al-maktaba.org/book/6947> adresinden alındı
- Rıza, M. R. (1918). *Al-Manar Gazetesi "Majalat Al-Manar"* (Cilt 21). Kahire: Al-Maktaba Al-Haditha El-Şamela (Modern Kapsamlı Kütüphane). <https://al-maktaba.org/book/6947/3108> adresinden alındı
- Rıza, M. R. (1927). *Vehabbiler ve Hicaz. "Al-Wahaabiun ve Al-Hijaz"* Kahire: El-Manar Matbaası.
- Rıza, M. R. (2015). *Hilafet. "Al-Khilafa"* Kahire, Mısır: Hindawi Yayıncılık.
- Robby , H. M. (2020, Mayıs). Arab Nationalism: Past, Present, Future. *Islamic University of Indonesia, Department of International Relations Periodical*, 5(1), s. 1-32. <https://www.researchgate.net/publication/340977645> adresinden alındı
- S. Abu Jaber, K. (1966). *The Arab Ba'th Socialist Party: History, İdeology and Organization.* Syracuse, New York, United States of America: Syracuse University Press.

- Sa'adeh , A. (1951). *Ulusların Oluşması "Nushu' Al'Umam"*(II b.). Şam: American University of Beirut.
- Saba, İ. M. (1955). *Arap Düşüncesinin Babaları: Şeyh İbrahim El-Yazcı." Nawaabigh Al-fikr Al-Arabii: Al-Shaykh İbrahim Al-Yazji"* Beyrut, Lübnan: Dar El-Maaref.
- Sabra, H. (2019, Ekim 17). *Abdülnasır ve Suudi Arabistan Kralları; Abdülaziz onu sevdi, Suud ona hayran kaldı ve Faysal onunla ölümüne kadar savaştı.* Alshiraa.com: <https://www.alshiraa.com/posts/aabdalnassr-omlok-alsaaody-aabdalaazyz-ahbh-osaad-aaagb-bh-ofysl-harbh-ht-almot-ktb-hsn-sbra-190> adresinden alındı
- Şahin, M. (2011, Ekim). *Arap Milliyetçiliği.* Türk Yurdu Dergisi: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1680> adresinden alındı
- Said, A. (tarih yok). *Arap Büyük İsyanı "Al-Thawrat Al-Arabiat Al-Kubra"* (Cilt 1). Alexandria: Bibliotheca Alexandrina.
- Sarruf, Y., & Nimr, F. (1876-1877). *Al-Muqtataf Dergisi: 1. Yıl "Majalat Al-Muqtataf"* (2 b.). Beyrut.
- Sayf El-Dawla, İ. (1965). *Arap Sosyalizm Esasları." Usus Al-İştirakia Al-Arabia"* Kahire: Al-Taleea Al-İştirakiyye.
- Sayf El-Dawla, İ. (1972). *Arap Devrim Teorisi. "Nazariat Al-Thawrat Al-Arabia"*Kahire: Arab-n Press.
- Selim, S. (2021). *El-Mektubci Tuhaflıkları." Gharayib Al-Maktubiji"* Windsor, UK: Hindawi.
- Sharara, A. (1988). *Arap Şiirinde Arapların Birliği "Wahdat Al-Arab fi Al-Şiir Al-Arabii"* (1. b.). Beyrut: Arap birliği Araştırmaları Merkezi.
- Soy, B. (2004). Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar. *bilig Yaz, Yaz* 2004(30), s. 172-202. <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423873434.pdf> adresinden alındı
- Subih, M. (Dü.). (1955). *Başkan Cemal Abdünnasser'in 1948 Savaşının Günlükleri. ""Yawmiaat Al-Rayiys Abd Alnaasir fi Harb Filastin""* Kahire, Mısır: Ahr-Saat Gazetesi.
- Şükrü, G. (1978). *Mısır'da Karşı-Devirm. "Al-Thawrat Al-Mudadat fi Misr"* İskendriye: Bibliotheca Alexanderina.
- Tahhan , M. G. (2006). *Abdür Rahman El-Kawaikibi'nin Bütün Çalışmaları "Jamie 'Amal Abd Al-Rahman Al-Kawakibi"* (7th b.). Beyrut, Lübnan: Merkez Dirasat El-Wahda Al-Arabiyya (Arap Birliği Araştırmaları Merkezi).
- Taibi, A., & Şenel, C. (2020). Philosophical Background of the Rise of Arab and Turkish Nationalist Thought: A Comparative Study Between Sāṭi` al-Ḥuṣrī and Ziya Gökalp. *Istanbul Journal of Arabic Studies (ISTANBULJAS)*, 3(2), s. 207-237. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1371523> adresinden alındı
- Tarazi , P. (1913). *Arap Gazeteciliğinin Tarihi.* Beyrut: The Libarary of Colombia University.
- Tipi , B. (1997). *Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State* (3rd b.). London, UK: Palgrave Macmillan.
- Tipi, B. (1990). *Arab Nationalism: A Critical Enquiry.* (M. Farouk-Sluglett, & P. Sluglett, Çev.) London, England: The Macmillan Press.
- Ulusal Eylem Ligi'nin Kuruluş Bildirisi. (1933). *Ulusal Eylem Ligi'nin Kuruluş Konferansı "Misak Nash'at Usbat Al-Amal Al-Qawmii"* (s. 1-27). Qarnayel: Çağdaş Matbaası.

- Vatikiotis, P. J. (1992). *Nasser and His Generation*. (S. Zahran, Çev.) Kahire: Dayanışma Yayınevi.
- Vurmay, H. M. (2011). Hafız Esad Döneminde Suriye'de Arap Milliyetçiliği'nin Dönüşümü. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara, Türkiye: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Watson, H. S. (1977). *Nations and States* (1. b.). London, England: Cambridge University Printing House.
- Yezdani, İ. (2018, Mart 24). *Atatürk was inspiration for founder of Tunisia, Habib Bourguiba: Safwan Masri*. Daily News: <https://www.hurriyetdailynews.com/ataturk-was-inspiration-for-founder-of-tunisia-habib-bourguiba-safwan-masri-129230> adresinden alındı
- Yorulmaz, S. (2021, Ocak). Arap Milliyetçiliği ve Laiklik: Suriye Baas Partisi İktidar Örneği. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul, Türkiye: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü.
- Zeine, Z. N.-D. (1986). *Arap milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı: Arap-Türk İlişkilerinde bir çalışma "Nushu' Al-Qawmiat Al-Arabia: Dirasat li Alaqat Al-Arabiyya Al-Turkia"* (4th b.). Beyrut, Lübnan: Dar El-Nahar Publishers.
- Zurayik, K. (1939). *Ulusal Bilinç. "Al-Waai Al-Qawmi"* Beyrut: Dar El-Makşouf.
- Zurayik, K. (1948). *Nekbe'nin Anlamı. "Mana Al-Nakba"* Beyrut: Dar El-İlim L'Imalayin.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Mohamed Abdelrhman Mohamed ALI.

Uyruğu: Mısırlı.

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Ankara HBV Üniversitesi	Devam
Lisans	Beni Üniversitesi	03-08-2018
Lise	Kamalettin Hüseyin Hamam Lisesi	03-08-2014

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2022	Resif Sera Teknolojileri	İhracat Satışı
Sorumlusu		
2017	Path Finders Academy	İngilizce Öğretmeni

Yabancı Dil

İngilizce, Türkçe ve Fransızca.

Yayınlar

20.Yüzyılda Pan-Arabizm Dinamikleri

https://www.researchgate.net/publication/357867213_20Yuzyilda_Pan-Arabizm_Dinamikleri

20. Yüzyılda Siyasal İslam ve Britanya

https://www.researchgate.net/publication/357866972_20_Yuzyilda_Siyasal_Islam_ve_Britanya

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Son Yıllarda Uluslararası İmajı

https://www.researchgate.net/publication/352742795_Cin_Halk_Cumhuriyeti'nin_Son_Yillarda_Uluslararası_İmajı

Doğu Türkistan Sorunu (Uygur Meselesi)

https://www.researchgate.net/publication/352742676_Dogu_Turkistan_Sorunu_Uygur_Meselesi

Fransa'nın Afrika Sömürge Yöntemleri (Durum Çalışması: Fransa'nın Kuzey Afrika Sömürgeleri)

https://www.researchgate.net/publication/352742497_Fransa'nin_Afrika_Somurge_Yontemleri_Durum_Calismasi_Fransa'nin_Kuzey_Afrika_Somurgeleri

تأثير انفصال الأقاليم على استقرار الدول دراسة حالة (إقليم كتالونية – إقليم كردستان) الفترة 2003 – 2017

Bölgelerin ayrılmasının devletlerin istikrarına etkisi: Bir örnek olay (Katalonya bölgesi - Kürdistan bölgesi) 2003-2017 dönemi

https://www.researchgate.net/publication/349290432_tathyr_anfsal_alaqalym_ly_astqrar_alawl_drast_halt_aqlym_ktalwnyt_-_aqlym_krdstan_alftrt_2003_-_2017

Nil Nehri Suyu Paylaşımın Sorunu (Durum Çalışması: Rönesans Barajı)

https://www.researchgate.net/publication/349279844_Nil_Nehri_Suyu_Paylasimin_Sorunu_Durum_Calismasi_Ronesans_Barajı

ABD - Suudi Arabistan İlişkilerinin Temelleri (1945-2015)

https://www.researchgate.net/publication/349279659_ABD_-_Suudi_Arabistan_Iliskilerinin_Temelleri_1945-2015

Hobiler

Yüzme, Futbol ve Kitap Okuma

